

MARGUERITE
YOURCENAR
MEMORIILE
LUI
HADRIAN

ROMAN

MARGUERITE YOURCENAR

MÉMOIRES D'HADRIEN

suivi de Carnets de notes de „Mémoires d'Hadrien“

© Éditions Gallimard, 1971

All rights reserved.

Pe copertă: detaliu de frescă. Casa cu brățara de aur, Pompei

© Humanitas Fiction, 2015, pentru prezenta versiune românească (ediția print)

© Humanitas Fiction, 2015 (ediția digitală)

ISBN: 978-973-689-927-0 (epub)

EDITURA HUMANITAS FICTION

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

MARGUERITE YOURCENAR

MEMORIILE
LUI
HADRIAN

urmate de

CARNETELE DE NOTE LA
MEMORIILE LUI HADRIAN

Traducere din franceză și note de
MIHAI GRAMATOPOL

Cuprins

MEMORIILE LUI HADRIAN

Animula vagula blandula

Varius multiplex multiformis

Tellus stabilita

Saeculum aureum

Disciplina augusta

Patientia

Carnetele de note la Memoriile lui Hadrian

Notă

*Animula vagula, blandula,
Hospes comesque corporis,
Quae nunc abibis in loca
Pallidula, rigida, nudula,
Nec, ut soles, dabis iocos...[1](#)*

[1](#). Suflet mic, suflet blând și călător / Tovarăș al trupului meu care te-a găzduit, / Vei coborî pe meleagurile / Livide, aspre, pustii, / Unde nu vei mai fi jucăuș precum obișnuiai odinioară...

P. Aelius Hadrianus, Imp.

Animula vagula blandula²

2. Suflet mic, suflet blând și călător.

Dragul meu Marcus,

În dimineața aceasta am coborât la medicul meu Hermogenes, abia reîntors la Vilă după o călătorie destul de lungă prin Asia. Pentru că examenul medical trebuie să aibă loc pe nemâncate, ne-am dat întâlnire în primele ore ale dimineții. M-am întins pe un pat după ce scosesem de pe mine mantaua și tunica. Te scutesc de detaliile ce ți se vor părea deopotrivă de neplăcute ca și mie însumi, precum și de descrierea trupului unui om înaintat în vârstă, care va muri de hidropizie la inimă. Îți spun numai că am tușit, am respirat și mi-am ținut răsuflarea după cum cerea Hermogenes, alarmat, în ciuda stăpânirii de sine, de rapida înaintare a bolii și gata să-l învinovățească pe tânărul Iollas care m-a îngrijit în lipsa lui. În fața medicului e greu să rămâi împărat și e tot atât de greu să-ți păstrezi calitatea de om. Ochiul practicianului nu vedea în mine decât o însumare de umori, jalnic amestec de limfă și sânge. Pentru prima oară în această dimineață m-am gândit că trupul, credincios tovarăș, prieten mai de nădejde și mai bine cunoscut mie decât sufletu-mi, nu este decât un monstru prefăcut care în cele din urmă își va devora stăpânul. Pace... Îmi iubesc corpul; m-a slujit bine și în toate felurile, așa că nu-i precupețesc îngrijirile necesare. Dar nu mă mai bizui, cum Hermogenes încă pretinde că o face, pe însușirile miraculoase ale plantelor, pe dozajul exact de săruri minerale pe care s-a dus să-l caute în Orient. Deși foarte inteligent, omul acesta mi-a debitat vagi formule menite să mă mângâie, prea banale însă pentru a mai amăgi pe cineva; știe cât urăsc acest gen de impostură; a practicat oare cineva medicina vreme de mai bine de treizeci de ani fără a avea ce să-și reproșeze? Îl iert pe bunul slujitor pentru încercarea de a-mi ascunde moartea. Hermogenes este un savant; este chiar un înțelept; probitatea lui este cu mult superioară celei a unui oarecare medic de curte. Va fi să fiu cel mai îngrijit dintre toți bolnavii. Dar nimeni nu

poate depăși limitele firii; picioarele umflate nu mă mai țin în timpul lungilor ceremonii romane; mă sufoc; și am șaiszeci de ani.

Să nu crezi altminteri: nu sunt încă atât de slăbit cât să mă las bătut de iluzia fricii, aproape tot așa de absurdă ca și cea a speranței și neîndoielnic încă și mai penibilă. Dacă ar fi să mă autoamăgesc, aș prefera, din toate, calea încrederii; nici n-aș pierde prea mult și aș suferi mai puțin. Sfârșitul apropiat nu este neapărat și imediat; mă mai culc încă în fiecare noapte cu speranța de a apuca dimineața. Înlăuntrul limitelor de netrecut de care abia îți vorbeam, îmi pot apăra poziția pas cu pas și chiar redobândi câteva degete din terenul pierdut. Cu toate acestea am ajuns la vârsta la care pentru fiecare om viața înseamnă o înfrângere acceptată. Să spun că zilele-mi sunt numărate nu înseamnă nimic; dintotdeauna a fost astfel; pentru toți e la fel. Incertitudinea locului, a momentului, a modului, care ne împiedică să zărim limpede țelul către care înaintăm fără încetare, devine pentru mine tot mai mică pe măsură ce înaintează boala mea necruțătoare. Oricine poate muri subit, dar bolnavul știe că nu va mai fi în viață peste zece ani. Latitudinea ezitării mele nu mai poate cuprinde ani, ci doar luni. Șansele de a sfârși printr-o lovitură de pumnal în inimă sau căzând de pe cal devin tot mai puține, ciurma pare improbabilă, lepra sau cancerul se vădesc definitiv excluse. Nu mai poate fi vorba de riscul de a cădea pe graniță sub securea caledoniană sau străpuns de o săgeată partă; furtunile n-au știut să profite de ocaziile ce li le-am oferit, iar ghicitorul care mi-a prezis că nu mă voi îneca pare să fi avut dreptate. Voi muri la Tibur, la Roma sau cel mult la Neapolis; un acces de sufocație îmi va pune capăt zilelor. Voi sfârși la a zecea criză sau la a suta? Aici stă întrebarea. Aidoma călătorului care navighează printre insulele Arhipelagului și vede către seară ridicându-se boarea luminoasă, descoperind încetul cu încetul linia țărnelor, eu încep să-mi întrezăresc conturul morții.

Deja anumite sectoare din viață seamănă cu sălile dezafectate ale unui palat prea mare pe care proprietarul sărăcit renunță să-l mai ocupe în întregime. Nu mai merg la vânătoare: de-aș fi doar eu să le tulbur rumegatul și jocurile, căpriorii din munții Etruriei s-ar putea zbengui în pace. Am avut dintotdeauna cu Diana pădurilor legăturile schimbătoare și pasionate ale unui om cu obiectul dragostei sale: adolescent fiind, vânătoarea de mistreți mi-a oferit întâia ocazie de a da piept cu puterea și cu primejdia; mă dăruiam acesteia cu furie; excesele mele l-au făcut pe Traian să mă mustre cu asprime. Hrănirea, într-un luminiș din Spania, a câinilor cu măruntaiele vânatului a constituit cea mai veche experiență a mea în ce privește moartea, curajul, mila față de ființe și plăcerea tragică de a

le vedea suferind. Devenit bărbat, vânătoarea mă odihnea de atâtea lupte secrete cu adversari rând pe rând prea rafinați sau prea obtuzi, prea slabi sau prea puternici pentru mine. Lupta dreaptă între inteligența omenească și chibzuința sălbăticiunilor avea o stranie asemănare cu capcanele întinse de oameni oamenilor. Ajuns împărat, vânătorile din Toscana mi-au folosit spre a cântări curajul sau posibilitățile înalților funcționari: acolo am îndepărtat sau am ales nenumărați demnitari. Mai târziu, în Bitinia, în Capadocia, din marile vânători cu gonaci am făcut un pretext de sărbătoare, un triumf autumnal prin pădurile Asiei. Însă tovarășul ultimelor mele vânători a murit tânăr și gustul pentru atare plăceri violente mi-a scăzut mult de la plecarea lui. Chiar aici, la Tibur, furnăitul brusc al unui cerb pe sub frunziș este de ajuns spre a face să tresară în mine un instinct mai vechi decât toate celelalte și grație căruia mă simt tot atât de bine ghepard ca și împărat. Cine știe? Poate am cruțat cât am putut sângele omenesc tocmai fiindcă l-am vărsat din belșug pe cel al animalelor pe care, uneori, le preferam, în adâncul meu, oamenilor. Oricum, amintirea sălbăticiunilor mă cutreieră mai mult și cu greu mă abțin să nu mă las antrenat în nesfârșite povești de vânătoare ce ar pune la încercare răbdarea invitaților mei la cină. Desigur, evocarea zilei adopțiunii mele mă umple de încântare, însă nici cea a leilor uciși în Mauritania nu e mai puțin emoționantă.

Renunțarea la călărie e un sacrificiu și mai dureros: vânatul nu e decât un adversar, dar calul era un prieten. Dacă mi-ar fi fost îngăduită alegerea propriei condiții, aș fi optat pentru cea a centaurului. Raporturile dintre Boristene și mine erau de o precizie matematică: mă asculta nu ca pe un stăpân, ci ca pe însuși creierul lui. Obținut-am vreodată de la un om atât? Pentru cel ce o exercită, o astfel de autoritate totală comportă, ca oricare alta, riscul de a greși, dar plăcerea de a încerca imposibilul cât privește saltul peste obstacol era prea mare spre a regreta un umăr scrântit sau o coastă ruptă. Calul meu înlocuise sutele de noțiuni privitoare la titlu, funcție și nume, care complică relațiile dintre oameni, prin simpla cunoaștere exactă a greutateii mele ca om. Mergea la parte egală în avânturile ce le luam; știa întocmai și poate încă mai bine ca mine punctul în care voința-mi întrecea putința. Pe urmașul lui Boristene îl scutesc de povara bolnavului cu mușchi neputincioși, prea slăbit spre a-i mai sări singur în spate. Aghiotantul meu, Celer, îl călărește acum pe drumul spre Praeneste; în ce privește galopul, mulțimea experiențelor mele de altădată îmi îngăduie să împărtășesc deopotrivă plăcerea călărețului și a calului, să-mi dau seama de senzațiile celui avântat în goană nebunească într-o zi cu soare și vânt. Când

Celer sare de pe cal, eu însumi ating odată cu el pământul. Tot așa și cu înotul: am renunțat acum, dar mai particip încă la desfătarea înotătorului mângâiat de apă. Să alerg, chiar pe distanța cea mai scurtă, mi-ar fi astăzi imposibil ca și unei grele statui, unui Cezar de piatră; îmi amintesc însă de alergăturile copilăriei pe colinele uscate ale Spaniei, de jocul jucat cu mine însumi până la limitele epuizării, conștient de faptul că inima tânără și plămânii sănătoși vor reface echilibrul. Despre cel mai neînsemnat atlet care se antrenează în cursa pe stadion, am o cunoaștere pe care inteligența singură nu mi-ar fi putut-o da. Astfel, din fiecare artă practică la vremea ei trag seva științei care măcar în parte compensează plăcerile pierdute. Credeam, și mai cred în ceasurile mele bune, că în acest chip e posibil să fii părtaș al existenței tuturor: simpatie ce constituie genul de nemurire cel mai puțin supus revocărilor. Au existat clipe când atare comprehensiune se străduia să depășească omenescul, trecând de la înotător la valul însuși. Aici însă, nimic exact nemalelevându-mi-se cunoașterii, intru în lumea metamorfozelor visului.

A mânca mult este un viciu roman, dar eu am fost cu voluptate sobru. Hermogenes n-a avut nimic de schimbat regimului alimentar în afară, poate, de a-mi tempera acea nerăbdare ce mă făcea să devorez indiferent unde sau la ce oră primul fel adus, ca și cum aș fi vrut să pun dintr-odată capăt îndemnurilor foamei. Este de la sine înțeles că bogatul care a cunoscut doar lipsurile autoimpuse sau a făcut temporar foame, ca incident mai mult sau mai puțin excitant al războiului sau al călătoriei, n-are nici un drept să se laude cu abstenența. Ghiftuiala în zilele de sărbătoare a fost dintotdeauna ambiția, bucuria și orgoliul înnăscut al sărăcimii. Îmi plăceau aromele cărnurilor fripte, sunetul oalelor răzuite la prânzurile festive ale armatei și banchetele din tabere (sau ceea ce într-o tabără se numește banchet) care aveau să fie, așa cum întotdeauna trebuie să fie, o veselă și nepretențioasă răsplată a privațiunilor din zilele de lucru. Suportam destul de bine și mirosul de prăjeală din piețele publice în timpul Saturnaliilor. Festinurile Romei îmi provocau însă atâta repulsie și plictiseală, încât îmi spuneam, spre a mă consola, atunci când de câteva ori crezusem că voi pieri în cursul vreunei recunoașteri sau expediții militare, că cel puțin nu voi mai participa la vreo cină. Nu mă judeca greșit, luându-mă drept un resemnat de rând: o operație care are loc de două sau de trei ori pe zi și al cărei scop este alimentarea vieții merită, desigur, toată grija noastră. A mânca un fruct înseamnă a introduce în tine un obiect frumos, viu, straniu, hrănit și oblăduit de glie ca și noi; înseamnă să împlinești o jertfă prin care noi înșine ne preferăm

lucrurilor. Ori de câte ori mușcam din pâinea soldățească a cazărmilor mă minunam că această coptură masivă și rudimentară știa să se transforme în sânge, în căldură, poate în curaj. Ah, de ce sufletul meu nu are, în zilele lui cele mai bune, puțința de asimilare a trupului?

La Roma mi s-a întâmplat să cuget, în cursul lungilor ospete oficiale, la obârșiile relativ recente ale luxului nostru, la acel popor de țărani chibzuiți și de soldați austeri, săturați cu usturoi și orz, dintr-odată tăvăliți, grație cuceririlor, prin cuhniile Asiei și înfulecând, cuprinși de lăcomie în bătăria lor țărănească, feluri de bucate complicate. Romanii noștri se îndoapă cu presuri, se-neacă cu sosuri, se otrăvesc cu mirodenii. Apicius se fălea cu arta alternării mâncărilor, cu suita de feluri picante sau dulci, grele sau ușoare ce alcătuiau savanta desfășurare a banchetelor recomandate de el cititorilor; treacă-meargă încă dacă fiecare mâncare ar fi fost servită separat, înghițită pe stomacul gol, savant degustată de către gurmand cu papilele intacte. Oferite însă grămadă, în mijlocul unei abundențe banale și cotidiene, ele produc în gura și stomacul consumatorului o cumplită confuzie în care mirosurile, savorile și substanțele își pierd valoarea proprie și încântătoarea lor identitate. Bietul Lucius se amuza pe vremuri, pregătindu-mi bucate rare; pateurile lui de fazan, cu dozaj anume de jambon și mirodenii erau dovada unei arte tot atât de precise precum cea a muzicianului sau a pictorului; preferam totuși carnea simplă a frumoasei păsări. Grecia se pricepea mai bine la ale gurii: vinul ei rășinos, pâinea ei parcă țintuită cu susan, peștii ei perpeliți pe grătar la malul mării, înnegriți de foc pe alocuri și asezonați ici și colo de scârțâitul între dinți al câte unui fir de nisip potoleau o poftă pură, fără să complice prea mult cea mai simplă dintre bucuriile noastre. În tavernele din Egina sau din Faleron am gustat bucate atât de proaspete, încât rămâneau dumnezeiește de curate, în ciuda degetelor murdare ale băiatului care le pregătea; porții mici dar îndestulătoare părănd a conține în concentrație maximă esența însăși a nemuririi. Și carnea friptă seara, după vânătoare, avea aceeași calitate tainică amintind de îndepărtatele origini sălbatice ale raselor umane. Vinul ne inițiază în misterele vulcanice ale pământului, în secretul bogățiilor minerale ascunse: o cupă de vin de Samos băută la amiază în plin soare sau, dimpotrivă, sorbită într-o seară de iarnă după o oboseală care te face să-i simți imediat caldă alunecare în stomac, dispersiunea ei implacabilă și arzătoare prin artere este o senzație aproape sacră, uneori prea puternică pentru capul omenesc, senzație ce nu mi se pare tot atât de pură când părăsesc pivnițele numerotate ale Romei, căci pedanteria marilor cunoscători de recolte mă scoate

din răbdări. Cu încă și mai adâncă pietate, apa băută din palmă sau chiar de la izvor face să se scurgă în noi sarea secretă pământului și ploaia căzută din cer. Dar apa însăși este un deliciu de care bolnavul care sunt trebuie acum să nu abuzeze. Ce-are a face: în agonie chiar, amestecată cu amărăciunea ultimelor medicamente, mă voi strădui să-i simt pe buze proaspăta-i puritate.

Abținerea de la carne am experimentat-o pentru scurtă vreme în școlile de filozofie unde se cade să încerci o dată pentru totdeauna fiecare fel de conduită; mai târziu, în Asia, i-am văzut pe gimnosofiștii indieni întorcându-și privirea de la mieii fripți și de la pulpele de gazelă servite în cortul lui Osroes. Această practică pe care tinereasca ta austeritate o găsește pe măsura ei necesită însă preocupări și mai complicate decât chiar lăcomia; ea ne separă prea mult de restul oamenilor în funcția aproape mereu publică pe care hrana o îmbracă și de care cel mai adesea prietenia și fastul sunt inseparabile. Prefer să mă hrănesc toată viața cu găște îndopate și bibilici decât să fiu acuzat de fiecare dată de către comesenii mei de paradă de ascetism. Și-așa cu multă greutate, grație câtorva fructe uscate și conținutului îndelung degustat al unei cupe, am putut uneori ascunde invitaților că mâncărurile sofisticate realizate de șefii mei bucătari erau destinate mai degrabă lor decât mie sau că propria-mi curiozitate pentru aceste feluri sfârșea înaintea alei lor. Principelui îi lipsește în acest caz libertatea de care dispune filozoful: el nu-și poate permite să se deosebească de cei din jur în mai multe privințe deodată, iar zeii știu că felurile deosebitorilor erau chiar prea numeroase, deși îmi făceam iluzii că multe dintre ele ar fi rămas neobservate. În ce privește scrupulele religioase ale gimnosofistului, dezgustul său în fața cărnurilor sângerânde, aș fi fost mult mai înțeleghător dacă nu mi se întâmpla să-mi pun întrebarea: prin ce se deosebește în esență suferința ierbii tăiate de cea a berbecilor înjunghiați și dacă nu cumva scârba ce ne încearcă la vederea animalelor ucise nu ține exclusiv de faptul că sensibilitatea noastră aparține aceluiași regn? Dar în unele momente ale vieții, în perioadele de post ritual, de pildă, sau în cursul inițierilor religioase, am cunoscut atât avantajele cât și primejdiile pentru suflet ale diferitelor forme de abținere, chiar de inaniție voluntară: stările acelea vecine amețelii când corpul, ușurat în parte, intră într-o lume pentru care nu-i făcut și care prefigurează zbaterea reci ale morții. În alte ocazii, alte experiențe mi-au îngăduit să jonglez cu ideea sinuciderii treptate, cu moartea prin inaniție la care au recurs unii filozofi, un fel de exces alimentar invers ce merge până la epuizarea substanței umane. Mi-a displicut însă dintotdeauna să ader fără rezerve la un sistem, căci n-aș fi vrut ca vreun scrupul

să-mi interzică dreptul de a mă ghiftui cu cârnățaraie, dacă din întâmplare aş fi avut poftă sau dacă astfel de hrană ar fi fost singura accesibilă.

Cinicii și moraliștii sunt de acord în a socoti voluptățile dragostei printre plăcerile zise grosolane, între cea a băutului și satisfacția mâncării, declarându-le de altfel, convinși că ne putem lipsi de ele, mai puțin necesare decât ultimele. De la moralist mă aștept la orice, mă mir însă că cinicul se-nșală. Să admitem că și unora, și altora le e frică de demonii acestor voluptăți, fie pentru că li se opun, fie pentru că li se lasă pradă; ei se străduiesc să-și suprimе plăcerea și încearcă să-i distrugă puterea aproape teribilă sub imperiul căreia se prăbușesc, precum și strania ei taină în care se simt pierduți. De identificarea dragostei cu plăcerile pur trupești (presupunând că acestea există) m-aș convinge în ziua în care voi vedea un gurmand plângându-și deliciul în fața mâncării sale preferate ca un îndrăgostit pe un umăr tânăr. Dintre toate jocurile, cel al dragostei este singurul care riscă să ne tulbure sufletul și tot singurul în care judecătorul se lasă în mod obligatoriu pradă freneziei corpului. Nu e neapărat necesar ca băutorul să se abată de la calea rațiunii, cel ce iubește însă, și o urmează, nu-și ascultă până la capăt zeul. Abstenența sau excesul nu privesc de altfel decât doar pe om ca individ, excepție făcând Diogene, ale cărui limite autoimpuse, precum și natura renunțării lui cumiți se definesc prin ele însele: orice pornire senzuală ne situează în prezența Altuia, ne implică în exigențele și servituțile înclinației față de o anumită ființă. Nu cunosc vreo altă împrejurare în care omul să-și dea pe față alcătuirea intimă pentru motive mai simple și mai inevitabile, în care făptura aleasă ar fi mai precis cântărită cât privește greutatea ei în plăceri, în care amatorul de adevăruri ar avea mai numeroase ocazii să judece creatura umană în toată goliciunea ei. Pornindu-se de la despuierea ce egalează pe cea a morții, de la umilința care întrece pe cea a înfrângerii și a rugii, sunt uimit de fiecare dată când văd formându-se din nou complicatele refuzuri, responsabilități, contribuții, jalnicele mărturisiri, șubredele minciuni, compromisurile pline de pasiune între plăcerile mele și cele ale Altuia, tot atâtea legături imposibil de rupt și totuși atât de repede desfăcute. Jocul acesta misterios care începe cu dragostea pentru corp și ajunge la cea pentru ființă mi s-a părut destul de frumos încât să merite să-i dedic o parte din viață. Cuvintele înșală, căci cel de plăcere acoperă realități contradictorii; el cuprinde deopotrivă noțiunile de căldură, de tandrețe, de intimitate a trupurilor, dar și pe cele de violență, de luptă și strigăt. Mica frază obscenă a lui Poseidonios despre frecarea a două bucăți de carne pe care te-am văzut copiind-o în caietele tale de școlar cu sânguința unui copil cuminte

definește tot atât de mult fenomenul dragostei ca și coarda, atinsă cu degetul, miracolul sunetelor. Nu voluptatea este astfel insultată, ci carnea, acest instrument de mușchi, de sânge, de epidermă, acest nor roșu al cărui fulger e sufletul. Mărturisesc că rațiunea rămâne stupefiată în fața miracolului însuși al dragostei, în fața ciudatei obsesii că însăși carnea, de care ne pasă atât de puțin când e vorba de corpul nostru pe care ne preocupăm doar să-l spălăm, să-l hrănim și, dacă e posibil, să nu-l lăsăm să sufere, ne poate inspira pasiunea atâtor mângâieri pur și simplu pentru că este însuflețită de o individualitate diferită de a noastră și fiindcă posedă anumite trăsături ale frumuseții despre care, de altfel, judecătorii cei mai competenți nu se pot pune de acord. În acest caz, logica omenească rămâne, ca și în privința revelațiilor Misterelor, cuminte pe țărni. Astfel tradiția populară nu s-a înșelat privind dintotdeauna dragostea ca pe o formă de inițiere, unul din punctele de întâlnire a tainei cu sacrul. Experiența senzuală se aseamănă și ea Misterelor întrucât primul contact lasă neinițiatului impresia unui ritual mai mult sau mai puțin înfricoșător, teribil de îndepărtat de funcțiile obișnuite ale somnului, băutului și mâncatului, totodată motiv de luare în derâdere, de rușine sau de spaimă. Aidoma dansului Menadelor sau delirului Corybanților, dragostea ne poartă către o lume deosebită, în care altădată nu putem ajunge, tărâm unde ne rătăcim imediat ce arderea se stinge sau plăcerea se termină. Țintuit pe trupul iubit ca un crucificat pe cruce, am aflat secrete ale vieții ce se șterg deja din amintire ca urmare a aceleiași legi conform căreia convalescentul, odată însănătoșit, nu se mai identifică nicicum cu tainicele adevăruri ale bolii, prizonierul eliberat dă uitării tortura sau triumfătorul dezmeticit, gloria.

Pe vremuri visam să întocmesc un sistem al cunoașterii omului întemeiat pe erotică, o teorie a contactului în care misterul și demnitatea celuilalt ar constitui pentru eul meu tocmai punctul de sprijin al unei alte lumi. În cadrul acestei filozofii, voluptatea ar fi o formă mai completă, dar și mai specializată în ce privește apropierea de Altul, încă o tehnică pusă în slujba cunoașterii a ceea ce nu suntem noi, cei pururi zăvorâți în sine. În contactele cele mai lipsite de senzualitate, emoția ia naștere sau sfârșit tot prin atingere: mâna nițel dezgustătoare a bătrânei care-mi întinde o jalbă, fruntea jilavă a tatălui meu în agonie, plaga spălată a unui rănit. Chiar relațiile cele mai intelectuale sau cele mai neutre se stabilesc prin intermediul acestui sistem de semnale al corpului; privirea subit dumirită a tribunului căruia în dimineața unei bătălii i se explică o anume manevră, salutul impersonal al unui subaltern înțepenit, la trecerea

noastră, în poziție de drepti, prietenoasa otheadă a sclavului când îi mulțumesc pentru tava adusă sau expresia apreciativă a unui vechi prieten în fața cameei grecești primite în dar. Cele mai neimportante și mai superficiale dintre contacte cu majoritatea ființelor ne satisfac dorința sau chiar o întrec. Dar cât de insistente și numeroase devin ele în jurul făpturii unice, până când o împresoară în întregime; cât de încărcată de semnificații răscolitoare, aidoma trăsăturilor unui chip, ne apare fiecare porțiune a corpului; cum ne obsedează ca o muzică și ne frământă ca o problemă o singură ființă, în loc să ne inspire cel mult mânie, plăcere sau plictis; cum trece ea de la periferie în centrul universului nostru, devenindu-ne mai necesară decât noi înșine, iar atunci are loc uimitoarea minune în care văd mai degrabă o năpădire a cărnii de către spirit decât un simplu capriciu al cărnii.

Atare păreri despre dragoste m-ar fi putut duce către o existență de seducător. De n-am trăit-o, înseamnă neîndoielnic că am făcut altceva, dacă nu ceva mai bun. În lipsa geniului, astfel de existență necesită precauții și chiar stratageme pentru care mă simțeam puțin dotat. Cursele întinse, mereu aceleași, rutina mărginită la veșnice apropieri și limitată prin chiar actul posesiunii au sfârșit prin a mă dezgusta. Tehnica seducătorului irezistibil presupune, spre a trece de la o ființă la alta, o anumită ușurință, o indiferență față de oameni ce nu-mi stă în fire: oricum, am fost părăsit mai mult decât am părăsit; n-am înțeles niciodată cum te poți sătura de cineva. Dorința de a socoti cu precizie bogățiile aduse de fiecare nouă dragoste, de a o privi schimbându-se, de a o privi îmbătrânind, poate, nu se prea potrivește cu numărul mare al cuceririlor. Pe vremuri credeam că puțina mea vocație pentru frumusețe mi-ar ține loc de virtute, m-ar imuniza în fața ispitelor prea grosiere. Mă înșelam însă. Iubitorul de frumusețe sfârșește prin a o găsi peste tot, ca pe filonul de aur în straturile cele mai sterile, prin a simți, mânuind aceste capodopere fragmentare, întinate sau sparte, plăcerea amatorului maniac colecționând olărie obișnuită de lut nears. Pentru omul de gust, un serios obstacol este poziția de frunte în treburile publice, cu toate riscurile lingușirii și minciunii pe care puterea aproape absolută le implică. Ideea că un om, cât de neînsemnat, se preface față de mine mă face în stare să-l plâng, să-l disprețuiesc sau să-l urăsc. Am suferit de astfel de neajunsuri ale sorții ca un sărac de ale sărăciei sale. Un pas mai mult și aș fi fost gata să accept minciuna constând în a pretinde că farmeci, când de fapt se știe că inspiri teamă. Dezgustul sau poate prostia au neșansa de a începe cu acel pas.

În cele din urmă ajungi să preferi ușurelelor șiretlicuri ale seducerii

adevărurile simple ale desfrâului, în cazul când nici acestea nu încap sub domnia minciunii. Sunt gata să admit în principiu că prostituția este o artă, așa cum sunt masajul și coafura, dar mă duc cu tot mai puțină plăcere la bărbieri și maseuri. Nimic mai grosolan decât complicității. Căutătura oblică a patronului tavernei care-mi pune deoparte vinul cel mai bun, în detrimentul altuia, era de ajuns spre a mă dezgusta în tinerețe de viața de petreceri a Romei. Îmi displace când cineva crede că-mi întâmpină dorința, că o prevede, adaptându-se mecanic la ceea ce bănuiește că aș prefera. Reflectarea imbecilă și deformată a eului pe care mi-o servește în atare momente o minte omenească mă face să regret urmările triste ale ascezei. Dacă legenda nu exagerează excesele lui Nero, rafinamentele savante ale lui Tiberiu, acești mari consumatori de plăcere trebuie să fi avut simțurile destul de tocite ca să recurgă la complicate artificii, precum și un dispreț față de oameni ieșit din comun spre a accepta să devină bătaia de joc și sursa lor de profit. Și totuși, dacă aproape am renunțat la formele prea mașinale ale plăcerii sau n-am mers niciodată foarte departe pe calea lor, faptul îl datorez mai degrabă norocului decât acelei virtuți incapabile să reziste la ceva. Îmbătrânind, m-aș fi putut reîntoarce pe drumurile părăsite, așa cum se întâmplă în mai toate cazurile de devitalizare și oboseală. Boala și moartea relativ apropiată mă vor scăpa de repetarea monotonă a acelorași gesturi aidoma îngânării unei lecții răsștiute pe dinafară.

Dintre toate plăcerile care mă părăsesc încetul cu încetul, somnul este una dintre cele mai de preț, dintre cele mai obișnuite de altfel. Cine doarme puțin și prost, sprijinit pe numeroase perne, meditează în voie asupra acestei voluptăți deosebite. Sunt de acord că somnul perfect este în mod aproape necesar o premisă a dragostei: reflexie a repausului reflectat apoi în două trupuri. Dar ceea ce mă interesează în cazul respectiv este taina specifică a somnului gustat pentru el însuși, inevitabila cufundare, încercată seară de seară de către om, singur, gol și dezarmat, într-un ocean în care totul se află în schimbare: culorile, densitățile, ritmul respirației chiar, ocean în care-i întâlnim pe cei morți. Încrederea în somn ne este dată de faptul că ieșim din el și că ieșim neschimbați, deoarece o ciudată interdicție ne oprește să luăm cu noi tot ce-a mai rămas din vise. Ne încredințăm lui și pentru că ne vindecă temporar de oboseală prin cel mai radical dintre procedee: făcând ca și cum n-am mai exista. În acest caz, ca și în altele, plăcerea constă în a te lăsa conștient în voia preafelicitei inconștiente, acceptând să devii imperceptibil mai slab, mai greoi, mai ușor, mai detașat decât tu însuși. Voi reveni mai târziu la lumea uluitoare a viselor. Prefer să vorbesc acum de anumite

experiențe ale somnului pur, ale purei deșteptări, învecinate cu moartea și cu reînvierea. Încerc să recaptez senzația exactă a unor atari fulgerătoare somnuri ale adolescenței, când adormi îmbrăcat pe cărți, transportat deodată din lumea matematicii și dreptului în adâncurile unui somn puternic și deplin, atât de dens în energie nefolosită, încât gustai, ca să spun așa, sensul însuși al ființei prin pleoapele închise. Îmi amintesc de somnul în care cădeam imediat în pădure, pe pământul gol, după obositoare zile de vânătoare; mă trezea lătratul câinilor sau labele lor pe piept. Eclipsa fiind desăvârșită, m-aș fi putut regăsi de fiecare dată drept altul și mă miram, iar uneori mă-ntristam din pricina angrenajului fără greș ce mă readucea de-atât de departe în strâmtul țarc de umanitate care sunt eu însumi. Ce erau caracteristicile noastre proprii la care ținem cel mai mult, ca ele să reprezinte atât de puțin pentru descătușatul care doarme și care, pentru o clipă, înainte de a reintra cu părere de rău în pielea lui Hadrian, reușea să savureze aproape conștient pe acel om vid, acea existență fără trecut?

Pe de altă parte, boala, vârsta își au și ele miracolele lor, căpătând de la somn alte feluri de binecuvântare. Cu aproape un an în urmă, după o zi din cale-afară de obositoare la Roma, mi-a fost dat să cunosc una dintre acele forme de odihnă când secătuirea forțelor înfăptuia minuni identice sau mai degrabă alte minuni decât rezervele inepuizate de pe vremuri. Nu mă mai duc decât rar în capitală și atunci îmi dau silința să împlinesc cât mai multe treburi. Ziua fusese neplăcut de aglomerată: ședinței de la senat i-a urmat alta la tribunal, apoi o discuție interminabilă cu unul dintre chestori; a avut după aceea loc o ceremonie religioasă ce n-a putut fi scurtată cu toată ploaia care cădea. Eu însumi înghesuisem, lipisem una de alta acele activități diferite spre a lăsa între ele cât mai puțin timp posibil tracasărilor sau lingușelilor inutile. Drumul călare a fost unul dintre ultimele de acest fel. M-am reîntors la Vilă sleit, bolnav, înfrigurat ca atunci când sângele nu mai vrea să acționeze prin artere. Celer și Habrias nu știau ce să mai facă, dar zelul poate fi obositor chiar atunci când e sincer. Retras în încăperile mele, am dat pe gât câteva linguri dintr-o fiertură caldă pe care mi-o preparam eu însumi, câtuși de puțin din teamă, cum s-ar putea bănuși, ci fiindcă doar așa îmi pot permite luxul de a fi singur. M-am culcat. Somnul părea la fel de departe de mine ca sănătatea, tinerețea și forța. Am adormit. Nisiparnița mi-a confirmat că dormisem abia un ceas. La vârsta mea, un somn scurt, dar profund echivalează cu unul care altădată dura cât jumătate din rotirea astrelor. De aici înainte timpul se măsoară pentru mine în unități mult mai mici. O oră însă a fost de ajuns pentru ca mica și uimitoarea minune să se producă: căldura sângelui îmi

încălzea din nou mâinile; inima, plămâni au reînceput să funcționeze cu oarecare bunăvoință; viața curgea ca un izvor subțire, dar constant. Într-un interval scurt, somnul remediase excesele de virtute cu aceeași nepărtinire cu care ar fi făcut-o și pentru cele contrarii. Marea divinitate a tuturor refacerilor voiește ca binefacerile ei să se abată asupra ființei care doarme fără a ține cont de ce e ea, așa cum apei vindecătoare nu-i pasă cine bea din izvor.

Dacă ne gândim atât de rar la un fenomen care absoarbe cel puțin o treime din întreaga viață e pentru că o anumită modestie e necesară spre a-i aprecia calitățile. Adormiți, Caius Caligula și dreptul Aristide sunt deopotrivă; lăsându-mi deoparte importanțele și vanele privilegii, nu mă mai deosebesc de arăpila care doarme de-a curmezișul pragului meu. Ce este insomnia altceva decât maniacă încăpățănare a inteligenței de a scorni gânduri, șiruri de raționamente, de definiții care-i sunt tipice, refuzul ei de a se închina divinei stupidități a ochilor închiși sau înțeleptei nebunii a viselor? Am avut de câteva luni încoace prea multe ocazii să constat că omul care nu doarme nu poate, mai mult sau mai puțin conștient, să mai aibă încredere în oceanul lucrurilor ce ne înconjoară. Frate al morții... Isocrate se înșela, iar expresia lui nu-i decât o retorică exagerare. Încep să știu ce e moartea; ea are alte taine, mult mai străine condiției noastre umane. Și totuși atât de încâlcite, atât de profunde sunt misterele absenței și ale semiuitării, încât ne dăm seama că undeva izvorul alb și cel întunecat se întâlnesc. Niciodată de bunăvoie nu i-am privit dormind pe cei dragi; ei se odihneau de mine, îmi scăpau astfel. Fiecărui îi e rușine de chipul său crâmpoșit de somn. De câte ori, sculat în zori pentru studiu sau pentru a citi, n-am aranjat pernele mototolite, cuverturile în neorânduială, probe evidente și aproape obscene ale întâlnirilor noastre cu neantul, dovezi că noapte de noapte încetăm de a mai fi...

Această scrisoare începută spre a te informa despre progresele bolii a devenit încetul cu încetul prilej de odihnă a celui ce nu mai are forța necesară obositoarelor treburi ale statului, meditația consemnată în scris a unui bolnav care dă audiență amintirilor sale. Îmi propun acum încă și mai mult: am intenția să-ți povestesc viața. Desigur, anul trecut am redactat o dare de seamă oficială a activității mele, în capul căreia secretarul Flegon și-a înscris numele. Am mințit cât mai puțin posibil. Interesul public și decența m-au obligat totuși să realez unele fapte. Adevărul pe care intenționez să-l expun aici nu e în chip special scandalos sau este doar în măsura în care orice adevăr provoacă scandal. Nu mă

aștept ca la cei șaptesprezece ani, câți ai, să înțelegi ceva. Țin cu toate acestea să te informez, dar și să te șochez deopotrivă. Preceptorii tăi, pe care eu însumi i-am ales, ți-au dat o educație severă, îngrijită, poate prea ocrotitoare, de la care aștept rezultate bune pentru tine și pentru stat. Drept corectiv, îți ofer aici o relatare lipsită de idei preconcepute și de principii abstracte, extrasă din experiența unui singur om care sunt eu. Nu știu către ce concluzii mă va duce povestirea. Îmi pun nădejdea în examinarea faptelor pentru a mă defini, a mă judeca poate, sau cel puțin pentru a mă cunoaște mai bine înainte de a muri.

Ca toată lumea, nu dispun decât de trei mijloace spre a-mi da seama cât valorează existența omenească: cercetarea propriului eu, cea mai grea și primejdioasă metodă, dar și cea mai fecundă totodată; observarea oamenilor, care reușesc cel mai adesea să ne ascundă secretele sau să ne facă să credem că le au într-adevăr; cărțile, cu specificile lor greșeli de perspectivă care iau naștere printre rânduri. Am citit aproape tot ceea ce au scris istoricii, poeții și chiar povestitorii noștri, cu toate că cei din urmă trec drept superficiali: tuturor le datorez poate mai multe cunoștințe decât am putut dobândi în împrejurările destul de felurite ale propriei mele vieți. Litera scrisă m-a învățat să ascult vocea omenească, așa cum mărețele atitudini imobile ale statuilor m-au făcut să acord însemnătate gesticii. Dimpotrivă, de atunci înainte, viața m-a făcut să înțeleg cărțile.

Acestea mint însă, chiar cele mai sincere. Scriitorii mai puțin abili, lipsindu-le cuvintele și frazele prin care să o poată capta, rețin din viață o imagine amorfă și săracă; unii, ca Lucan, o îngreunează și o împopoțonează cu solemnitatea pe care nu o are. Alții, ca Petronius, dimpotrivă, o ușurează de conținut, făcând din ea o minge săltăreață și goală, lesne de prins și de aruncat într-o lume căreia îi lipsește ponderea. Poeții ne transpun într-un univers prea vast sau prea frumos, prea mistuitor sau prea dulce față de cel ce ne este dat, diferit de el tocmai prin acestea și în practică aproape de nelocuit. Filozofii impun realității, spre a o putea studia în stare pură, aproape aceleași transformări pe care focul sau maiul le aduc corpurilor naturale: nimic din ceva material sau dintr-un fapt, precum îl cunoscusem, pare să nu mai existe în atare cristale sau cenușă. Istoricii ne înfățișează trecutul în sisteme prea complete, în serii de cauze și efecte prea exacte și prea limpezi pentru a fi fost vreodată în întregime adevărate; ei reașază docila materie moartă și eu știu că, chiar lui Plutarh, mereu îi va scăpa Alexandru. Povestitorii, autorii de picante anecdote milesiene, aidoma măcelarilor, atârnă de teighea bucăți mici de carne pe care se bat muștele. M-aș

împăca foarte greu cu o lume lipsită de cărți, realitatea nu este însă conținută în ele pentru că nu poate intra toată acolo.

Observarea directă a oamenilor este o metodă încă și mai incompletă, limitată cel mai adesea la constatări destul de triviale din care se înfruptă răutatea omenească. Rangul, poziția, tot ce ni se întâmplă îngrădesc aria de investigație a cunosătorului de oameni; sclavul meu dispune, spre a mă observa, de posibilități cu totul diferite de ale mele față de el; acestea sunt însă reciproc limitate. Bătrânul Euforion îmi aduce de douăzeci de ani flaconul cu ulei și buretele, dar ceea ce știu despre el se oprește la slujba sa, iar ce știe el despre mine, la baie: orice încercare de a te informa în plus produce de îndată împăratului, ca și sclavului, impresia unei indiscreții. Aproape tot ce știm despre cineva provine de la terțe persoane. Dacă din întâmplare un om se destăinuie, atunci își pledează cauza; apologia lui e gata pregătită. Dacă îl observăm, nu este singur. Mi s-a reproșat că-mi place să citesc rapoartele poliției din Roma; descopăr mereu în ele motive de surprindere; prieteni sau suspecti, necunoscuți sau familiari, oamenii aceștia mă uimesc; slăbiciunile lor servesc drept scuze ale mele. Nu mă mai satur să compar pe omul în veșminte cu cel despuiat. Respectivile rapoarte, atât de naiv amănunțite, se adaugă teancului de dosare, fără să-mi folosească în vreun fel la întocmirea verdictului final. Faptul că magistratul cu aparență austeră a comis o crimă nu-mi ușurează cu nimic cunoașterea lui. Odată informat, voi fi pus în fața a două probleme în loc de una: aparența magistratului și crima sa.

În ce privește observarea propriei mele persoane, stăruie în ea fie și numai pentru a mă înțelege cu individul alături de care voi fi obligat să trăiesc până la sfârșitul vieții; o familiaritate de aproape șaiszeci de ani comportă încă destule șanse de eroare. În străfunduri, cunoașterea de mine este obscură, lăuntrică, neformulată, secretă ca o complicitate. La modul impersonal, ea este tot atât de glacială ca și teoriile pe care le pot elabora despre numere: mă folosesc de tot ce dispun ca inteligență pentru a-mi privi de departe și cât mai de sus viața care devine atunci viața altuia. Cele două procedee de cunoaștere sunt însă dificile, cerând, unul coborârea în sine, celălalt o detașare de tine însuși. În virtutea inerției înclin, ca toată lumea, să le înlocuiesc cu mijloace de pură rutină în stare să dea o idee despre propria-mi viață parțial modificată de imaginea pe care lumea și-o formează, de concluziile gata formulate, adică rău formulate, aidoma modelului dinainte întocmit pe care croitorul neîndemânatic se străduie să potrivească stofa care ne aparține. Echipament de valoare inegală: unelte mai

mult sau mai puțin tocite; nu dispun însă de altele: cu ajutorul lor îmi fac, mai bine sau mai rău, o părere despre destinul meu ca om.

Când îmi privesc viața, mă îngrozesc cât de lipsită de formă se arată. Existența eroilor, cea povestită, e simplă; ea merge direct la țintă, ca o săgeată. Majorității oamenilor le place să-și rezume viața într-o formulă, uneori într-o lăudăroșenie sau văicăreală, cel mai adesea reproșând altora nereușita lor; pentru propria mulțumire, memoria le întocmește o existență argumentabilă și limpede. Viața-mi are contururi mai puțin sigure. Cum se întâmplă de obicei, mă pot defini mai exact prin ceea ce n-am fost: bun soldat, nu însă mare capacitate militară, amator de artă, dar nu artistul care se credea Nero, în clipa morții, capabil de crime, dar nu acoperit de ele. Deseori mă gândesc că oamenii se caracterizează tocmai printr-o poziție extremă, eroismul lor constând în a rămâne acolo întreaga viață. Ei sunt polii noștri sau antipozii. În ce mă privește, am trecut rând pe rând prin toate pozițiile extreme fără să zăbovesc în nici una; viața m-a făcut mereu să lunec. Și totuși nici nu mă pot lăuda, ca un lucrător sau hamal virtuos, cu o existență dusă pe linia de mijloc.

Peisajul zilelor mele pare compus, aidoma regiunilor de munte, din materiale diferite așezate cu furca. Printre ele firea-mi, deja compozită, formată din părți egale de instinct și cultură. Ici și colo ies la iveală graniturile inevitabilului; peste tot surpăturile întâmplării. Mă strădui, reparcургându-mi viața, să-i aflu un plan, să urmăresc o vână de plumb ori de aur sau patul unui râu subteran, dar planul închipuit nu e decât o iluzie a amintirii. Din timp în timp, cred a recunoaște mâna fatalității într-o întâlnire, o prevestire, o serie anumită de întâmplări; prea multe drumuri nu duc însă nicăieri, prea multe sume nu pot face o adunare. Întrezăresc totuși în această diversitate, în această dezordine, prezența unei persoane, forma ei însă pare aproape întotdeauna schițată de forța împrejurărilor; trăsăturile ei se tulbură ca ale unui chip oglindit în apă. Nu fac parte dintre cei ce susțin că faptele nu li se aseamănă. Ele trebuie să mă reprezinte pentru că sunt unica mea măsură, singurul fel în care mă pot înscrie în memoria oamenilor ori chiar în a mea însămi; pentru că deosebirea între mort și cel viu constă poate în neputința de a te exprima și transforma prin fapte. Dar între mine și aceste fapte din care sunt făcut există un gol imposibil de definit. Dovadă că simt mereu nevoia să le cântăresc, să le explic, să-mi dau mie însumi seama de ele. Anumite treburi care durează puțin sunt neîndoielnic neglijabile, dar nici ocupațiile împlinite pe tot cursul unei vieți nu au mai mare importanță. De pildă, în

momentul în care scriu aceste rânduri abia mi se mai pare esențial că am fost împărat.

Trei sferturi din viață scapă de altfel definirii prin fapte: mulțimea veleităților, dorințelor, chiar a proiectelor mele rămâne nebuloasă, destrămându-se ca o fantomă. Restul, partea palpabilă, mai mult sau mai puțin autenticată de realizări, abia este ceva mai limpede, înșiruirea evenimentelor fiind tot atât de confuză ca a viselor. Am propria mea cronologie, cu neputință de sincronizat cu cea bazată pe întemeierea Romei sau cu era olimpiadelor. Cincisprezece ani în fruntea armatelor au durat mai puțin decât o dimineață la Atena; există oameni pe care i-am frecventat toată viața și pe care nu-i voi întâlni în Infern. Spațiile se suprapun și ele: Egiptul și valea Tempe sunt foarte apropiate, iar eu nu sunt întotdeauna la Tibur chiar când mă aflu acolo. Câteodată viața îmi pare atât de banală, încât nu doar că nu merită să fie scrisă, ci nici măcar privită cu oarecare atenție, cu nimic mai importantă în ochii mei decât a primului venit. Alteori cred că e unică și tocmai de aceea lipsită de valoare, inutilă pentru că e imposibil de redus la experiența oamenilor de rând. Nimic nu mă poate explica: viciile, ca și virtuțile mele, nu sunt de ajuns; fericirea ar face-o ceva mai mult, dar numai pe intervale, fără continuitate și mai ales fără motivații acceptabile. Omului îi repugnă însă gândul de a se ști ieșit din mâinile întâmplării, de a nu fi decât rezultatul trecător al unor șanse nepuse sub semnul vreunui zeu, cu atât mai puțin sub semnul lui însuși. Din fiecare viață, și chiar din fiecare viață ce merită prea puțin să fie analizată, o parte trece căutând rațiunile existenței, punctele de plecare, originile. Neputința de a le descoperi mă face uneori să înclin către explicațiile magice, să caut în delirurile ocultului ceea ce bunul-simț nu-mi poate da. Când toate calculele complicate se dovedesc false, când filozofii înșiși nu mai au nimic să ne spună, este de iertat întoarcerea către ciripitul întâmplător al păsărilor sau către îndepărtata contraponderă a astrelor.

*Varius multiplex multiformis*³

³. Felurit, complicat, multiform.

Bunicul meu, Marullinus, credea în astre. Acest bătrân înalt, uscat și gălbejit de vârstă îmi acorda aceeași afecțiune lipsită de tandrețe, de semne exterioare, aproape tăcută, pe care o purta animalelor gospodăriei lui, pământului său, colecției de pietre căzute din cer. Cobora dintr-un șir lung de strămoși așezați în Spania încă de pe vremea Scipionilor. Era de rang senatorial, al treilea purtător al acestuia din familia noastră care aparținuse mai înainte ordinului ecvestru. Luase parte, de altfel modestă, la treburile publice, sub Titus. Ca provincial ce era, nu știa grecește, iar latina o vorbea cu acel accent spaniol aspru pe care mi l-a transmis și care, mai târziu, stârnea râsul. Cu toate acestea, spiritul lui nu era într-un tot lipsit de cultură; după moarte i s-a găsit printre lucruri un cufăr plin cu instrumente pentru măsurători matematice și cu cărți de care nu se mai atinsese de douăzeci de ani. Cunoștințele lui erau jumătate științifice, jumătate țărănești, amestec de strâmte prejudecăți și de străveche înțelepciune ce-l caracterizase pe Cato cel Bătrân. Dar Cato fusese întreaga viață omul senatului Romei și al războiului cu Cartagina, reprezentantul tipic al durității romane din vremea republicii. Duritatea aproape de nepătruns a lui Marullinus venea însă și mai de departe, din vremuri încă și mai vechi. El era omul tribului, încarnarea unei lumi sacre și aproape înfricoșătoare, ale cărei urme le-am descoperit uneori la necromanții etrusci din zilele noastre. Mergea întotdeauna cu capul descoperit, fapt care de altfel mi s-a reproșat și mie; picioarele lui bătucite n-aveau nevoie de sandale. Veșmintele-i de toate zilele abia se deosebeau de ale cerșetorilor bătrâni, de ale pălmașilor tăcuți, ghemuiți la soare. Se spunea că e vrăjitor, iar sătenii căutau să-i ocolească privirea. Asupra animalelor avea însă puteri neobișnuite. Îi vedeam capul bătrân apropiindu-se cu grijă și afecțiune de câte un cuib de vipere și degetele-i noduroase executând un fel de dans în fața vreunei șopârle. În nopțile de vară mă ducea să privesc cerul de pe vârful unei coline pietroase. Obosit de numărul meteoriților, adormeam prin vreun hârtop.

Rămânea așezat, cu capul ridicat, întorcându-se imperceptibil odată cu stelele. Va fi cunoscut sistemele lui Filolaos și Heparhos, precum și pe acela al lui Aristarh din Samos, pe care mai târziu eu însumi îl adoptasem; atari speculații nu-l mai interesau însă. Astele erau pentru el puncte de flăcări, obiecte ca pietrele și insectele zăbavnice din care așijderea deducea prevestiri, părți constitutive ale unui univers magic care cuprindea de asemenea voințele zeilor, influența demonilor și partea rezervată oamenilor. Lui i s-a năzărit ideea predestinării mele. Într-o noapte a venit la mine, m-a zgâlțâit ca să mă trezească, anunțându-mi stăpânirea lumii cu același bodogănit laconic cu care ar fi prezis muncitorilor de la fermă o recoltă îmbelșugată. Apoi, cuprins de neîncredere, s-a dus să caute un vreasc aprins în mărunțul foc de curpen, păstrat să ne încălzească în ceasurile friguroase dinspre ziuă, mi l-a apropiat de mână și a citit în palma-mi groasă de copil de unsprezece ani nu știu ce confirmare a liniilor înscrise pe cer. Pentru el, lumea era dintr-o singură bucată, o mână adevărind astrele. Vestea pe care mi-o dădu m-a tulburat mai puțin decât s-ar putea crede: orice copil se-așteaptă la tot. Cred că mai apoi și-a uitat propria-i profeție, în acea indiferență față de evenimentele prezente și viitoare ce constituie trăsătura vârstei înaintate. Într-o dimineață a fost găsit în pădurea de castani de la marginea proprietății, deja rece și atacat de păsările de pradă. Înainte de a muri a căutat să mă învețe arta prevestirii. Zadarnic: curiozitatea mea naturală sărea direct la concluzii, fără să se mai încurce în detaliile complicate și cam dezgustătoare ale științei lui. Mi-a rămas în schimb cu prisosință gustul pentru anumite încercări primejdioase.

Tatăl meu, Aelius Afer Hadrianus, era un om plin de virtuți. Viața i s-a scurs în administrări lipsite de glorie. Glasul lui n-a fost niciodată luat în seamă în senat. Contrar celor ce se întâmplă de obicei, postul de guvernator al Africii nu l-a îmbogățit. Acasă, în municipiul nostru spaniol Italica, se cheltuia în soluționarea conflictelor locale. N-avea ambiții, nici bucurii și, ca mulți care din an în an devin tot mai șterși, ajunsese la o tipicărie maniacă în toate fleacurile cărora li se dedica exclusiv. Eu însumi am cunoscut onorabilele ispite ale minuției și scrupulului. Experiența clădise însă în tatăl meu un scepticism față de oameni ieșit din comun, în care mă cuprinsese și pe mine încă de copil. Succesele mele, dacă i-ar fi fost dat să le fie martor, nu l-ar fi uimit câtuși de puțin; orgoliul familiei era atât de mare, încât se înțelegea de la sine că nu i-aș fi putut adăuga nimic. Aveam doisprezece ani când omul acesta obosit ne-a părăsit. Maică-mea rămase pentru restul vieții într-o văduvie austeră; n-am mai văzut-o din ziua în care, chemat de tutorele meu, am plecat la Roma. Chipului ei prelung

de spaniolă, pe care se întipărise o suavitate ușor melancolică, i-am păstrat o amintire întărită de bustul de ceară din galeria strămoșilor. Avea picioarele mici încălțate cu sandale strâmte ca ale fetelor din Gades, iar dulcea balansare a șoldurilor dansatoarelor din acea regiune o puteai regăsi la tânăra și ireproșabila matroană.

Am reflectat adesea la greșeala pe care o comitem când ne închipuim că un om, o familie participă neapărat la ideile sau evenimentele secolului în care se întâmplă să existe. Ecooul intrigilor romane abia ajungea la strămoșii mei din acel colț al Spaniei, cu toate că în vremea revoltei împotriva lui Nero bunicul meu l-a găzduit pentru o noapte pe Galba. Se mai păstrează încă amintirea unui oarecare Fabius Hadrianus ars de viu de cartaginezi la asediul Uticei, a unui al doilea Fabius, soldat lipsit de noroc, urmărindu-l pe Mitridate pe drumurile Asiei Mici, eroi obscuri, de arhivă ai fastelor particulare. Despre scriitorii timpului, tatăl meu nu știa aproape nimic: Lucan și Seneca îi erau străini cu toate că fuseseră, ca și noi, originari din Spania. Unchiul meu Aelius, care avea cultură literară, își limita lecturile la autorii cei mai cunoscuți ai epocii lui Augustus. Disprețul modelor contemporane îl cruța de nenumărate opțiuni de prost gust, îl făcea să evite orice emfază. Elenismul și Orientul erau necunoscute sau privite de departe cu severă încruntare; cred că în toată peninsula nu exista o statuie grecească de calitate. Economia făcea casă bună cu bogăția, felul rustic de a fi cu un gen de solemnitate aproape pompoasă. Sora mea, Paulina, era gravă, tăcută, ursuză și s-a măritat de tânără cu un bătrân. Cinstea era exemplară, dar sclavii erau tratați cu severitate. Nici un fel de curiozitate pentru nimic; toată lumea se gândea numai la ce se cuvenea să gândească un cetățean roman. Atâtor virtuți, dacă virtuți erau acelea, eu le-am fost risipitorul.

Ficțiunea oficială vrea ca un împărat roman să fie născut la Roma, eu m-am născut însă la Italica; acestui ținut uscat și totuși fertil i-am suprapus mai târziu atâtea și atâtea regiuni ale lumii. Ficțiunea are și partea ei bună: ea dovedește că hotărârile luate de spirit și voință sunt mai importante decât împrejurările. Adevăratul loc de naștere este acela unde pentru prima dată ai aruncat asupra ta însuși o privire pătrunzătoare: întâile mele patrii au fost cărțile. În măsură mai mică școlile. Cele din Spania lăsau de dorit din pricina tihnei provinciale. Școala lui Terentius Scaurus de la Roma preda mediocru filozofii și poezii, dar te pregătea destul de bine pentru vicisitudinile existenței omenești: profesorii exercitau asupra școlărilor o tiranie de care aș roși impunând-o oamenilor; fiecare dintre ei, închistat în limitele înguste ale cunoștințelor sale, își disprețuia

colegii care știau cu tot atâta mărginire altceva. Acești pedanți răgușeau în dispute de cuvinte. Certurile asupra întâietății, intrigile, calomniile m-au obișnuit cu ceea ce aveam să întâlnesc mai apoi în toate mediile în care am trăit; celor dinainte li se adaugă însă brutalitatea copilăriei. Și totuși mi-au plăcut unii dintre dascălii mei, acele raporturi straniu de intime și straniu de elective care există între profesor și elev, Sirenele care cântă în adâncul unei voci sparte ce-ți revelează pentru întâia oară o capodoperă sau îți dezvăluie o idee nouă. La urma urmelor, marele seducător nu este Alcibiade, ci Socrate.

Metodele gramaticilor și retorilor sunt poate mai puțin absurde decât credeam pe când eram obligat să le arăt ascultare. Gramatica, cu amestecul ei de reguli logice și uzanțe arbitrare, dă minții tinere predispoziția gustului pe care i-l vor satisface mai târziu științele comportării umane, dreptul sau morala, toate sistemele în care omenirea a codificat experiența ei instinctivă. Cât privește exercițiile de retorică în care eram succesiv Xerxes și Temistocle, Octavian și Marcus Antonius, ele mă exaltau; mă simțeam Proteu. Ele m-au învățat să pătrund rând pe rând în cugetul fiecărui om, să înțeleg că fiecare decide, trăiește și moare după propriile sale legi. Lectura poeziilor a avut urmări încă și mai tulburătoare: nu sunt sigur dacă descoperirea dragostei este neapărat mai dulce decât a poeziei. Cea din urmă m-a transformat: inițierea în misterele morții nu mă va purta mai departe pe tărâmurile altei lumi decât cutare apus de soare virgilian. Mai târziu am preferat asprimea lui Ennius, atât de apropiat de obârșiile sacre ale neamului, sau docta amărăciune a lui Lucrețiu, sau umila simplitate a lui Hesiod bogăției generoase a lui Homer. Mi-au plăcut mai ales poezii cei mai dificili și mai absconși, care-mi obligau mintea la o gimnastică foarte grea, precum și cei vechi care-mi deschideau căi întru totul noi sau mă ajutau să regăsesc cărările pierdute. În acea vreme apreciam însă în arta versificării cu precădere adresarea nemijlocită la simțuri, metalul lustruit al lui Horațiu, moliciunea cărnii la Ovidiu. Scaurus îmi luase orice speranță asigurându-mă că nu voi fi niciodată altceva decât un poet dintre cei mai mediocri: îmi lipseau harul și priceperea. Multă vreme crezusem că se înșelase: țin undeva sub cheie unul sau două volume de versuri de dragoste, majoritatea imitate după Catul. Puțin îmi pasă de aici înainte dacă propria-mi producție e proastă sau nu.

Lui Scaurus îi voi fi recunoscător până la moarte pentru că m-a pus de tânăr să-nvăț grecește. Eram copil încă atunci când prima oară am încercat să trasez cu stilul caracterele unui alfabet necunoscut: începeam marea mea înstrăinare și

lungile călătorii și simțământul unei alegeri tot atât de deliberate și involuntare ca dragostea însăși. Am iubit această limbă pentru flexibilitatea trupului ei bine alcătuit, pentru bogăția vocabularului dovedind la fiecare cuvânt contactul direct și variat cu realitățile și pentru că aproape tot ce oamenii au spus mai bine a fost spus în grecește. Există, știu, și alte limbi: unele deja pietrificate, altele încă în stadiul de a se naște. Preoții egipteni mi-au arătat anticele lor simboluri, semne mai degrabă decât cuvinte, străvechi încercări de clasificare a lumii și a lucrurilor, grai sepulcral al unei seminții stinse. În timpul războiului iudaic, rabinul Iosua mi-a explicat literă cu literă anumite texte ale acestei limbi de sectari obsedați într-atât de dumnezeul lor, încât au uitat de cele omenești. În mijlocul trupelor, m-am familiarizat cu limbajul auxiliarilor celți; mi-amintesc mai ales de unele cântece. Limbile barbare au cel mult valoarea de rezerve ale graiului omenesc și fără îndoială sunt importante pentru ceea ce vor exprima în viitor. Greaca, dimpotrivă, are deja în spatele ei tezaurele sale de experiență umană și statală. De la tiranii ionieni la demagogii Atenei, de la austeritatea pură a lui Agesilaos la excesele unui Dionisiu sau Demetrios, de la trădarea lui Demaratos la credința lui Filopoimen – tot ce fiecare din noi ar putea încerca spre răul sau binele semenilor a fost, cel puțin o dată, făcut de un grec. Același lucru și despre opțiunile personale, de la cinism la idealism, de la scepticismul lui Piron la visurile sacre ale lui Pitagora; refuzurile și asertimentele noastre au fost deja exprimate, viciile și virtuțile au modele grecești. Nimic nu egalează frumusețea unei inscripții latine votive sau funerare: cele câteva cuvinte săpate în piatră rezumă, cu impersonală maiestate, tot ceea ce lumea are nevoie să știe despre noi. Imperiul l-am administrat în latinește; epitaful meu va fi cioplit pe zidul mausoleului de pe malul Tibrului tot în latină, dar ca grec aș fi vrut să gândesc și să trăiesc.

Aveam șaisprezece ani: mă întorceam după perioada de instrucție efectuată în rândul cadrelor Legiunii a șaptea, cantonată pe atunci în mijlocul Pirineilor, într-o regiune sălbatică a Hispaniei Citerior, cu totul deosebită de partea meridională a peninsulei, unde crescusem. Tutorele meu, Acilius Attianus, a crezut nimerit să compenseze prin studiu cele câteva luni de viață aspră și de vânători istovitoare. A fost înțelept din partea lui că s-a lăsat convins de Scaurus să mă trimită la Atena pe lângă sofistul Isaios, personalitate strălucită și dotată cu un rar talent al improvizației. Atena m-a cucerit pe dată; școlarul puțin stângaci, adolescentul cu sufletul adumbrit gusta pentru prima dată din aerul viu, din conversațiile pripite, din hoinărelile în lungile seri roze, din plăcerea fără seamăn a discuției și

voluptății. Matematicile și artele îmi ocupau rând pe rând timpul în studii paralele; am avut de asemenea ocazia să urmez la Atena un curs de medicină al lui Leotyhides. Profesia de medic mi-ar fi plăcut; spiritul ei nu se deosebește fundamental de cel în care am încercat să-mi exercit meseria de împărat. Mă pasionasem pentru această știință prea apropiată de noi pentru a mai fi obiectivă, supusă pasiunii și erorii, dar mereu corectată de contactul cu realitatea imediată în toată goliciunea ei. Leotyhides privea lucrurile sub aspectul lor cel mai pozitiv: elaborase un excelent sistem de recuperare a fracturilor. Ne plimbam seara pe malul mării: acest om universal era interesat de alcătuirea cochiliilor și de compoziția mâlurilor marine. Îi lipseau mijloacele de experimentare; regreta laboratoarele și sălile de disecție ale Muzeului din Alexandria, pe care-l frecventase în tinerețe, lupta de opinii, concurența plină de ingeniozitate a oamenilor. Spirit pragmatic, el m-a învățat să prefer cuvintelor faptele, să nu mă-ncred în formule, să observ mai mult decât să trag concluzii. Rigurosul grec mi-a imprimat metoda.

În ciuda legendelor care circulă, am iubit prea puțin tinerețea, pe a mea și mai puțin decât pe a altora. Privită în ea însăși, mult lăudata tinerețe îmi părea deseori drept vârsta cea prost eboșată a existenței, o perioadă opacă și informă, eschivantă și fragilă. E de la sine înțeles că regulei i-am aflat un număr de încântătoare excepții, dintre care două sau trei admirabile, iar printre cele din urmă tu, Marcus, ești cea mai curată. În ce mă privește, la douăzeci de ani eram aproape ceea ce sunt astăzi, dar fără consistență. Nimic nu era rău în mine, însă totul putea fi: binele, cât și răul stăteau la temelia detestabilului. Mă gândesc nu fără să roșesc la lipsa mea de cunoaștere a lumii pe care credeam că o cunosc, la nerăbdarea mea, la felul acela de ambiție ușuratică și de grosolană aviditate. Să mărturisesc oare? În plină viață de studiu, la Atena, unde toate plăcerile își aflau cu măsură locul, regretam, nu atât Roma, ci aerul locului în care se fac și se desfac neîncetat destinele lumii, zgomotul scripeților și roților de transmisie ai mașinii puterii. Domnia lui Domițian era pe sfârșite; vărul meu Traian, acoperit de glorie pe frontierele Rinului, devenise o personalitate foarte populară; tribul hispanic se implanta la Roma. Comparată cu această lume a acțiunii imediate, preaiubita provincie grecească părea să somnoleze într-o pulbere de idei de mult respirată; pasivitatea politică a grecilor îmi apărea ca o formă rușinoasă de renunțare. Pofta mea de putere, de bani, deseori la romani prima treaptă a acesteia, și de glorie, ca să dau numele unei frumoase pasiuni mâncării de a auzi vorbindu-se de noi, era de netăgăduit. Intra aici în chip confuz în joc

sentimentul că Roma, inferioară în atâtea privințe, ar căpăta o mai aleasă strălucire prin intimitatea marilor probleme în care-și implica cetățenii, cel puțin pe cei din ordinul senatorial sau ecvestru. Ajunsesem să-mi închipui că din discuția cea mai banală pe tema importului de grâne din Egipt aș învăța mai mult despre treburile statului decât din tot *Statul* lui Platon. Deja, câțiva ani înainte, ca tânăr roman pătruns de disciplină militară, crezusem că-mi dau seama că aș înțelege mai bine decât profesorii mei pe soldații lui Leonida și pe atleții lui Pindar. Am părăsit Atena uscată și aurie pentru orașul unde oamenii cu grele togi trase pe cap luptau împotriva vântului de februarie, unde luxul și desfrâul sunt lipsite de farmec, dar în care luarea celor mai neînsemnate decizii afecta soarta unei părți din lume și unde un tânăr provincial avid, însă deloc obtuz, crezând la început că dă ascultare doar unor grosolane ambiții, avea, încetul cu încetul, să le piardă pe cele din urmă, realizându-le, și să învețe a ține piept oamenilor și evenimentelor, să comande și, lucru care în final este poate mai puțin zadarnic, să servească.

Nu toate erau bune cât privește ridicarea virtuoasei clase mijlocii care se consolida în vederea unei apropiate schimbări de regim: onestitatea politică avea câștig de cauză cu ajutorul unor stratageme destul de dubioase. Senatul, lăsând treptat administrația în mâinile protejaților lui Domițian, desăvârșea izolarea acestuia până la asfixiere; oamenii noi, de care mă apropiau toate legăturile de familie, probabil că nu se deosebeau prea mult de cei pe care aveau să-i înlocuiască; erau în orice caz mai puțin murdăriți de putere. Verii și nepoții din provincie se așteptau cel puțin la posturi subalterne; li se cerea să dea dovadă de integritate însă. Mi-am căpătat și eu funcția: am fost numit judecător la tribunalul litigiilor de succesiune. Din acest post am asistat la ultimele faze ale luptei pe viață și pe moarte dintre Domițian și Roma. Împăratul pierduse terenul în orașul în care nu se mai menținea decât prin execuții care-i grăbeau sfârșitul; toată armata îi punea la cale pieirea. Înțelegeam prea puțin din duelul infinit mai fatal decât cel din arenă; mă mulțumeam să nutresc pentru tiranul hăituit disprețul ușor arogant al unui elev al filozofilor. Bine sfătuit de Attianus, mi-am făcut meseria fără să mă ocup prea mult de politică.

Anul acela de muncă nu s-a prea deosebit de cei de studiu: dreptul îmi era necunoscut; am avut norocul să-mi fie coleg de tribunal Neratius Priscus, care și-a luat asupra-i pregătirea mea și care a rămas până la moarte prietenul și consilierul meu oficial. El aparținea acelei categorii de spirite, atât de rare, care, stăpânind temeinic o specialitate, privind-o, cum s-ar spune dinăuntru și dintr-o

perspectivă inaccesibilă profanilor, păstra totuși simțul valorii ei relative în ordinea lucrurilor, aplicându-i măsura omenescului. Versat ca nimeni altul dintre contemporani în uzanțele legii, nu ezita niciodată în fața înnoirilor folositoare. Grație lui am reușit, mai târziu, să introduc unele reforme. Deocamdată aveam de pus la punct alte treburi. Păstrasem accentul provincial; primul meu discurs la tribunal a stârnit râsul. Am profitat de tovărășia actorilor din cauza cărora îmi scandalizasem familia; lecțiile de exprimare au constituit vreme de luni de zile îndeletnicirea cea mai dificilă, dar și cea mai plăcută dintre îndatoriri, secretul cel mai tainic al vieții mele. Desfrâul însuși devenise, în acei ani grei, obiect de studiu; încercam să țin pasul cu tineretul răsfățat al Romei; n-am reușit pe deplin niciodată. Datorită lașităților firești acelei vârste, a cărei temeritate exclusiv fizică se cheltuia aiurea, nu îndrăzneam să-mi acord încredere decât pe jumătate; în speranța de a semăna altora, îmi retezam sau îmi ascuțeam pornirile.

Eram puțin iubit. Nu exista de altfel nici un fel de motiv pentru care să fiu. Unele trăsături, de pildă gustul artistic, neremarcate la școlarul de la Atena, urmând să fie mai mult sau mai puțin trecut cu vederea viitorului împărat, supărau la ofițerul și magistratul aflat pe întâile trepte ale ierarhiei puterii. Filelismul meu stârnea zâmbete cu atât mai mult cu cât pe rând îl etalam și-l ascundeam cu stângăcie. În senat mi se spunea „studentul grec“. Începusem să am propria-mi legendă, acest reflex scilipitor, straniu, produs jumătate de faptele noastre, jumătate de ceea ce vulgul crede despre ele. Avocați neobrăzați își trimiteau nevestele să intervină dacă aflaseră cumva de vreo legătură de-a mea cu soția unui senator, sau fiul, când îmi afixam imprudent pasiunea pentru cutare tânăr mim. Era plăcut să-i umilești prin indiferență. Încă și mai jalnici erau cei ce spre a-mi fi pe plac începeau să discute despre literatură. Tactica elaborată din experiența acelor funcții mediocre mi-a servit mai târziu pentru audiențele imperiale. Să te dedici cu totul fiecăruia în scurtul răstimp al audienței, să faci abstracție de întreaga lume în care pentru moment nu există decât acest bancher, acest veteran, această văduvă, să acorzi acestor persoane atât de diferite și normal claustrate în limitele înguste ale unei spețe atenția politicoasă și concentrată pe care ți-o acorzi ție în cele mai alese clipe și să le vezi profitând aproape fără excepție de asemenea favoare ca să se umfle ca broasca din fabulă, în fine, să consacri un timp de serioasă reflectare problemei sau trebii pentru care au venit. Era întocmai ca în cabinetul medicului. Dezbrăcam la piele înspăimântătoare uri străvechi, minciuna întinsă ca lepra. Soți împotriva soțiilor,

părinți contra copiilor, colaterali în luptă cu toată lumea: puținul respect ce-l mai aveam pentru instituția familiei n-a mai putut dăinui.

Nu disprețuiesc oamenii. Dacă aș fi făcut-o, n-aș fi avut nici un drept, nici vreo rațiune să încerc să-i conduc. Știu că sunt vani, ignoranți, avizi, fără astâmpăr, în stare de aproape orice ca să reușească, să se arate capabili chiar în fața lor înșile, sau pur și simplu pentru a scăpa de suferință. Știu: și eu sunt ca ei, cel puțin uneori, sau aș fi putut fi. Deosebiri pe care le observ între altul și mine sunt prea neglijabile ca să conteze în socoteala finală. Îmi dau deci silința ca purtarea să-mi fie egal depărtată de superioritatea rece a filozofului, cât și de aroganța cezarului. Cei mai opaci oameni nu sunt lipsiți de licăriri: un asasin cântă bine din fluier, contramaistrul care sfâșie cu lovituri de bici spatele sclavilor poate că este un fiu bun, idiotul cela și-ar împărți cu mine ultima-i bucată de pâine. Puțini sunt aceia pe care nu-i poți învăța să facă mulțumitor ceva. Marea noastră greșală este că încercăm să solicităm fiecăruia în parte virtuțile pe care nu le are, neglijând a cultiva pe cele ce le posedă. Aș aplica aici, în depistarea calităților parțiale, ceea ce spuneam mai sus despre voluptuoasa căutare a frumuseții. Am cunoscut ființe infinit mai nobile, mai desăvârșite decât mine, ca de pildă părintele tău Antoninus; am frecventat o mulțime de eroi și chiar câțiva înțelepți. La majoritatea oamenilor am întâlnit slabă stăruință în bine, dar nici mai tenace în rău; neîncrederea, indiferența lor, mai mult sau mai puțin ostile, cedau prea repede, aproape rușinos, se schimbau prea ușor în recunoștință, în respect, de altminteri fără doar și poate la fel de nedurabile; chiar egoismul lor ar putea fi folosit în scopuri utile. Mă mir întruna că atât de puțini m-au urât; n-am avut decât doi sau trei dușmani înverșunați; ca mai totdeauna în atare cazuri purtam și eu partea mea de vină. Unii m-au iubit: aceia mi-au dăruit mult mai mult decât aveam dreptul să cer sau să sper de la ei: moartea, câteodată viața lor. Zeul care sălășluiește în ei se revelează adesea când mor.

Într-o singură privință mă simt superior oamenilor obișnuiți: sunt în general mai liber și mai supus decât îndrăznesc ei să fie. Aproape nimeni nu-și dă seama deopotrivă de libertatea ce i se cuvine și de adevărata lui servitute. Își blestemă lanțurile; uneori pare să se laude cu ele. Pe de altă parte, își pierde timpul în zadarnice îngăduințe; nu se pricepe să-și făurească jugul cel mai ușor. În ce mă privește, am căutat libertatea mai mult decât puterea și puterea numai fiindcă în parte înlesnea libertatea. Ceea ce mă interesa nu era o filozofie a omului liber (toți care încearcă să o înjghebeze mă plictisesc), ci o anumită tehnică: voiam să găsesc articulația voinței noastre cu destinul, modalitatea în care disciplina ajută

și nu pune frâu naturii. Să fim bine înțeleși: nu e vorba aici de voința de nezdruncinat a stoicului a cărei putere ți-o închipui nemăsurată, nici de nu știu ce opțiune sau tăgăduință abstractă care să nesocotească stările lumii acesteia pline, continue, alcătuită din obiecte și corpuri. Visam la o acceptare mult mai profundă sau la o bunăvoință mai suplă. Luam viața ca pe un cal cu ale cărui mișcări te contopești după ce l-ai strunit cât mai bine. Totul fiind în cele din urmă hotărâre a spiritului, dar lentă, imperceptibilă și care atrage după ea și adeziunea trupului, m-am străduit să ating treptat această stare aproape pură de libertate sau de supunere. Gimnastica mi-era acum de folos; dialectica nu-mi prejudicia strădania. Am căutat mai întâi simpla libertate a vacanțelor, a momentelor de răgaz. Orice viață bine întocmită le are pe ale sale și cine nu știe să și le acorde nu știe să trăiască. Am mers mai departe; am imaginat o libertate în simultaneitate, grație căreia două acțiuni sau două stări ar putea avea loc concomitent; am învățat, de pildă, luându-l ca model pe Cezar, să dictez mai multe texte în același timp, să vorbesc continuând a citi. Am inventat un mod de viață prin care sarcina cea mai grea să poată fi perfect îndeplinită fără a mă implica integral; într-adevăr, am îndrăznit uneori să-mi propun eliminarea până și a noțiunii de oboseală fizică. Alteori exersam aplicarea libertății în alternanță: trebuia să-mi pot în orice moment întrerupe și relua emoțiile, ideile, activitățile; certitudinea de a le putea alunga sau rechema ca pe niște sclavi le priva de orice tendință tiranică, mă degaja de sentimentul oricărei servituți. Și mai mult încă: îmi orânduiam întreaga zi în jurul unui gând preferat pe care nu-l părăseam; tot ce m-ar fi putut împiedica sau sustrage – proiecte ori treburi de alt ordin, cuvinte fără importanță, miile de fleacuri ale unei zile – își aflau pe el sprijinul, ca joardele de viță pe fusul unei coloane. În alte dăți, dimpotrivă, divizam la infinit: fiecare gând, fiecare faptă le desfăceam, le secționam într-un foarte mare număr de gânduri și fapte mai mici, mai lesne de stăpânit. Hotărârile greu de luat se fărâmițau într-o puzderie de deciziuni minuscule, adoptate una câte una, conducând una către cealaltă, devenind în acest chip inevitabile și lipsite de dificultate.

Dar tot libertății acceptării, cea mai spinoasă dintre câte sunt, m-am dedicat cu toată seriozitatea. Poziția în care mă aflam, o voiam; în anii dependenței subalterne supunerea pierdea din amărăciune, chiar din umilință dacă acceptam să văd în ea un exercițiu folositor. Alegeam ceea ce aveam, străduindu-mă doar să posed în întregime și să gust tot ce era mai bun cu putință. Sarcinile cele mai ingrate se realizau fără greutate dacă le descopeream o cât de mică atracție. Când

ceva îmi displăcea, făceam din el obiect de studiu; mă străduiam cu dibăcie să îl transform în prilej de bucurie. În fața unei întâmplări neprevăzute sau aproape disperate, într-o ambuscadă sau furtună în largul mării, odată luate toate măsurile privind securitatea celorlalți, mă lăsam în voia întâmplării, bucurându-mă de ce mi putea aduce neprevăzut, și atunci ambuscada ori furtuna se integra fără dificultate în planurile sau visările mele. Chiar în sânul celei mai mari nenorociri îmi dădeam seama de momentul în care propria-mi epuizare îi estompa acesteia o parte din grozăvie, pe care mi-o însușeam acceptând să o accept. Dacă aș fi vreodată supus torturii, și neîndoielnic boala își va lua asupra-i sarcina de a mă supune, nu sunt sigur că voi obține de la mine pentru timp îndelungat impasibilitatea lui Traseas; voi avea cel puțin puterea de a nu mă manifesta decât prin gemete. Și astfel, amestecând rezerva cu îndrăzneala, supunerea și răzvrătirea armonizate cu grijă, exigența extremă și concesiile prudente, am reușit în cele din urmă să mă accept pe mine însumi.

Prelungită prea mult, viața dusă la Roma m-ar fi acrit, corupt și uzat în mod sigur. M-a salvat întoarcerea la armată. Și acolo există compromiteri, dar mai simple. Plecarea la armată însemna călătorie; am pornit cu entuziasm. Fusesem promovat tribun al Legiunii a doua Adiutrix: mi-am petrecut câteva luni de toamnă ploioasă pe malurile Dunării Superioare, fără altă tovărășie decât un volum recent apărut al lui Plutarh. În noiembrie am fost transferat la Legiunea a cincea Macedonica, pe atunci (ca și acum) cantonată la vărsarea aceluiași fluviu, pe frontierele Moesiei Inferioare. Zăpada care blocase drumurile mă împiedicase să călătoresc pe uscat. M-am imbarcat la Pola; în drum abia am avut timp să vizitez Atena unde, mai târziu, îmi va fi dat să trăiesc multă vreme. Vestea asasinării lui Domițian, anunțată la puține zile după sosirea mea în tabără, nu a uimit pe nimeni, ci a bucurat pe toată lumea. La scurtă vreme, Traian a fost adoptat de Nerva; vârsta înaintată a noului principe făcea din succesiune o chestiune de cel mult câteva luni: politica de cuceriri în care se știa că vărul meu își propusese să angajeze Roma, regrupările de trupe ce începuseră să aibă loc, întărirea treptată a disciplinei mențineau armata într-o stare de efervescentă și așteptare. Legiunile danubiene funcționau cu precizia unei mașini de luptă de curând gresată; ele nu se asemănau câtuși de puțin cu garnizoanele adormite pe care le cunoscusem în Spania; lucrul mai important este că atenția armatei a încetat să se mai concentreze asupra certurilor de la palat pentru a se consacra problemelor de politică externă ale imperiului; trupele noastre nu mai erau o

bandă de lictori gata să aclame sau săucidă pe oricine le aținea calea. Ofițerii cei mai inteligenți se străduiau să întrevadă planul general al acestor reorganizări la care luau parte, să prevadă viitorul, și nu numai propriul lor viitor. De altfel, despre aceleași evenimente aflate în prima fază a evoluției se făceau nu puține comentarii ridicole, iar planuri strategice pe cât de gratuite, pe atât de inepte erau mângălite seara pe tăbliile meselor. Patriotismul roman, autoritatea și misiunea Romei de a cârmui popoarele luau la acești oameni de meserie forme brutale cu care nu mă deprinsesem încă. La frontiere, unde ar fi fost necesară, cel puțin pentru moment, tocmai abilitatea indispensabilă reconcilierii cu imperiul a unor căpetenii nomade, soldatul îl eclipsa complet pe politician; corvezile și rechizițiile în natură dădeau loc la abuzuri care nu mai surprindeau pe nimeni. Grație neînțelegerilor perpetue dintre barbari, situația în nord-est era în mare tot atât de favorabilă pe cât putea fi vreodată; mă îndoiesc chiar că războaiele care au urmat au ameliorat-o într-o câțva. Incidentele de frontieră ne cauzau pierderi puțin numeroase, neliniștitoare doar pentru că erau continue; să recunoaștem că starea de perpetuă alarmă servea cel puțin ascuțirii spiritului militar. Cu minime cheltuieli, susținute de un efort cogitativ ceva mai mare, eram totuși convins că s-ar fi ajuns la supunerea unor șefi, la îmbunarea altora; atunci, m-am hotărât să mă consacru în special acestei din urmă acțiuni, căreia nimeni nu-i acorda nici o atenție.

În atare direcție mă îmboldea pofta înstrăinării; îmi plăcea să-i vizitez pe barbari. Vastul teritoriu dintre gurile Dunării și ale fluviului Boristene, triumphi din care am parcurs cel puțin două laturi, se numără printre regiunile cele mai surprinzătoare ale lumii, mai ales pentru noi, oamenii născuți pe țărmurile Mării Interioare, obișnuiți cu peisajele pure și uscate ale sudului, cu colinele și peninsulele. Mi s-a întâmplat să venerez acolo pe zeița Terra, așa cum aici o cinstim pe zeița Roma; nu mă refer însă la Ceres, ci la o divinitate și mai veche, anterioară chiar apariției agriculturii. Solul nostru grecesc sau latin, susținut peste tot de osatura stâncilor, are eleganța unui corp masculin: pământul scitic posedă abundența întrucâtva greoaie a trupului culcat de femeie. Câmpia lua sfârșit doar în cer. Mă minunam fără contenire de miracolul fluviilor: vasta întindere pustie era pentru ele doar o pantă, un pat. Râurile noastre sunt scurte; niciodată nu te simți departe de izvoare. Enorma scurgere se istovea aici în estuare fără de margini, cărând mâlurile unui continent necunoscut, ghețurile regiunilor nelocuibile. Frigul platourilor înalte ale Spaniei le întrece pe toate, dar pentru prima oară în Sciția m-am aflat față în față cu adevărata iarnă care în

țările noastre nu-și face decât mai mult sau mai puțin scurte apariții; acolo însă ea se instalează pentru lungi perioade, de luni de zile, iar mai la nord o ghicești perpetuă, fără început și fără sfârșit. În seara sosirii mele, Dunărea era o imensă cale de gheață roșie, apoi de gheață albastră brăzdată de urme adânci, ca de care, cauzate de acțiunea curentului de dedesubt. Ne apăram de frig cu blănuri. Prezența acestui dușman impersonal, aproape abstract, trezea o exaltare de nedescris, sentimentul unei energii sporite. Luptai să-ți păstrezi căldura așa cum aiurea te străduiai să nu-ți pierzi curajul. În unele zile, în stepă, zăpada ștergea denivelările și așa prea puțin observabile; galopai într-o lume a spațiului și a atomilor puri. Lucrurilor celor mai obișnuite, mai fragile, gerul le conferea o transparență și în același timp o duritate cerească. Orice trestie frântă devenea un fluier de cristal. Assar, ghidul meu caucazian, spărgea în amurg gheața ca să adape caii. De altfel, aceste animale constituiau unul dintre cele mai utile mijloace de contact ale noastre cu barbarii: se înfiripau aproape prietenii datorită mărfurilor, discuțiilor fără de sfârșit și respectului nutrit reciproc pentru cine știe ce performanță de călărie. Seara, focurile taberei luminau salturile extraordinare ale dansatorilor înguști în șolduri, brățărilor lor extravagante de aur.

Deseori primăvara, când topirea zăpezilor îmi îngăduia să mă aventurez mai departe către interior, întorceam spatele orizontului sudic, care închidea mările și insulele cunoscute, și celui dinspre apus, cu soarele ce se lăsa undeva peste Roma, și mă gândeam să mă afund și mai adânc în acele stepe sau dincolo de contraforturile Caucazului, către nord, ori spre extremele îndepărtate ale Asiei. Ce climate, ce faună, ce neamuri de oameni aș fi descoperit, ce imperii neștiind nimic despre noi ca și noi despre ele, sau cunoscându-ne cel mult grație câtorva bănuți trecuți din mână în mână de un lung șir de negustori și tot atât de rari pentru ei ca piperul de India și bucățile de chihlimbar de Baltica pentru noi? La Odessos, un negustor întors dintr-o călătorie de mai mulți ani mi-a dăruit o piatră verde, semitransparentă, substanță sacră pare-se în imensul regat căruia îi înconjurase doar marginile, fără să-i observe, de sub crusta groasă a profitului, nici obiceiurile, nici zeii. Ciudata gemă a avut asupra mea efectul unei pietre căzute din cer, meteor venit din altă lume. Nu cunoaștem încă destul de bine configurația pământului. În fața acestei ignoranțe, resemnarea îmi pare de neînțeles. Îi invidiez pe cei ce vor reuși să facă înconjurul a două sute cincizeci de mii de stadii grecești, atât de bine socotite de Eratostene, a căror parcurgere ne-ar aduce în locul din care am pornit. Mă închipuiam luând neînsemnata hotărâre de a continua să merg înainte pe șleaul care deja înlocuise drumurile

noastre. Îmi plăcea jocul cu această idee... Să fii singur, fără bunuri, fără prestigiu, fără nici unul din foloasele vreunei culturi, să te expui atâtor oameni noi și atâtor neîncepte hazarduri. De la sine înțeles că nu era decât un vis, și cel mai scurt dintre toate. Libertatea pe care o inventam nu exista decât de la distanță; mi-aș fi făurit repede, din nou, toate lucrurile la care aș fi renunțat. Mai mult chiar, aș fi fost oriunde un roman absent. De Roma mă lega un fel de cordon ombilical. Poate că în acea vreme, cu rangul de tribun, mă simțeam atașat și mai strâns legat de imperiu decât sunt astăzi ca împărat din același motiv pentru care osul de la încheietura mâinii e mai puțin liber decât creierul. Totuși visul monstruos, de care s-ar fi cutremurat străbunii înțelepțește neclintiți pe pământul lor din Latium, eu l-am realizat, iar faptul de a-l fi găzduit o clipă mă face pentru totdeauna deosebit de ei.

Traian se afla în fruntea trupelor din Germania Inferioară; armata de la Dunăre m-a delegat să transmit felicitările ei noului moștenitor al imperiului. Mă găseam pe pământul Galiei, la trei zile de mers depărtare de Colonia, când moartea lui Nerva a fost anunțată la popasul de seară. Am fost ispitit să o iau înaintea poștei imperiale și să-i dau eu însumi vărului meu vestea urcării lui pe tron. Am pornit în galop cale întinsă, fără să mă opresc nicăieri, în afară de Treviri, unde cumnatul meu, Servianus, își avea reședința în calitate de guvernator. Am cinat împreună. Minte slabă a lui Servianus era plină de fumuri imperiale. Omul acesta dubios, care căuta să-mi facă rău sau cel puțin să mă împiedice să fiu pe placul împăratului, s-a gândit să mi-o ia înainte trimițând lui Traian un curier de-al lui. Două ceasuri mai târziu am fost atacat în vadul unui râu; agresorii mi-au omorât ordonanța și ne-au ucis caii. Am reușit totuși să punem mâna pe unul dintre atacatori, un fost sclav al cumnatului, care a mărturisit tot. Servianus ar fi trebuit să-și dea seama că un om hotărât nu poate fi împiedicat altfel decât recurgând la asasinat, în fața căruia însă lașitatea sa dădea înapoi. A trebuit să fac pe jos douăsprezece mile înainte de a întâlni un țăran care mi-a vândut un cal. În aceeași seară ajung la Colonia cu puțin mai devreme decât curierul cumnatului meu. Acest gen de aventură a fost încununată de succes. Am fost cu atât mai bine primit de armată. Împăratul m-a păstrat pe lângă el în calitate de tribun al Legiunii a doua Fidelis.

Vestea venirii lui la putere a primit-o cu o naturalețe demnă de admirație. Se aștepta de mult la asta; planurile sale nu s-au schimbat cu nimic. A rămas ceea ce a fost dintotdeauna și ce va fi până la moarte: un conducător de armate; calitatea

sa consta în a fi dobândit, grație concepției exclusiv militare asupra disciplinei, o idee despre ce este ordinea în stat. Totul se orânduia, la început, în jurul acestei idei, chiar planurile lui de război și proiectele de cuceriri. Împărat-soldat, dar cătuși de puțin soldat-împărat. Nu și-a schimbat cu nimic viața; modestia lui se dispensa de afectare ca și de îngâmfare. În vreme ce armata se veselea, își preluase noile răspunderi ca pe o parte a lucrului zilnic, arătându-și cu simplitate celor apropiați mulțumirea.

Personal, îi inspiram prea puțină încredere. Era vărul meu, cu douăzeci și patru de ani mai vârstnic și cotutore, de la moartea tatălui. Își îndeplinea obligațiile de familie cu seriozitate provincială; era gata să facă imposibilul spre a mă avansa, dacă meritam, și să mă trateze cu mai mare severitate decât pe altul, de m-aș fi arătat incompetent. Nebuniile tinereții le primea cu acea indignare nu lipsită de justificare pe care nu o întâlnești decât în familie; datoriile făcute îl scandalizau de altfel mult mai mult decât abaterile. Alte trăsături ale mele îl nelinișteau: destul de puțin cultivat, avea pentru filozofi și oamenii de litere un respect înduioșător, dar una este să-i admiri de departe pe marii filozofi și alta să ai alături un tânăr locotenent prea instruit în literatură. Neștiind în ce constau principiile mele, limitele până unde aș fi mers, care-mi erau frânele, mă credea lipsit de ele și de resurse împotriva mea însumi. Cel puțin nu comisesem greșeala de a-mi neglija serviciul. Bunul meu renume de ofițer era o încredințare, dar pentru el rămâneam în continuare un tânăr tribun cu tot viitorul înaintea, care trebuia însă supravegheat îndeaproape.

Un incident din viața particulară avea să mă ducă în curând la un pas de nenorocire. Un chip frumos mă cucerise. Mă legasem sufletește de un tânăr remarcat și de împărat. Aventura era primejdioasă și savurată ca atare. Un oarecare Gallus, secretar al lui Traian, care-și făcea de mult o datorie din a-l informa cu amănunțime asupra împrumuturilor mele bănești, ne-a pârât. Supărarea împăratului atinsese culmea; a fost un moment greu de depășit. Prietenii, Acilius Attianus printre alții, s-au străduit cât au putut să-l împiedice de a se încăpățâna într-o ranchiună atât de ridicolă. În cele din urmă a cedat insistențelor lor și împăcarea, de altfel destul de puțin sinceră de ambele părți, a fost pentru mine încă și mai umilitoare decât scenele anterioare de mânie. Mărturisesc că lui Gallus i-am păstrat o ură fără egal. Mulți ani mai târziu a fost condamnat pentru fals în acte publice; m-am bucurat nespus că fusesem astfel răzbunat.

Prima expediție împotriva dacilor a fost declanșată în anul următor. Ca fire și

ca viziune politică m-am opus întotdeauna soluției războiului, dar aș fi fost mai mult sau mai puțin decât om dacă marile acțiuni militare începute de Traian nu m-ar fi cuprins în vârtejul entuziasmului lor. Priviți în mare și de la distanță, acești ani de război se numără printre anii mei fericiți. Începutul lor a fost dur, sau mi s-a părut a fi. Atunci am ocupat doar posturi secundare, nedobândind încă pe de-a-ntregul bunăvoința lui Traian. Cunoșteam însă locurile și mă știam util. Fără să-mi dau seama, iarnă după iarnă, campanie după campanie, bătălie după bătălie simțeam crescând în mine obiecțiile față de politica împăratului; pe atunci n-aveam nici dreptul, nici datoria să rostesc răspicat atare obiecții – de altfel nimeni nu m-ar fi ascultat. Situat mai mult sau mai puțin deoparte, în al cincilea sau în al zecelea rang, îmi cunoșteam cu atât mai bine trupele, participam mai intens la viața lor. Aveam o anumită libertate de acțiune sau mai degrabă un fel de detașare față de acțiunea însăși, lucru pe care ți-l permiți cu greu odată ajuns la putere și trecut de treizeci de ani. Existau și avantaje care-mi erau proprii: interesul pentru țara aceasta crâncenă, pasiunea pentru orice fel voit, și de altfel intermitent, de renunțare și de austeritate. Eram poate singurul dintre ofițerii tineri care nu regreta Roma. Cu cât se înmulțeau anii de campanie prin noroaie și zăpezi, cu atât îmi scoteau ei în evidență resursele.

Am trăit acolo o întreagă perioadă de extraordinară exaltare datorată în parte influenței unui mic grup de locotenenți care aduseseră cu ei niște zei străni din îndepărtatele garnizoane ale Asiei Mici. Mă cucerise pentru moment cultul lui Mithras, mai puțin răspândit pe atunci decât devenise după expedițiile noastre contra parților, prin exigențele ascetismului său riguros, ce încorda puternic arcul voinței, prin obsesia morții, a fierului și a sângelui, ridicând la rangul de explicație a lumii asprimea obișnuită a vieții soldatului. Nimic mai potrivit ca mithraismul vederilor ce începusem să le am asupra războiului, dar riturile acestea barbare, care creează între adepți legături de viață și moarte, măguleau năzuințele cele mai intime ale unui tânăr nerăbdător cu prezentul, nesigur cât privește viitorul și tocmai prin asta înclinat să-i adore pe zei. Am fost inițiat într-un turn de lemn și trestie, pe malul Dunării, având drept chezaș pe Marcus Turbo, tovarășul meu de arme. Îmi amintesc că greutatea taurului murind era cât pe-acum să rupă podeaua de grilaj sub care mă aflam pentru a primi botezul cu sânge. Mai târziu am reflectat la primejdiile ce le-ar putea constitui pentru stat acest gen de societăți aproape secrete, sub domnia unui principe slab, și am ajuns la concluzia că trebuie să iau atitudine drastică împotriva lor; mărturisesc însă că în fața inamicului ele insuflă adepților o putere aproape divină. Fiecare dintre noi

credea că ar putea ieși din strâmtle limite ale condiției sale umane, simțindu-se concomitent el însuși și dușmanul său, asimilându-se zeului despre care nu se mai știe bine dacă moare sub forma vitei sacrificate sau ucide sub chipul lui omenesc. Aceste visări ciudate, care uneori mă îngrozesc astăzi, nu se deosebeau de altfel foarte mult de teoriile lui Heraclit despre identitatea arcului cu ținta. Pe atunci mă ajutau să suport viața. Victoria și înfrângerea se amestecau, se confundau, raze diferite ale aceleiași zile solare. Pe pedestrașii daci pe care-i zdrobeam sub copitele calului, pe călăreții sarmați doborâți apoi în luptele corp la corp în care animalele de sub noi, ridicate în două picioare, își mușcau pectoralul harnașamentului, îi loveam cu și mai mare ușurință cu cât mă identificam cu ei. Părăsit pe câmpul de luptă, trupul meu despuiat de veșminte nu s-ar fi deosebit prea mult de al lor. Lovitura fatală de spadă ar fi fost aceeași. Îți mărturisesc aici gânduri ieșite din comun, pe care le socotesc printre cele mai secrete ale vieții mele, precum și acea stranie beție niciodată regăsită exact sub această formă.

Mai multe acțiuni strălucite, ce n-ar fi fost poate remarcate la un soldat de rând, m-au făcut vestit la Roma și m-au acoperit de un fel de glorie în fața armatei. Majoritatea pretinselor mele isprăvi nu erau de altfel decât bravade inutile; descopăr în ele astăzi cu oarecare jenă, amestecată cu exaltarea aproape sacră despre care abia vorbeam, dorința rușinoasă de a plăcea cu tot prețul și de a atrage atenția asupra mea. Astfel, într-o zi de toamnă, am trecut călare Dunărea umflată de ploi având pe mine echipamentul greoi al soldaților batavi. În această faptă de arme, dacă așa i se poate spune, calul a avut un merit mai mare. Perioada acestor nebunii eroice m-a învățat să deosebesc mai multe feluri de curaj. Cel pe care mi-ar plăcea să-l am întotdeauna ar trebui să fie rece, indiferent, lipsit de orice excitare fizică, impasibil ca seninătatea sufletească a unui zeu. Nu-mi fac iluzii că l-aș fi atins vreodată. Contrafacerea de care m-am folosit ulterior nu era altceva, în zilele mele rele, decât nepăsare cinică față de viață, iar în cele bune, sentimentul datoriei de care mă agățam. Repede însă, cât de puțin ar fi durat primejdia, cinismul sau sentimentul datoriei făceau loc unui delir al îndârjirii, stranie speță de orgasm al omului legat de destinul său. La vârsta la care mă găseam pe atunci, beția acestui curaj nu avea sfârșit. Ființa îmbătată de viață nu prevede moartea; ea nu există, e negată de fiecare gest. Dacă survine, faptul se produce pe neștiute, apărându-i ca un șoc sau ca un spasm. Surâd cu amărăciune, spunându-mi că astăzi din două gânduri unul îl dedic propriului sfârșit ca și cum ar trebui atâtea fasoane ca să împac acest trup istovit

cu inevitabilul. Pe atunci însă, dimpotrivă, tânărul, care ar fi pierdut mult nemaitrăind câțiva ani în plus, își risca zilnic viitorul.

Ar fi ușor să transformi cele de mai sus în istoria unui soldat prea cultivat care vrea să-i fie trecută cu vederea cultura. Astfel de perspective simplificate sunt false. Personaje diferite stăpâneau lăuntru meu rând pe rând, nici unul pentru multă vreme; tiranul căzut recâștiga însă repede puterea. Găzduiam așadar pe ofițerul meticulos, împătimit de disciplină, dar împărțind bucuros cu oamenii săi privațiunile războiului; pe melancolicul visător la cele divine, pe îndrăgostitul gata de orice pentru un moment de rătăcire; pe tânărul locotinent mândru care se retrăgea în cort, își cerceta hărțile la lumina lămpii și nu ascundea prietenilor săi disprețul pentru felul în care mergeau lucrurile; pe viitorul om de stat. Să nu uităm nici pe lingușitorul josnic care, pentru a nu displăcea, accepta să se îmbete la masa împărătească; pe tânărul prizărit rezolvând de sus toate problemele cu o siguranță de sine ridicolă; pe gureșul frivol în stare pentru un cuvânt de duh să-și compromită un prieten; pe soldatul executând cu precizie de mașină îndatoririle-i murdare de gladiator. Să amintim și de acel personaj absent, fără nume, fără loc în istorie, dar deopotrivă eu cât și toți ceilalți, simplă jucărie a împrejurărilor, nici mai mult, nici mai puțin decât un trup, culcat pe patul său de campanie, tulburat de o mireasmă, preocupat de o adiere, ușor atent la eternul zumzet al unei albine. Un nou-venit intra însă încet-încet în acțiune, un director de trupă, un regizor. Știam numele actorilor mei; le cream intrări și ieșiri verosimile; tăiam replicile inutile; evitam treptat efectele vulgare. Învățam, în fine, să nu abuzez de monolog. Cu vremea, faptele mele mă formau.

Izbânzile militare personale mi-ar fi putut atrage dușmănia unui om mai puțin mare ca Traian. Curajul era însă singurul limbaj pe care-l înțelegea pe dată și ale cărui cuvinte îi mergeau drept la inimă. În cele din urmă a ajuns să vadă în mine un secund, aproape un fiu și nimic din ce avea să se întâmple mai târziu nu ne-a putut separa de tot. Din parte-mi, unele dintre criticile privitoare la concepțiile lui, critici care abia începuseră să prindă contur, au fost lăsate deoparte, uitate în prezența geniului admirabil de care dădea dovadă în fruntea armatelor. Întotdeauna mi-a plăcut să văd lucrând un mare specialist. Împăratul, în meseria lui, poseda o pricepere și o mână sigură, fără egal. Aflat în fruntea Legiunii întâi Minervia, cea mai glorioasă dintre toate, am primit ordin să distrug ultimele întăriri ale inamicului în zona Porților de Fier ale Transilvaniei. După încercuirea fortăreței Sarmizegetusa, am intrat cu suita împăratului în sala subterană în care sfetnicii regelui Decebal se otrăviseră luând împreună ultima cină; de la Traian

am primit însărcinarea să dau foc acelei ciudate grămezi de morți. În aceeași seară, pe pantele câmpului de bătaie, el mi-a trecut pe deget inelul cu diamante pe care-l avea de la Nerva și care a rămas mai mult sau mai puțin cheazăia succesiunii la cârma imperiului. În acea noapte am adormit mulțumit.

Popularitatea mea aflată la început a reflectat asupra celei de-a doua șederi la Roma ceva din acel sentiment al euforiei pe care aveam să-l regăsesc mai târziu, într-o măsură și mai mare, de-a lungul anilor de fericire. Traian îmi dăduse două milioane de sesterti ca să fac daruri poporului, sumă care, firește, era insuficientă; dispuneam însă de aici înainte de averea mea considerabilă, așa că grija lipsei de bani nu mă mai privea. Scăpasem în bună măsură de frica de a dispărea. O cicatrice la bărbie a fost pretextul de a purta barba scurtă a filozofilor greci. Veșmintele-mi erau de o simplitate pe care am exagerat-o și mai mult în anii puterii imperiale: timpul brățărilor și al parfumurilor trecuse. N-are importanță că atare simplitate însemna și o atitudine. Încetul cu încetul m-am obișnuit cu dezbărarea de dragul dezbărării, cu contrastul, care mai târziu mi-a plăcut, între o colecție de pietre prețioase și mâinile goale ale colecționarului. Ca să rămân la capitolul vestimentație, iată o întâmplare petrecută în anul când funcționam în calitate de tribun al plebei și care a fost interpretată ca o prevestire. Într-o zi, trebuind să vorbesc în public pe o vreme mizerabilă, mi-am pierdut mantaua de ploaie de lână galică groasă. Am fost nevoit să-mi rostesc cuvântarea în togă, ale cărei falduri se umpleau de apă ca jgheburile unei streșini; îmi treceam fără încetare mâna peste frunte ca să înlătur apa ce-mi intra în ochi. A răci este la Roma privilegiul împăratului pentru că îi este interzis, indiferent de vreme, să pună ceva peste togă: din acea zi, vânzătoarea din colț și negustorul de pepeni crezură în norocul meu.

Se vorbește des despre visurile tinereții. Se uită însă și mai des de calculele acesteia. Și ele sunt visuri, nu mai puțin nebunești decât celelalte. Nu eram singurul care le făcea în timpul acelei perioade de serbări romane: întreaga armată se avânta în goana după onoruri. Intram destul de bucuros în rolul ambițiosului, pe care nu l-am jucat însă niciodată multă vreme cu convingere și nici fără să am nevoie de sprijinul neîntrerupt al sufleurului. Am acceptat să îndeplinesc cu cea mai înțeleaptă scrupulozitate plicticoasa funcție de curator al acelor senatului; am știut să fac toate serviciile utile. Stilul laconic al împăratului, admirabil în fața armatelor, era nesatisfăcător la Roma; împărăteasa, ale cărei gusturi literare se apropiau de ale mele, l-a convins să-mi îngăduie să-i

compun discursurile. A fost primul dintre bine-venitele ajutoare ale Plotinei. Am reușit cu atât mai bine cu cât aveam deja obișnuința acestui fel de agreabile servicii. În vremea începuturilor mele dificile, redactasem adesea pentru senatori în pană de idei sau de meșteșugită exprimare cuvântări pe care, în cele din urmă, credeau ei înșiși că le-au scris. Lucrând pentru Traian în acest mod, aflam o bucurie întru totul asemănătoare celei prilejuite în adolescență de exercițiile de retorică; singur în cameră, urmărind efectele în fața oglinzii, mă simțeam împărat. De fapt învățam să fiu; îndrăzneli de care nu m-aș fi crezut în stare deveneau ușoare când altcineva avea să și le ia asupra-i. Gândirea simplă a împăratului, lipsită de coerență și tocmai de aceea obscură, îmi devenise familiară; mă măguleam că-l cunosc ceva mai bine decât el însuși. Îmi plăcea să imit stilul militar al șefului, să-l ascult rostind în senat fraze ce păreau a-i fi caracteristice, dar al căror autor eram eu. În unele zile, când Traian nu ieșea din casă, căpătam însărcinarea să citesc chiar eu acele discursuri de care nici măcar nu lua cunoștință, iar dicțiunea mea, devenită fără reproș, făcea cinste lecțiilor actorului tragic Olympos.

Aceste îndeletniciri aproape secrete atrăgeau de parte-mi intimitatea și chiar încrederea împăratului, dar vechea antipatie nu dispăruse. Ea cedase doar momentan plăcerii încercate de un principe bătrân când vedea un bărbat tânăr din neamul său începând o carieră pe care și-o imagina, nițel cam naiv, ca trebuind să o continue pe a sa. Dar entuziasmul acela de pe câmpul de luptă de la Sarmizegetusa n-ar fi erupt cu așa forță dacă n-ar fi ieșit la lumină străbătând atâtea straturi suprapuse de neîncredere. Și cred încă, în ce privește atari lucruri, că era vorba de ceva mai mult decât o animozitate ireductibilă pricinuită de certuri cu greu aplanate, de deosebiri temperamentale sau, pur și simplu, de stările sufletești ale unui om care îmbătrânește. Împăratul îi detesta din instinct pe subalternii indispensabili. Ar fi înțeles mai bine, în ce mă privea, un amestec de zel și de delăsare în serviciu; îi păream aproape suspect tocmai fiindcă eram ireproșabil sub raportul îndatoririlor profesionale. Lucrul a devenit limpede când împărăteasa a crezut că acționează în sprijinul carierei mele aranjând să mă căsătoresc cu fiica nepoatei lui Traian. S-a opus cu neînduplecare acestui plan invocând lipsa mea de calități matrimoniale, vârsta mult prea mică a adolescenței, până și uitatele necazuri ale împrumuturilor bănești. Împărăteasa s-a încăpățânat; eu însumi mă prinsesem în joc; la vârsta aceea Sabina nu era întru totul lipsită de farmec. Această căsătorie, moderată de o absență aproape permanentă, a fost ulterior pentru mine motiv neîntreput de supărare și grijă,

încât cu greu îmi amintesc că pentru ambițiosul de douăzeci și opt de ani ea însemnase un triumf.

Mai mult ca oricând făceam parte din familie; am fost deci într-o oarecare măsură obligat să trăiesc în sânul ei. Totul însă îmi displăcea în acel mediu, cu excepția chipului frumos al Plotinei. Indivizi din Spania, veri din provincie se aflau din belșug la masa imperială, așa cum aveam să-i regăsesc mai târziu, în răstimpul rarelor șederi la Roma, la cinele soției mele, fără să pot spune că îmbătrâniseră, căci încă din acea vreme toată această lume părea centenară. Ea emana o înțelepciune greoaie, un fel de prudență râncedă. Aproape toată viața, împăratul și-a trăit-o la armată; cunoștea Roma infinit mai puțin decât o știam eu. Dădea dovadă de o bunăvoință fără seamăn în a se înconjura cu tot ce Orașul îi oferea mai bun, sau cu tot ce i se prezentase ca atare. Anturajul oficial era format din oameni de admirabilă decență și onorabilitate, dar cu o cultură cam învechită, iar filozofia lor destul de rudimentară nu pătrundea până în adâncul lucrurilor. Nu mi-a plăcut niciodată afabilitatea afectată a lui Plinius; sublima rigiditate a lui Tacit îmi părea că încarnează o concepție reacționară despre lume, neevoluată din vremea morții lui Cezar. Anturajul neoficial era de o grosolanie respingătoare, lucru care m-a făcut să evit pentru moment noi riscuri. Față de toată această lume atât de diferită dădeam dovadă de politețea de rigoare. Eram deferent cu unii, suplu cu alții, alături cu mitocănimea când era nevoie, abil și nu prea abil. Versatilitatea îmi era necesară; eram mai mulți într-unul, din calcul; unduitor, din joacă. Mergeam pe frânghia întinsă. Nu numai lecțiile unui actor îmi erau de ajuns, mi-ar fi trebuit și ale unui acrobat.

Mi-au fost reproșate în acea perioadă câteva adultere cu niște patriciene. Două sau trei dintre aceste legături așa de criticate au durat cam până la începuturile principatului meu. Roma, atât de ușor dăruibilă desfrâului, a făcut dintotdeauna prea mult caz de pasiunile erotice ale celor ce-o conduceau. Marcus Antonius și Titus au avut de învățat câte ceva. Aventurile mele erau mult mai modeste, dar nu știu în ce alt chip, în cadrul obiceiurilor noastre, un bărbat pe care curtezanele l-au dezgustat mereu și pe care căsnicia deja îl incomoda s-ar fi putut familiariza cu mulțimea felurită a femeilor. Dușmanii, cu respingătorul Servianus în frunte, bătrânul meu cumnat căruia cei treizeci de ani ce-i avea mai mult ca mine îi dădeau dreptul să alătore, în ce mă privea, preocupările pedagogice celor de spion, pretindeau că ambiția și curiozitatea jucau în aceste pasiuni un rol mult mai mare decât dragostea însăși, că intimitatea soțiilor mă introducea încetul cu

încetul în secretele politice ale soților și că mărturisirile metreselor valorau pentru mine tot atât cât rapoartele poliției de care aveam să mă amuz mai târziu. Este adevărat că orice legătură puțin prea lungă îmi aducea aproape inevitabil și prietenia soțului, gras sau firav, pompos sau timid, dar cam întotdeauna orb; de obicei însă aflam prea puțină plăcere și cu atât mai puțin profit. Trebuie chiar să mărturisesc că unele relatări indiscrete ale amantelor, rostite între perne, sfârșeau prin a trezi în mine oarecare simpatie pentru acei soți așa de batjocoriți și de puțin înțeleși. Legăturile, agreabile când femeile erau abile, deveneau mișcătoare când erau frumoase. Studiam artele; mă familiarizam cu statuile; învățam să cunosc mai bine pe Venus din Cnidos sau pe Leda tremurând sub greutatea lebedei. Era lumea lui Tibul și Propertiu: melancolie, ardoare cam nefirească ce ți se suia la cap aidoma unei melodii cântate în modul frigian, sărutări pe scări lăturalnice, eșarfe unduind pe sâni, plecări în zori și cununi de flori lăsate pe praguri.

Nu știam aproape nimic despre aceste femei; partea ce mi-o făceau din viața lor ținea cât două uși întredeschise; dragostea despre care vorbeau fără conținere îmi părea câteodată tot atât de ușoară ca una dintre ghirlandele acelea, ca o bijuterie la modă, podoabă costisitoare și fragilă; le bănuiam că-și arborează pasiunea dimpreună cu fardul și colierele. Propria mea existență nu le era mai puțin misterioasă, nu doreau însă câtuși de puțin s-o cunoască, preferând să și-o nchipuie cu totul anapoda. În cele din urmă am înțeles că esența jocului cerea atari continue deghizări, mărturisiri și lamentații excesive, plăcerea când mimată, când ascunsă, întâlniri calculate ca niște figuri de dans. Chiar când ne certam, mi se aștepta replica dinainte prevăzută, frumoasa dezolată frângându-și mâinile ca pe scenă.

Deseori m-am gândit că amanții pasionați ai femeilor se legau de templul și de accesoriile cultului cel puțin tot atât cât zeița însăși: erau încântați de degetele înroșite cu cârmâz, de pielea dată cu parfumuri, de miile de secrete care sporeau frumusețea și uneori o creau în întregime. Acești idoli tandri se deosebeau ca cerul de pământ de femelele barbare corpolente sau de țărăncile noastre greoaie și grave; ele ieșeau din volutele aurite ale marilor orașe, din căzile vopsitorului sau din aburul emolient al băii ca Venus din spuma valurilor grecești. Cu greu ți le puteai închipui departe de febra dulce a unor seri la Antiohia, de incitația dimineților romane, de numele vestite pe care le purtau, de luxul în mijlocul căruia ultimul lor secret era de a se arăta nude, niciodată însă lipsite de podoabe. Aș fi dorit mai mult: creatura umană despuiată, singură cu ea însăși, așa cum

trebuia să fi fost totuși uneori, în timpul bolii, sau după moartea întâiului născut, ori când un rid se lăsa ghicit în oglindă. Un om care citește, gândește sau calculează aparține speciei și nu sexului; în clipele sale cele mai bune se eliberează chiar din cleștele condiției umane. Amantele mele păreau a-și face o glorie din a gândi doar ca femei: spiritul ori sufletul pe care-l căutam nu era încă decât un parfum.

Trebuia să mai fi existat și altceva: ascuns după o perdea ca un personaj de comedie așteptând momentul intrării în scenă, pândeam cu interes șoaptele nelămurite ale unui interior necunoscut, sunetul specific sporovăielilor femeiești, izbucnirea unei mâni sau a unui râs, murmurul intimității, tot ceea ce înceta îndată ce mi se știa prezența. Copiii, perpetuele preocupări vestimentare, grijile bănești trebuiau să recapete în lipsa mea importanța care mi se ascundea; chiar soțul, atât de luat în derâdere, devenea esențial, poate și ca iubit. Îmi comparam amantele cu fețele posace ale femeilor familiei mele, econoamele și ambițioasele, mereu preocupate să verifice socotelile gospodăriei sau să supravegheze toaleta busturilor strămoșilor; mă întrebam dacă aceste matroane reci strângeau și ele în brațe un amant sub bolta de verdeață din grădină sau dacă frumusețile mele ușurate n-așteptau decât să plec spre a se-ntoarce la cearta lor cu chelăreasa. Mă străduiam cât puteam mai bine să retencuiesc încheietura celor două fațade ale universului feminin.

Anul trecut, puțin după conspirația din pricina căreia Servianus a fost în cele din urmă executat, una dintre metresele de altădată s-a ostenit zadarnic deplasându-se la Vilă ca să-mi denunțe pe unul din ginerii ei. N-am reținut acuzația ce putea izvorî fie dintr-o ură de soacră, fie din dorința de a-mi fi utilă. Conversația însă m-a interesat: nu mai era vorba, ca pe vremuri la tribunalul moștenirilor, doar de testamente, de mașinații tenebroase între rude, de căsătorii neașteptate sau nefericite. Regăseam cercul strâmt al femeilor, puternicul lor simț practic și cerul ce le devine plumburiu îndată ce amorul își isprăvește rolul. Unele lacrimi, acel fel de lealitate aspră, mi-au amintit de ursuza mea Sabină. Trăsăturile vizitatoarei mele păreau aplatizate, topite, ca și cum mâna timpului trecuse în sus și în jos, fără menajamente, peste o mască de ceară moale; ceea ce la un moment dat eram dispus să iau drept frumusețe nu fusese niciodată decât floarea fragilei tinereți. Artificiul își păstra încă locul: pe fața asta ridată surâsul mai juca cu stângăcie. Amintirile voluptuoase, dacă vor fi existat vreodată, se șterseseră, în ce mă privește, de mult; mai rămânea un schimb de fraze curtenitoare cu o creatură marcată, ca și mine, de boală sau vârstă, aceeași

bunăvoință puțin cam iritată pe care aş fi avut-o față de vreo verișoară împovărată de ani, din Spania, de-o rudă îndepărtată sosită din Narbona.

Mă strădui să prind din nou pentru o clipă rotocoale de fum, globuri irizate de aer ale unui joc de copii. Dar e ușor să uiți... Atâtea au trecut de pe vremea ușuraticelor amoruri, încât fără îndoială nu le mai știu gustul; îmi place mai ales să neg că ele m-au făcut vreodată să sufăr. Și totuși, printre aceste amante pe cel puțin una am iubit-o cuprins ca de farmec. Era deopotrivă mai fină și mai tenace, mai tandră și mai dură decât celelalte: torsul acela subțire și rotund îți amintea de-o trestie. Întotdeauna mi-a plăcut frumusețea părului, partea mătăsoasă și unduitoare a unui trup, dar pletele celor mai multe dintre femeile noastre sunt adevărate turnuri, labirinturi, bărci sau gheme de vipere. Ale ei se lăsau să fie ceea ce-mi place să fie: ciorchinele de strugure al culesului sau aripa. Culcată pe spate, cu capul mic și mândru sprijinit de mine, îmi vorbea de dragostele ei cu admirabilă lipsă de jenă. Iubeam pasiunea și detașarea cu care se dădea plăcerii, gustul dificil și furia cu care-și sfâșia sufletul. Mi-a vorbit de zeci de amanți; le pierduse și socoteala; eu nu eram decât un figurant tăcut, nepretinzând fidelitate. Se îndrăgostise de un dansator numit Batylos, atât de frumos, că toate nebuniile-i erau dinainte scuzate. Îi rostea numele plângând în brațele mele; consimțământul meu îi dădea curaj. Alteori am râs mult împreună. A murit tânără într-o insulă nesănătoasă, unde o exilase familia ca urmare a unui divorț ce stârnise scandal. Mă bucur pentru ea, căci se temea să-mbătrânească; atare sentiment nu-l încercăm însă niciodată pentru cei pe care i-am iubit într-adevăr. Avea imensă nevoie de bani. Odată mi-a cerut să-i împrumut o sută de mii de sesterti. I-am adus a doua zi. S-a așezat pe jos, perfectă figurină de jucătoare de arșice, a răsturnat punga și a început să împartă în grămăjoare strălucitorul morman. Știam că pentru ea, ca și pentru noi toți cei risipitori, piesele de aur nu erau banii sunători marcați cu capul cezarului, ci o substanță magică, o monedă personală bătută cu efigia unei himere, substanța dansatorului Batylos. Eu nu mai existam. Era singură. Aproape urâtă, încrețindu-și fruntea cu delicioasă indiferență pentru propria-i frumusețe, făcea și refăcea pe degete, mișcând școlărește din buze, adunările complicate. Niciodată nu m-a fermecat mai mult.

Vestea incursiunilor sarmate sosi la Roma în timpul celebrării triumfului dacic al lui Traian. Această sărbătoare, multă vreme amânată, dura de opt zile. Se cursese aproape un an până să fie aduse din Africa și Asia animalele sălbatice care urmau a fi ucise în masă în arenă; masacrul a douăsprezece mii de fiare,

omorârea metodică a zece mii de gladiatori făceau din Roma un loc blestemat al morții. În seara aceea mă aflam pe terasa casei lui Attianus, împreună cu Marcius Turbo și gazda noastră. Orașul iluminat era insuportabil sub bucuria zgomotoasă: războiul dacic, căruia Marcius și cu mine îi consacrasem patru ani de tinerețe, devenise pentru plebe un pretext de chefuri scăldate în vin, un triumf brutal în reluare. Nu era oportun să faci cunoscut poporului că mult laudatele victorii nu erau definitive și că un nou dușman trecuse frontierele noastre. Împăratul, preocupat deja de proiectele sale din Asia, se dezinteresa mai mult sau mai puțin de situația din nord-est, pe care prefera s-o considere rezolvată o dată pentru totdeauna. Cel dintâi război sarmat a fost prezentat ca o expediție de pedepsire. Am fost trimis pe front cu titlul de guvernator al Pannoniei și cu puteri de comandant-șef.

Războiul a durat unsprezece luni și a fost crunt. Sunt convins și acum că nimicirea dacilor a fost aproape justificată: nici un șef de stat nu rabdă de bunăvoie existența unui inamic organizat, instalat la porțile sale. Dar prăbușirea regatului lui Decebal a creat în acele regiuni o depresiune către care se revărsau sarmații; hoarde ieșite de nu știi unde pustiau o țară devastată de ani de războaie, arsă și rearsă de noi și în care insuficiențelor noastre efective militare le lipseau punctele de sprijin; invadatorii mișunau ca viermii în cadavrul victoriilor dacice. Succesele recente au subminat disciplina: în avanposturi regăseam ceva din nepăsarea grosolană a sărbătorilor romane. Anumiți tribuni dădeau dovadă de o încredere imbecilă în fața primejdiei: izolați în mod periculos într-o zonă a cărei singură parte cunoscută bine era vechea noastră frontieră, ei contau, spre a continua să învingă, pe armamentul pe care-l vedeam din zi în zi împrușcându-se, ca urmare a pierderilor sau uzurii, și pe întăriri ce n-așteptam să le vad venind, știind că toate forțele vor fi de aici înainte concentrate în Asia.

Alt pericol începea să se ivească: patru ani de rechiziții oficiale au dus la ruina satelor din spatele frontului; începând cu primele campanii dacice, pentru fiecare turmă de boi sau de oi capturată cu pompă de la inamic, am văzut nenumărate șiruri de vite smulse de la locuitori. Dacă atare stare de lucruri avea să continue, nu era departe momentul în care populația țărănească, istovită de efortul susținerii greoaiei noastre mașini militare, va sfârși prin a ni-i prefera pe barbari. Jafurile soldățimii constituiau o problemă poate mai puțin importantă, dar mai vizibilă. Eram destul de popular ca să nu mă tem să impun trupelor restricțiile cele mai aspre: am reușit să încetățnesc o austeritate pe care o practicam eu însumi; am creat cultul Disciplinei Auguste, extins de mine mai târziu, cu

succes, la toată armata romană. Pe imprudenți și pe ambițioși, care-mi îngreunau sarcina, îi trimiteam înapoi la Roma și invers, aduceam de acolo tehnicienii ce ne lipseau. Au trebuit reparate dispozitivele de apărare care din pricina orgoliului recentelor noastre victorii fuseseră cel mai mult neglijate; am abandonat pentru totdeauna pe cele care ar fi fost prea costisitor de menținut. Administratorii civili, bine înfiți în dezordinea urmând oricărui război, treceau pe nesimțite în rândul șefilor semi-independenți, capabili de orice exacțiune față de supușii noștri și de orice trădare față de noi. Și aici vedeam pregătindu-se, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat, revoltele și fărâmițările ce urmau să vină. Nu cred că vom evita aceste dezastre, după cum nu vom putea evita nici moartea, dar de noi depinde să le amânăm cu câteva secole. Am alungat funcționarii incapabili și i-am executat pe cei mai răi. M-am descoperit necruțător.

O toamnă brumoasă, apoi o iarnă friguroasă au urmat unei veri ploioase. Am avut nevoie de cunoștințele mele medicale, întâi de toate spre a mă îngriji pe mine. Viața asta la frontiere mă aducea treptat la nivelul sarmatului: barba scurtă a filozofului grec devenea cea a șefului barbar. Am revăzut tot ce văzusem deja până la saturație în timpul campaniilor dacice. Inamicul își ardea de vii prizonierii; noi am început să-i ucidem pe cei capturați, din lipsă de mijloace de transport cu care să-i expediem pe piețele de sclavi de la Roma sau din Asia. Parii palisadelor noastre se umpleau de capete tăiate. Inamicul tortura ostatecii; mai mulți prieteni mi-au pierit în acest fel. Unul dintre ei s-a târât până în tabără cu picioarele însângerate; era atât de desfigurat, că după aceea n-am mai putut să-mi amintesc chipul lui intact. Iarna își strângea tributul de victime: grupuri de călăreți prinse de ghețuri sau luate de viiturile fluviului, bolnavi roși de tuse gemând slăbiți sub corturi, cioturi de răniți degerate. Admirabili voitori de bine s-au strâns în jurul meu; mica trupă, puternic sudată căreia îi comandam poseda cea mai înaltă formă de virtute, singura pe care încă o suport: hotărârea fermă de a fi util. Un transfug sarmat pe care mi l-am făcut interpret și-a riscat viața spre a se întoarce în tribul său ca să uneltească revolte sau trădări; am reușit să ajung la tratative cu această populație ai cărei oameni aveau să lupte de aici înainte în avanposturi, protejându-i pe ai noștri. Câteva lovituri îndrăznețe, imprudente în ele însele, dar organizate cu pricepere au dovedit inamicului absurditatea faptului de a ataca imperiul. Una dintre căpeteniile sarmaților a urmat exemplul lui Decebal: a fost găsit mort în cortul lui de pâslă alături de nevestele sugrumate și de un maldăr oribil format din copiii uciși. Din acea zi dezgustul meu pentru risipa inutilă s-a extins și asupra pierderilor barbare; regretam acei morți pe care

Roma i-ar fi putut asimila și folosi cândva ca aliați împotriva unor hoarde încă și mai sălbatice. Așa cum veniseră, dezorganizații noștri agresori au și dispărut în acea regiune necunoscută, de unde fără îndoială că se vor stârni încă multe alte furtuni. Dar războiul nu se sfârșise. Aveam să-l reiau și să-l termin la câteva luni după venirea mea la putere. Pentru moment, pe această frontieră domnea cel puțin ordinea. M-am reîntors la Roma acoperit de onoruri. Îmbătrânisem însă.

Primul meu consulat a fost și el un an de campanie, de luptă secretă, dar continuă în favoarea păcii. Nu o duceam însă singur. O schimbare paralelă de atitudine avusese loc înaintea întoarcerii mele în ce-i privește pe Licinius Sura, pe Attianus, pe Turbo, ca și cum, în ciuda severei autocenzuri la care-mi supuneam scrisorile, prietenii mei m-ar fi înțeles deja, m-ar fi precedat sau urmat. Altădată suișurile și coborâșurile propriului destin deveneau pentru mine o preocupare doar în fața lor; temerile sau nerăbdarea pe care singur le-aș fi suportat cu inima ușoară se schimbau în povară îndată ce eram obligat să le ascund solitudinii lor sau să-i pedepsesc mărturisindu-li-le. Îmi era ciudă pe afecțiunea lor care-i făcea să se îngrijoreze pentru mine mai serios decât o făceam eu însumi, pe faptul de a nu întrezări niciodată îndărățul tulburărilor exterioare fiindă mult mai senină pe care nimic n-o poate prejudicia total și care, prin urmare, este în stare să supraviețuiască oricărei întâmplări. N-avea însă să mai fie timp nici să mă interesez, nici să mă dezinteresez de mine însumi. Persoana mea se estompa tocmai pentru că punctul meu de vedere începuse să conteze. Ceea ce conta era că cineva se opunea politicii de cucerire, întrevedea consecințele și sfârșitul și se pregătea, pe cât posibil, să repare greșelile.

Misiunea la frontiere mi-a dezvăluit o față a victoriei care nu figurează pe Columna lui Traian. Întoarcerea la administrația civilă îmi oferea prilejul să alcătuiască împotriva partidei militariste un dosar și mai elocvent decât toate dovezile strânse în castrele armatei. Cadrele legiunilor și garda pretoriană în întregime sunt formate exclusiv din elemente italice: războaiele îndepărtate secătuiă rezervele Italiei, deja săracă în oameni. Cei care nu mureau rămâneau pentru patria propriu-zisă în egală măsură pierduți deoarece erau împământeniți cu forța în teritoriile nou cucerite. Sistemul de recrutare pricinuia în acel timp serioase tulburări chiar în provincie. O călătorie întreprinsă ceva mai târziu în Spania spre a supraveghea exploatarea minelor de cupru ale familiei m-a lămurit asupra dezordinii provocate de război în toate sectoarele economiei; mă convinsesem în cele din urmă de temeinicia protestelor oamenilor de afaceri pe

care-i frecventam la Roma. N-aveam naivitatea să cred că evitarea tuturor războaielor avea să depindă întotdeauna de noi, dar voiam ca ele să fie exclusiv defensive; visam o armată instruită care să mențină ordinea la frontiere, modificate dacă ar fi fost nevoie, însă sigure. Orice nouă creștere a vastului organism imperial îmi apărea drept o excrescență maladivă, un cancer sau un edem al unei hidropizii care va sfârși prin chiar moartea noastră.

Nici una dintre aceste vederi politice n-ar fi putut fi împărtășită împăratului. El ajunsese la acea răscruce a vieții, diferită pentru fiecare individ, când ființa omenească se abandonează propriului demon sau geniu, urmând o tainică lege care-i poruncește fie să se distrugă, fie să se autodepășească. În ansamblu, opera principatului său era admirabilă, dar întreprinderile pașnice către care l-au îndemnat cu chibzuință cei mai buni dintre consilierii lui, marile realizări arhitectonice și legislative ale guvernării, au însemnat întotdeauna pentru el ceva mai puțin decât o victorie. O furie a cheltuielilor pusese stăpânire pe acest om parcimonios în mod exemplar când era vorba de nevoile lui personale. Aurul barbar pescuit de sub albia râului Sargetia, miile de lingouri ale regelui Decebal au ajuns doar să acopere donațiile făcute plebei, darurile militare, de care am avut și eu parte, luxul nesăbuit al jocurilor, precum și cele dintâi investiții ale marilor aventuri din Asia. Bogățiile acestea de rău augur erau numai o iluzie când venea vorba de adevărata situație a finanțelor. Câștigul provenit din război îl înghițea din nou războiul.

Între timp a murit Licinius Sura. Era cel mai liberal dintre consilierii privați ai împăratului. Moartea lui a însemnat pentru noi o bătălie pierdută. Față de mine a dat dovadă întotdeauna de o grijă părintească; de câțiva ani, puținele puteri pe care i le mai lăsase boala nu-i permiteau îndelungi eforturi consacrate ambiției personale; ele i-au fost însă mereu suficiente spre a sluji un om ale cărui vederi i se păreau sănătoase. Arabia a fost cucerită în pofida sfaturilor sale; dacă ar fi trăit, el singur ar fi putut cruța statul de eforturile și cheltuielile uriașe de care era nevoie în campania împotriva parților. Omul acesta ros de febră își petrecea ceasurile de insomnie discutând cu mine planuri care-l sfârșeau, dar a căror reușită îl interesa mai mult decât firimiturile de existență ce le-ar fi dobândit în plus. La căpătâiul lui am trăit cu anticipație, până în cele mai mici detalii ale administrației, anumite faze ale viitoarei mele guvernări. Criticile muribundului îl cruțau pe împărat; era însă conștient de faptul că odată cu el avea să dispară și restul de înțelepciune ce mai rămăsese regimului. Dacă ar mai fi trăit doi sau trei ani, aș fi fost scutit de unele ocolișuri legate de venirea mea la putere; ar fi reușit

să-l convingă pe împărat să mă adopte mai devreme și în mod public. Ultimele cuvinte ale acestui om de stat care-mi lăsa moștenire propria lui sarcină politică au constituit una dintre investițiile mele imperiale.

Dacă grupul partizanilor mei creștea, creștea și cel al dușmanilor. Cel mai primejdios dintre adversari era Lusius Quietus, roman metisat cu arab, ale cărui escadroane numide au jucat un rol important în al doilea război dacic și care a susținut mult expediția din Asia. Detestam totul la acest individ: luxul lui barbar, fluturarea pretențioasă a vălurilor albe strânse cu un șnur de aur, ochii aroganți și falși, cruzimea incredibilă față de învinși și de supuși. Șefii partidei militariste se decimau în lupte intestinale, dar cei care rămâneau își întăreau și mai mult puterea, iar eu eram cu atât mai expus bănuielilor lui Palma sau urii lui Celsus. Din fericire, propria-mi poziție era aproape inatacabilă. Cărmuirea civilă se sprijinea tot mai mult pe mine de când împăratul se consacra exclusiv proiectelor sale de război. Prietenii, căci doar ei mi-ar fi putut lua locul, grație aptitudinilor sau cunoașterii treburilor publice, vădeau o elegantă modestie preferându-mă lor înșile. Neratius Priscus, în care împăratul avea încredere, se limita zi de zi, tot mai deliberat, la specialitatea sa juridică. Attianus își aranja viața în așa fel încât să-mi fie de folos; dispuneam de prudenta aprobare a Plotinei. Cu un an înainte de începerea războiului, am fost promovat în postul de guvernator al Siriei, căruia i s-a adăugat mai târziu și cel de inspector general al armatei. Însărcinat să controlez și să organizez bazele noastre, deveneam deci una dintre pârgھیile de comandă ale unei acțiuni pe care o socoteam nesăbuită. O vreme am ezitat, apoi am acceptat. A refuza însemna să-mi barez drumurile spre putere într-un moment în care puterea mă interesa mai mult ca oricând. Însemna, de asemenea, să renunț la singura ocazie de a juca rolul de moderator.

În cei câțiva ani care au precedat marea criză, am luat o hotărâre care i-a făcut pe dușmanii mei să mă considere definitiv nesperios, efect calculat și care, în parte, urma să mă apere astfel de orice atac. Am plecat să petrec mai multe luni în Grecia. Politica n-avea, cel puțin în aparență, nici un amestec în atare călătorie. Era o excursie de plăcere și de studiu: am adus de acolo câteva piese de ceramică arhaică pictată și cărți pe care le-am împărțit cu Plotina. Dintre toate onorurile oficiale, aici am fost investit cu aceea pe care am primit-o cu bucuria cea mai pură: am fost numit arhonte al Atenei. Mi-am acordat luni de studiu și de ușoare plăceri, de plimbări, primăvara, pe colinele presărate cu anemone, de intim contact cu marmura goală. La Cheroneea, unde m-am dus din duiosie pentru străvechile prietenii care alcătuiseră Batalionul Sacru, am fost două zile

oaspetele lui Plutarh. Și eu avusesem Batalionul meu Sacru, dar, așa cum mi se întâmplă adesea, propria-mi viață mă emoționează mai puțin decât istoria. Am luat parte la vânători în Arcadia; m-am rugat la Delfi. La Sparta, pe malul râului Eurotas, niște ciobani m-au învățat să zic din fluier o melodie străveche, straniu cântec de pasăre. Aproape de Megara avea loc o nuntă țărănească ce a durat toată noaptea; tovarășii mei și cu mine am îndrăznit să luăm parte la dansuri, lucru interzis de obiceiurile severe ale Romei.

Urmele fărădelegilor romane rămăseseră peste tot vizibile: zidurile Corintului dărâmate de Mummius și locurile lăsate goale în adâncul sanctualelor din pricina jafului de statui, organizat în cursul scandaloasei călătorii a lui Nero. Grecia sărăcită dăinuia într-o atmosferă de grație meditativă, de limpede subtilitate, de voluptate cuminte. Nimic nu se schimbase de când elevul retorului Isaios a respirat pentru întâia oară acel parfum de miere caldă, de sare și de rășină; în fond, nimic nu se schimbase de secole. Nisipul palestrelor rămăsese tot atât de blond ca pe vremuri; Fidias și Socrate nu le mai frecventau, dar tinerii care făceau exerciții semănau încă fermecătorului Harmides. Uneori mi se părea că spiritul grec n-a împins până la ultimele lor consecințe premisele propriului său geniu: secerișul urma să se facă; spicele coapte la soare și deja tăiate erau nimic pe lângă promisiunea eleusină a grăuntelui ascuns în acest pământ minunat. Chiar la sălbaticii mei inamici sarmați am găsit vase cu profilul pur, o oglindă împodobită cu chipul lui Apollo, lumini grecești asemeni unui soare palid pe zăpadă. Întrevedeam posibilitatea de a-i eleniza pe barbari, de a atticiza Roma, de a impune lumii, încetul cu-ncetul, singura cultură care s-a separat la un moment dat de monstruos, de inform, de imobil, care a inventat o definiție a metodei, o teorie a politicii și a frumosului. Nu mă ofensa câtuși de puțin ușorul dispreț al grecilor pe care-l simțeam întotdeauna sub cele mai călduroase omagieri; îl găseam firesc; oricare ar fi fost virtuțile ce mă deosebeau de ei, știam că voi fi mereu mai puțin subtil decât un matelot din Egina, mai puțin înțelept decât o vânzătoare de verdețuri din agora. Acceptam fără iritare gentilețea ușor arogantă a acestei rase mândre; acordam unui întreg neam privilegiile totdeauna lesne dăruite celor îndrăgite. Dar pentru a le lăsa grecilor timpul să continue și să-și desăvârșească opera era nevoie de câteva secole de pace și de tihnitele răgazuri, de libertățile prudente pe care doar pacea le poate oferi. Grecia se bizuia pe noi spre a-i fi pavază fiindcă, într-un cuvânt, ne pretindeam a-i fi stăpâni. Mi-am propus să veghez asupra zeului dezarmat.

Dețineam de un an postul de guvernator al Siriei când Traian mi s-a alăturat la Antiohia. Venise să supravegheze punerea la punct a expediției în Armenia, care, în concepția sa, urma să constituie preludiul atacului împotriva parților. Ca de obicei, Plotina îl însoțea, precum și nepoata lui, Matidia, soacra mea cea cumsecade, ce-l urma în campanie în calitate de intendentă. Celsus, Palma, Nigrinus, vechii mei dușmani, făceau încă parte din consiliu și dominau statul major. Toți aceștia se înghesuiau în palat, așteptând începutul războiului. Intrigile de curte au redevenit și mai virulente. Fiecare își aranja jocul înainte de a fi aruncate pentru prima oară zarurile încleștării armate.

Legiunile s-au pus aproape imediat în mișcare și au pornit spre nord. Odată cu ele vedeam îndepărtându-se imensa gloată a marilor funcționari, a ambițioșilor și a inutililor. Împăratul și suita lui au poposit câteva zile în Comagene pentru festivități deja triumfale; micii regi ai Orientului întruniți la Satala s-au întrecut în a-i da asigurări în ce privește lealitatea lor, asigurări pe care, în locul lui Traian, m-aș fi bizuit prea puțin pentru viitor. Lusius Quietus, primejdiosul meu rival, plasat în fruntea avanposturilor, a ocupat malurile lacului Van în cursul unei lungi plimbări armate; partea nordică a Mesopotamiei, evacuată de parți, a fost anexată fără nici o dificultate; Abgar, regele Osroenei, a făcut act de supunere la Edesa. Împăratul și-a restabilit pe timp de iarnă cartierul general la Antiohia, amânând pentru primăvară invadarea imperiului part propriu-zis, decis însă să nu accepte deschiderea nici unor tratative de pace. Totul decursese după planurile sale. Bucuria de a se vedea, în fine, angrenat în această aventură, atâta vreme amânată, îi dădea omului de șaiszeci și patru de ani un fel de aer tineresc.

Pronosticurile mele rămâneau sumbre. Elementele evreiesc și arab erau din ce în ce mai ostile războiului; marii proprietari provinciali se arătau nemulțumiți de sarcina acoperirii cheltuielilor prilejuite de trecerea trupelor; orașele suportau cu greu supunerea la noi taxe. Imediat după întoarcerea împăratului o primă catastrofă avea să le prevestească pe cele următoare: cutremurul declanșat la miezul unei nopți de decembrie a transformat în câteva clipe în ruine un sfert din Antiohia. Traian, lovit de prăbușirea unei grinzi, a continuat să se ocupe eroid de răniți; în anturajul său imediat se numărau câțiva morți. Mulțimea siriană de jos începuse deja să-i caute pe vinovații dezastrului: renunțând pentru singura dată la principiile lui de toleranță, împăratul a comis greșeala de a lăsa să fie masacrat un grup de creștini. Eu însumi am destul de puțină simpatie pentru această sectă, dar spectacolul bătrânilor bătuți cu vergile și al copiilor executați a contribuit la agitarea spiritelor, făcând și mai odioasă sinistra iarnă. Bani pentru remedierea

imediată a efectelor seismului lipseau; mii de oameni fără adăpost dormeau noaptea în piețe. Călătoriile mele de inspecție îmi dezvăluiau existența unei nemulțumiri surde, a unei uri secrete de care marii demnitari care umpleau palatul habar n-aveau. În mijlocul ruinelor, împăratul își continua pregătirile pentru campania apropiată: o pădure întreagă a fost întrebuințată la construcția podurilor și a pontoanelor pentru trecerea Tigrului. Primise cu bucurie o serie întreagă de noi titluri decernate de senat; era nerăbdător să termine cu Orientul spre a se întoarce să triumfe la Roma. Cele mai neînsemnate întârzieri îi declanșau furia care-l cutremura ca un acces.

Omul care parcurgea cu nerăbdare sălile vaste ale palatului construit pe vremuri de Seleucizi și pe care eu însumi îl decorasem (ce plăcere!) în cinstea sa cu inscripții elogioase și cu panoplii dacice nu mai era cel care cu mai bine de douăzeci de ani în urmă mă primise în castrul de la Colonia. Chiar calitățile lui îmbătrâniseră. Jovialitatea puțin din topor, ce altădată ascundea o bunătate autentică, nu mai era decât rutină vulgară; fermitatea se transformase în încăpățănare; aptitudinile lui pentru concret și practic, în refuz total de a gândi. Respectul tandru ce-l purta împărătesei, afecțiunea muștrătoare pentru nepoata-i Matidia se metamorfozaseră în dependență senilă față de aceste femei la sfaturile cărora se opunea totuși din ce în ce mai mult. Crizele lui de ficat îl nelinișteau pe Criton, medicul său personal; în ce-l privea, nu le dădea nici o importanță. Dintotdeauna plăcerilor sale le lipsiseră rafinamentul; nivelul lor scădea și el odată cu vârsta. Avea prea puțină importanță că împăratul, după terminarea zilei de lucru, se deda petrecerilor cazone în tovărășia tinerilor care-i erau pe plac sau pe care-i socotea admirabili. Era dimpotrivă destul de grav că nu suporta vinul de care abuza și că acea curte de subalterni din ce în ce mai mediocri, triați și manipulați de liberti suspecti, putea asista la toate convorbirile noastre, raportându-le adversarilor mei. În timpul zilei, îl vedeam pe împărat doar la întrunirile statului-major, ocupat până peste cap cu detaliile planurilor și unde niciodată nu s-a ivit prilejul exprimării deschise a unei păreri. În orice altă împrejurare evita discuția între patru ochi. Vinul punea la îndemâna acestui om puțin subtil un arsenal întreg de șiretlicuri grosolane. Susceptibilitățile-i de altădată dispăruseră: insista să mă alătur plăcerilor lui; hărmălaia, râsetele, glumele cele mai nesărate ale tinerilor erau întotdeauna bine primite ca tot atâtea mijloace de a-mi atrage atenția că nu sunase ceasul treburilor serioase; pândeau momentul când o cupă în plus mi-ar fi luat mințile. Totul se-nvârtea în acea sală unde capetele de zimbriu ale trofeelor barbare păreau a-mi râde în nas. Amforele

nu încetau să sosească; un cântec de pahar răsuna ici și colo sau râsul neobrăzat și încântător al vreunui paj; împăratul, sprijinindu-și pe masă mâna tot mai tremurătoare, retras după zidul unei beții poate pe jumătate simulată și pierdut hăt-departe pe drumurile Asiei, se cufunda grav în visurile lui...

Din nefericire acele visuri erau frumoase. Aceleași care odinioară mă ispitiseră să părăsesc totul și să apuc, dincolo de Caucaz, pe drumurile spre nord, către Asia. Fascinația căreia împăratul îmbătrânit i se lăsa pradă ca un somnambul, Alexandru o încercase înaintea lui; acesta realizase aproape aceleași idealuri și murise la treizeci de ani. Pericolul cel mai nefast al acestor planuri mărețe îl constituia o dată mai mult înțelepciunea lor: ca întotdeauna, rațiunile practice se iveau din plin spre a justifica absurdul și a viza imposibilul. Problema Orientului ne preocupa de secole; părea firesc să fie rezolvată o dată pentru totdeauna. Schimburile noastre de mărfuri cu India și cu misterioasa Țară a Mătăsii depindeau în întregime de negustorii evrei și de exportatorii arabi care aveau acces în porturile și pe drumurile parte. După desființarea vastului și imprecisului imperiu al călăreților arzacizi, vom intra direct în legătură cu aceste bogate margini ale lumii; Asia, în sfârșit unificată, nu va mai fi pentru Roma decât o provincie în plus. Portul Alexandriei din Egipt era singurul nostru debușeu spre India care nu depindea de bunul-plac al parților; și acolo însă aveam să ne lovim fără încetare de pretențiile și de revoltele comunităților evreiești. Succesul expediției lui Traian ne-ar fi permis să ignorăm acel oraș pe care se poate conta prea puțin. Deși erau atât de multe, motivele n-au reușit niciodată să mă convingă. Ar fi fost mai mulțumitoare temeinice tratate comerciale și întrevedeam deja posibilitatea reducerii rolului Alexandriei prin crearea unei a doua metropole grecești în vecinătatea Mării Roșii, ceea ce am făcut mai târziu când am întemeiat Antinoe. Începusem să cunosc lumea complicată a Asiei. Simplele planuri de colonizare totală care reușiseră în Dacia nu puteau fi aplicate în această regiune clocotind de viață în forme mult mai variate și mai bine înrădăcinate și de care depindea de altfel bogăția întregii lumi. Odată trecut Eufratul, începea pentru noi toți țara riscurilor și a mirajelor, a nisipurilor în care te împotmolești, a drumurilor care se înfundă fără a duce nicăieri. Cel mai mic insucces ar fi avut ca rezultat o diminuare a prestigiului ce putea fi urmată de toate catastrofele; nu era vorba numai de a învinge, ci de a învinge mereu, iar forțele noastre s-ar fi epuizat în această luptă fără sfârșit. Făcusem deja o încercare: mă gândeam cu groază la capul lui Crassus aruncat din mână în mână ca o minge în cursul reprezentării *Bacantelor* lui Euripide pe

care un rege barbar, mândru de spoiala sa de elenism, o dădea în seara unei victorii obținute asupra noastră. Traian intenționa să răzbune vechea înfrângere, eu mai ales să-mi împiedic repetarea ei. Prevedeam destul de exact viitorul, lucru întru totul posibil când ești informat asupra multor elemente ale prezentului: câteva victorii lipsite de importanță vor antrena prea departe armatele noastre în mod imprudent retrase de pe alte frontiere; împăratul, pe moarte, se va acoperi de glorie, iar nouă, cei care aveam să-i supraviețuim, urma să ne revină sarcina de a rezolva toate problemele și de a repara toate greșelile.

Cezar avea dreptate să prefere locul de frunte într-un sat unui loc secund la Roma. Nu din ambiție sau din dorință deșartă de glorie, ci fiindcă al doilea în ierarhie n-are de ales decât între primejdiile supunerii, acelea ale revoltei și cele și mai grave ale compromisului. Eu nu eram nici măcar al doilea la Roma. Gata să pornească într-o expediție primejdioasă, împăratul nu-și desemnase încă urmașul: fiecare pas înainte însemna o șansă în plus pentru șefii din statul major. Acest om aproape naiv îmi apărea acum mai complicat decât mine însumi. Doar asprimile lui mă mai linișteau: împăratul ursuz mă trata ca pe un fiu. Alteori mă așteptam ca, îndată ce n-ar mai fi fost nevoie de serviciile mele, să fiu eliminat din Palma sau lichidat de Quietus. Eram lipsit de putere: nu reușisem nici măcar să obțin o audiență pentru membrii influenți ai sanhedrinului din Antiohia care se temeau la rândul lor de atacurile agitatorilor evrei și care l-ar fi lămurit pe Traian asupra intrigilor coreligionarilor lor. Prietenul meu Latinius Alexander, coborât dintr-o veche familie regală din Asia Mică și ale cărui nume și avere aveau mare greutate, n-a fost nici el ascultat. Plinius, trimis în Bitinia cu patru ani mai înainte, murise acolo fără să fi avut vreme să-l informeze pe împărat de starea exactă a spiritelor și a finanțelor, presupunând că incurabilul lui optimism i-ar fi permis să o facă. Rapoartele secrete ale negustorului lician Opramoas, care cunoștea bine problemele Asiei, au fost luate în râs de Palma. Libertții profitau de zilele de boală ce urmau serilor de beție spre a mă îndepărta de apartamentul imperial: ordonanța împăratului, un anume Foidimos, de două ori nu m-a lăsat să intru fiindcă, deși cinstit dar obtuz, fusese montat împotriva-mi. Consulul Celsus, dușmanul meu, s-a închis însă într-o seară cu Traian pentru o consfătuire care a durat ore întregi și în urma căreia m-am crezut pierdut. Îmi căutam aliați unde puteam; corupeam cu aur pe foști sclavi pe care i-aș fi trimis bucuroși la galere; mângâiam respingătoare capete frizate. Diamantul lui Nerva nu mai arunca nici un foc.

Și atunci apăru cel mai înțelept dintre geniile mele bune: Plotina. Pe

împărăteasă o cunoșteam de aproape douăzeci de ani. Aparțineam aceleiași mediu; aveam aproape aceeași vârstă. Am văzut-o ducând cu calm o existență aproape tot atât de încorsetată ca a mea, ba încă și mai lipsită de perspective. M-a susținut în momentele grele fără să pară că-și dă seama că o face. Dar abia în zilele cumplite de la Antiohia prezența ei mi-a devenit indispensabilă, așa cum avea să-mi fie stima ei mereu, până la moarte. Mă obișnuisem cu această figură în veșminte albe, simple cât puteau fi cele ale unei femei, cu tăcerile ei, cu vorbele-i măsurate care nu erau decât răspunsuri, cele mai clare cu putință. Înfățișarea ei nu distona cu nimic în acest palat mai vechi decât splendorile Romei: fiica unor parveniți se arăta cu prisosință demnă de noblețea Seleucizilor. Eram de acord aproape în orice privință. Amândoi aveam pasiunea împodobirii și dezgolirii sufletului, supunerii spiritului oricărei pietre de încercare. Ea înclina către filozofia epicureică, pat îngust, dar curat pe care mi-am odihnit câteodată gândurile. Misterele divine care mă obsedau nu-i creau neliniști; n-avea nici pasiunea gustului meu pentru corpuri. Era castă din repulsie față de ușurință, generoasă în mod deliberat mai mult decât din fire, înțelepțește neîncrezătoare, dar gata să înțeleagă totul la un prieten, chiar inevitabilele lui greșeli. Prietenia era pentru ea o opțiune în care se implica pe de-a-ntregul; i se dăruia fără rezerve cum doar dragostei mă dăruisem eu. M-a cunoscut mai bine ca nimeni altul; am lăsat-o să întrezărească tot ce-am ascuns cu grijă altcuiva: de pildă lașitățile tănuite. Îmi place să cred că din parte-i nu a trecut nimic sub tăcere. Intimitatea trupurilor care n-a existat niciodată între noi a fost compensată de contactul a două spirite strâns împletite unul cu celălalt.

Înțelegerea noastră n-avea nevoie de mărturisiri, de explicații sau de rețineri: faptele singure erau de-ajuns. Ea le observa mai bine ca mine. Sub împletitura grea a părului, cerută de modă, fruntea netedă era cea a unui judecător. Memoria ei păstra fiecărui lucru amprenta exactă; nu i se întâmpla niciodată, ca mie, să ezite multă vreme sau să se hotărăscă prea repede. Dintr-o privire îmi descoperea adversarii cei mai ascunși; pe partizani îi cântărea judecându-i la rece. În fapt eram complici, urechea cea mai fină însă n-ar fi putut depista între noi semnele unui acord secret. N-a comis niciodată în fața mea eroarea grosolană de a se plânge de împărat, nici pe cea mai subtilă de a-l scuza sau de a-l lăuda. Din parte-mi lealitatea nu intra în discuție. Attianus, care tocmai sosise de la Roma, s-a alăturat întrevederilor noastre ce durau uneori întreaga noapte; nimic însă nu părea s-o obosească pe această femeie imperturbabilă și fragilă. Ea reușise să facă în așa fel încât fostul meu tutore să fie numit în calitatea de consilier privat,

eliminându-l astfel pe dușmanul Celsus. Neîncrederea lui Traian sau imposibilitatea de a găsi un altul care să ocupe postul meu în spatele frontului mă reținea în Antiohia; mă bizuiam pe ei ca să aflu tot ceea ce nu comunicau buletinele. În caz de dezastru, ei ar fi știut să ralieze în jurul meu fidelitatea unei părți a armatei. Adversarii trebuiau să țină socoteală de prezența acestui bătrân ros de bună care părăsise Roma doar pentru a-mi fi de folos și de cea a femeii capabile să-și impună îndelunga putere de rezistență a soldatului.

I-am văzut îndepărtându-se, împăratul călare, ferm, admirabil de calm, grupul răbdător al femeilor în litieră, gărzile pretoriene amestecate cu cercetașii numizi ai temutului Lusius Quietus. Armata care iernase pe malurile Eufratului se puse în mișcare îndată după sosirea comandantului: războiul partic începuse cu adevărat. Primele vești au fost sublime. Babilonul cucerit, Tigrul trecut, Ctesifonul căzut. Ca totdeauna, totul ceda uimitoarei superiorități a acestui om. Prințul Arabiei Haraxene s-a declarat supus, deschizând astfel flotilelor romane întregul curs al Tigrului: împăratul s-a îmbarcat cu destinația Harax, portul din fundul Golfului Persic. Ajunsesse pe țărmurile de poveste. Temerile mele dăinuiau, dar le ascundeam ca pe niște crime; înseamnă să greșești când ai dreptate prea devreme. Mai mult încă, mă îndoiam de mine însumi: eram vinovat de meschina lipsă de încredere ce ne împiedică să recunoaștem măreția unui om pe care-l știm prea bine. Uitasem că unele ființe mută hotarele destinului, schimbă istoria. Hulisem Geniul împăratului. Mă chinuiam în postul meu. Dacă din întâmplare imposibilul se realiza, s-ar fi putut să fiu îndepărtat? Orice fiind mai ușor decât înțelepciunea, mă încerca dorința să reîmbrac cămașa de zale a războaielor sarmatice, să apelez la influența Plotinei spre a fi rechemat pe front. Îl invidiam pe cel din urmă dintre soldații noștri pentru praful de pe drumurile Asiei, pentru șarja escadroanelor de cavalerie persane. De data aceasta senatul a votat dreptul împăratului de a celebra nu un triumf, ci o serie de triumfuri extinse pe toată durata vieții. În ce mă privește, am făcut ce se cuvenea: am dat ordin să fie organizate festivități; m-am dus să sacrific pe vârful muntelui Cassios.

Deodată, incendiul care mocnea în pământul Orientului a izbucnit peste tot în același timp. La Seleucia, negustorii evrei au refuzat să plătească impozitul; Cirene s-a răsculat imediat, populația orientală masacrând-o pe cea greacă; drumurile ce duceau până la trupe grâul din Egipt au fost tăiate de o bandă de zeloți din Ierusalim; în Cipru, rezidenții greci și romani au fost ridicați de populația evreiască și obligați să se omoare între ei în lupte de gladiatori. Am reușit să mențin ordinea în Siria, dar în ochii cerșetorilor așezați pe pragurile

sinagogelor zăream fulgere și rânjete mute pe buzele groase ale celor ce mânu dromaderele, ură pe care la urma urmei nu o meritam. De la bun început evreii și arabii au făcut cauză comună împotriva unui război ce amenința să le ruineze negoțul; Israel a profitat însă spre a se arunca asupra lumii ce-i rămânea închisă din pricina delirurilor lui religioase, a riturilor ciudate, a intransigenței dumnezeului său. Revenit în grabă la Babilon, împăratul l-a însărcinat pe Quietus cu pedepsirea orașelor revoltate: Cirene, Edesa, Seleucia, marile metropole elenistice ale Orientului au fost date pradă flăcărilor pentru ispășirea trădărilor premeditate în răstimpul popasurilor caravelor sau uneltite de către jidovimea fiecăreia. Mai târziu, vizitând aceste orașe ce trebuiau reconstruite, am pășit pe sub colonadele în ruină, printre șirurile de statui sparte. Împăratul Osroes, care finanțase atari revolte, a luat imediat ofensiva; Abgar s-a răzvrătit și a reintrat în Edesa transformată în cenușă; aliații noștri armeni, pe care Traian crezuse că poate conta, dădură ajutor militar satrapilor. Împăratul s-a trezit deodată în centrul unui imens câmp de luptă unde trebuia să facă față asaltului din toate părțile.

Iarna și-a irosit-o asediind Hatra, întăritură aproape inexpugnabilă situată în plin deșert, acțiune care a costat armata mii de morți. Încăpățânarea lui era din ce în ce mai mult o formă de curaj personal: omul acesta bolnav refuza să renunțe. De la Plotina știam că Traian, în ciuda avertismentului unui scurt atac de paralizie, se încăpățâna să nu-și numească succesorul. Dacă acest imitator al lui Alexandru murea și el de friguri sau de excese în cine știe ce colț nesănătos al Asiei, războiului de cucerire i s-ar fi adăugat unul civil; o luptă pe viață și pe moarte ar fi izbucnit între partizanii mei și cei ai lui Celsus sau Palma. Deodată știrile au încetat aproape cu totul; slaba linie de comunicare între împărat și mine era menținută doar de bandele numide ale celui mai înverșunat dușman. Atunci i-am poruncit prima oară medicului meu să-mi însemne pe piept cu cerneală roșie locul inimii: dacă vreo nenorocire avea să se întâmple, nu țineam să cad viu în mâinile lui Lusius Quietus. Sarcina dificilă de a pacifica insulele și provinciile limitrofe se adăuga atribuțiilor postului meu, dar munca istovitoare din timpul zilei era nimic pe lângă lungimea nopților de insomnie. Toate problemele imperiului mă copleșeau în același timp, dar a mea proprie mă apăsa și mai greu. Voiam puterea. O voiam spre a-mi impune planurile, ca să încerc remedieri, să restabilesc pacea. O voiam mai ales pentru a fi eu însumi înainte de a muri.

Urma să împlinesc patruzeci de ani. Dacă muream la acea vârstă, n-ar fi rămas după mine decât un nume într-un șir de înalți funcționari și o inscripție în

grecește în cinstea arhontelui Atenei. Ulterior, de fiecare dată când vedeam dispărând un om aflat la mijlocul vieții și despre care lumea crede că-i poate măsura cu exactitate reușitele și eșecurile, îmi reaminteam că la acea vârstă nu existam decât în propriii mei ochi și în cei ai câtorva prieteni care trebuie să se vor fi îndoit uneori de mine cum o făceam eu însumi. Mi-am dat seama că puțini oameni se realizează înainte de a muri; începusem deci să judec munca lor întreruptă cu mai multă înțelegere. Obsesia unei vieți de frustrare îmi imobiliza gândirea într-un punct, o fixa ca un abces. Cu dorința mea nestrămutată de putere se întâmpla precum cu cea a dragostei care nu-l lasă pe cel ce iubește să mănânce, să doarmă, să gândească și chiar să iubească atâta vreme cât anume ritualuri nu au fost îndeplinite. Sarcinile urgente îmi păreau zadarnice din moment ce nu-mi era îngăduit să iau hotărâri privind viitorul din calitatea de stăpân; aveam nevoie să fiu asigurat că voi domni spre a-mi recăpăta pofta de a fi util. Palatul din Antiohia în care peste câțiva ani aveam să trăiesc un fel de frenezie a fericirii nu mai era pentru mine decât o închisoare și poate închisoarea unui condamnat la moarte. Trimiteam mesaje secrete oracolelor, lui Jupiter Ammon, Castaliei, lui Jupiter Dolichenus. Chemasem magii; am mers până la a aduce din temnițele Antiohiei un criminal condamnat la crucificare căruia un vrăjitor i-a tăiat în fața mea beregata în speranța că sufletul, plutind o clipă între viață și moarte, mi-ar dezvălui viitorul. Nefericitul scăpase de o lungă agonie, dar întrebările mele au rămas fără răspuns. Noaptea, mă târam de la o fereastră la alta, din balcon în balcon, de-a lungul sălilor palatului cu zidurile încă crăpate de cutremur, făcând ici și colo, pe dale, calcule astrologice, chestionând stelele tremurătoare. Pe pământ însă trebuia să caut semnele viitorului.

În sfârșit, împăratul ridică asediul Hatrei și se hotărî să treacă înapoi Eufратul ce n-ar fi trebuit niciodată traversat. Căldurile deja toride și hărțuiala arcașilor parți au mărit și mai mult dezastrul acestei amare întoarceri. Într-o fierbinte seară de mai, m-am dus să întâmpin în afara porților orașului, pe malul Orontelui, micul grup istovit de friguri, de neliniști, de oboseală: împăratul bolnav, Attianus și femeile. Traian ținu să parcurgă călare drumul până la intrarea palatului: de-abia se mai ținea; omul acesta atât de plin de viață părea schimbat de apropierea morții mai mult decât oricare altul. Criton și Matidia l-au ajutat să urce scările, l-au dus să se întindă, s-au instalat la căpătâiul său. Attianus și Plotina mi-au istorisit acele întâmplări ale campaniei ce nu-și putuseră afla locul în scurtele lor mesaje. Una dintre ele m-a mișcat în așa măsură, încât avea să rămână definitiv printre amintirile mele personale, printre simbolurile mele. Abia sosit la Harax,

împăratul, ostenit fiind, s-a dus să se așeze pe plajă în fața apelor grele ale Golfului Persic. Era pe timpul când nu se îndoia de victorie, dar pentru prima oară îl copleșise imensitatea lumii, sentimentul vârstei și cel al limitelor ce ne constrâng pe toți. Lacrimi mari se rostogoleau pe obrajii brăzdați ai omului pe care nimeni nu-l credea capabil să plângă vreodată. Comandantul ce purtase vulturii Romei spre țărături neexplorate până atunci înțelesese că niciodată nu se va îmbarca pe marea aceasta atât visată: India, Bactria, întregul Orient necunoscut, de care se îmbătase de la distanță, vor rămâne pentru el doar nume și visuri. Chiar de-a doua zi, știrile proaste l-au obligat să se întoarcă. La rându-mi, ori de câte ori destinul mi-a spus nu, mi-am amintit de lacrimile vărsate într-o seară pe un țărm îndepărtat de către un om bătrân care-și privea poate pentru întâia dată viața în față.

În dimineața următoare am urcat la împărat. Aveam față de el simțăminte filiale, frățești. Omul care tot timpul își făcuse o glorie din a trăi și a gândi ca oricare dintre soldații armatei lui sfârșea în deplină singurătate: întins pe pat, continua să eșafodeze planuri grandioase de care nimeni nu se mai interesa. Ca de obicei, limbajul lui sec și tăios îi urâța gândirea; articulând cu greu cuvintele, îmi vorbea despre triumful ce i se pregătea la Roma. Nega înfrângerea după cum nega moartea. Două zile mai târziu a avut al doilea atac. Am reluat consfăturile îngrijorate cu Attianus și Plotina. Grație prevederii împărătesei, vechiul meu prieten a fost promovat în funcția atotputernică de prefect al pretoriului, garda imperială fiind astfel pusă sub ordinele noastre. Matidia, care nu părăsea camera bolnavului, se situase, din fericire, de partea noastră; această femeie simplă și caldă era de altfel de ceară în mâinile Plotinei. Însă nici unul din noi nu îndrăznea să-i amintească împăratului că problema succesiunii rămăsese nerezolvată. Poate, ca și Alexandru, hotărâse să nu-și numească singur urmașul, poate că față de partida lui Quietus își luase angajamente doar de el știute. Sau pur și simplu refuza să-și întrevadă sfârșitul: prin familii se întâlnesc atari bătrâni care se încăpățânează să nu-și facă testamentul. În cazul acestora, nu e vorba atât de a-și păstra până la sfârșit comoara sau puterea de care degetele lor amorțite sau desprins deja pe jumătate, cât de faptul de a nu se pune prea devreme în situația postumă a omului ce nu mai are de luat hotărâri, nici de provocat surprize, nici de făcut promisiuni și proferat amenințări celor de care urmează să se despartă. Îl deplângeam: ne deosebeam prea mult ca să-l poată afla în mine pe continuatorul docil, dinainte sortit aceluiași metode și chiar aceluiași greșeli, căutat cu disperare pe patul morții de majoritatea oamenilor care au deținut

puterea absolută. Printre cei din jurul său nu se afla un singur om de stat: eram singurul pe care-l putea alege fără să abdice de la îndatoririle sale de bun administrator și mare principe – comandantul obișnuit să cântărească statele de serviciu era aproape obligat să mă accepte. O excelentă ocazie, de altfel, să mă și urască. Încetul cu încetul, și-a restabilit sănătatea numai cât să-i fie îngăduit să părăsească încăperea. Vorbea despre organizarea unei noi campanii; nici el nu mai credea ce spunea. Medicul său Criton, care se temea, în ce-l privește, de căldurile caniculare gata să înceapă, a reușit în cele din urmă să-l determine să se îmbarce pentru Roma. În seara dinaintea plecării puse să fiu chemat la bordul corabiei și mă numi comandant-șef în locul său. Doar atât se angaja. Esențialul nu fusese însă rezolvat.

Împotriva ordinelor primite, am început imediat, dar în secret, convorbirile de pace cu Osroes. Mizam pe faptul că probabil nu voi mai avea de dat socoteală împăratului. Nici zece zile mai târziu, am fost trezit în mijlocul nopții de sosirea unui curier: am recunoscut îndată pe unul dintre oamenii de încredere ai Plotinei. Acesta îmi aducea două scrisori. Una, oficială, mă informa că Traian, care nu putuse suporta călătoria pe mare, a fost debarcat la Selinunt în Cilicia, unde se afla grav bolnav în casa unui negustor. Cea de-a doua scrisoare, secretă, îmi anunța moartea lui, pe care Plotina îmi promitea să o ascundă cât va putea mai mult, dându-mi astfel avantajul de a fi primul informat. Am plecat îndată spre Selinunt după ce am luat toate măsurile necesare spre a fi sigur de garnizoanele siriene. Abia pornit la drum, un nou mesager îmi dădea de știre oficial de moartea împăratului. Testamentul său, care mă desemna drept urmaș, fusese trimis la Roma în mâini sigure. Tot ceea ce vreme de zece ani fusese visat cu pasiune, combinat, discutat sau trecut sub tăcere se reducea la o misivă de două rânduri scrise în grecește de mână sigură și cu caligrafia mărunță a unei femei. Attianus, care mă aștepta pe chei la Selinunt, a fost cel dintâi care m-a salutat cu titlul de împărat.

Aici deci, în răstimpul dintre debarcarea bolnavului și momentul morții sale, s-a desfășurat una dintre acele suite de evenimente ce-mi va rămâne pentru totdeauna imposibil de lămurit și pe care totuși s-a clădit destinul meu. Cele câteva zile petrecute de Attianus și de femei în acea casă de negustor au fost hotărâtoare asupra vieții mele, dar va fi pentru veșnicie dat ca despre ele cât și, mai târziu, despre o anume după-amiază pe Nil să nu pot ști niciodată nimic, tocmai fiindcă mă interesa să aflu tot. Ultimul pierde-vară de la Roma are părerea lui despre aceste episoade ale vieții mele, în privința lor însă eu sunt cel

mai puțin dumirit dintre oameni. Dușmanii au învinovățit-o pe Plotina că a profitat de agonia împăratului ca să-l facă pe muribund să scrie cele câteva cuvinte prin care îmi încredința puterea. Calomnatori și mai vulgari vorbeau despre un pat cu perdele, despre lumina incertă a unui opaiț, despre medicul Criton dictând ultimele dorințe ale lui Traian cu o voce care o imita pe cea a mortului. S-a invocat faptul că ordonanța Foidimos, care mă ura și căruia prietenii nu i-ar fi putut cumpăra tăcerea, a sucombat foarte oportun de friguri acute a doua zi după decesul stăpânului său. Există în atare imagini de violență și intrigă un nu știu ce care ațâță închipuirea mulțimilor și chiar pe a mea. Nu mi-ar fi displicut ca o mână de oameni cumsecade să fi fost în stare să meargă pentru mine până la crimă, nici ca devotamentul împărătesei să o fi împins atât de departe. Ea cunoștea primejdiile la care o hotărâre neluată putea expune statul; sunt sigur că o cinstesc cum se cuvine crezând că ar fi acceptat să comită o fraudă necesară dacă înțelepciunea, bunul-simț, interesul public și prietenia ar fi obligat-o la aceasta. Am avut de nenumărate ori de atunci în mână acel document atât de violent contestat de adversarii mei: nu mă pot pronunța pentru sau împotriva autenticității acestui ultim dicteu al unui bolnav. Desigur, prefer să-mi închipui că Traian însuși, călcând înaintea morții peste prejudecăți personale, a lăsat de bunăvoie imperiul celui pe care îl socotea, una peste alta, cel mai demn. Trebuie să mărturisesc însă că în acest caz rezultatul mă interesa mai mult decât mijloacele: esențial este că omul ajuns la putere a dovedit ulterior că merită să o exercite.

Trupul a fost incinerat pe țarm, la puțină vreme după sosirea mea, în vederea funeraliilor triumfale ce urmau să fie celebrate la Roma. Aproape nimeni nu a asistat la foarte simpla ceremonie care a avut loc în zori – ultim episod al casnicei și îndelungatei griji manifestate de femei față de persoana lui Traian. Matidia plângea cu lacrimi fierbinți; vibrația aerului în jurul rugului estompa trăsăturile Plotinei. Calmă, distantă, slăbită de friguri, rămânea, ca de obicei, într-o limpezime impenetrabilă. Attianus și Criton vegheau ca totul să se desfășoare cu bine până la capăt. Fumul subțire se împrăștia în aerul alburiu al dimineții difuze. Nici unul dintre prietenii mei n-a mai adus vorba despre cele petrecute în puținele zile dinaintea morții împăratului. Cuvântul lor de ordine era, evident, tăcerea; al meu, a fost să nu pun întrebări primejdioase.

În aceeași zi împărăteasa văduvă și apropiatii ei s-au reîmbarcat pentru Roma. Eu m-am întors în Antiohia, însoțit de-a lungul drumului de aclamațiile legiunilor. M-am simțit cuprins de un calm extraordinar: ambiția și teama păreau

a fi fost un coșmar aparținând trecutului. Orice s-ar fi întâmplat, eram de mult hotărât să-mi apăr până la capăt șansele de a ajunge la tron; actul adopției a simplificat însă totul. Propria viață nu mă mai preocupa: puteam să-mi întorc din nou gândurile către restul oamenilor.

*Tellus stabilita*⁴

4. Pământ ferm.

Viața mea reintrase în normal, dar nu și cea a imperiului. Lumea pe care o moștenisem se asemena unui om în puterea vârstei, încă robust, care, deși prezenta, pentru ochiul medicului, abia perceptibile semne de uzură, trecuse de curând prin convulsiile unei boli grave. Negocierile au fost reluate, de data aceasta în mod oficial; am făcut să circule peste tot versiunea că însuși Traian mă însărcinase înainte să moară. Am anulat dintr-un condei cuceririle primejdioase: nu numai Mesopotamia, unde nu ne-am fi putut menține, ci și Armenia, prea lăaturalnică și îndepărtată, pe care am păstrat-o cu rangul de stat vasal. Două sau trei dificultăți, care ar fi făcut să dureze ani de zile o conferință de pace dacă principalii interesați ar fi avut vreun avantaj să o lungească, au fost rezolvate prin intermediul negustorului Opramoas, ascultat de satrapi. Am încercat să transfer în cadrul convorbirilor ardoarea păstrată de alții pentru câmpul de luptă; am forțat pacea. De altfel, partenerul meu o dorea cel puțin cât o doream și eu însumi: părții nu se gândeau decât la redeschiderea căilor comerciale dintre India și noi. Puține luni după marea criză, am avut bucuria să văd formându-se din nou pe malurile Orontelui șirul caravanelor; oazele se repopulau cu negustori care comentau știrile la lumina focurilor la care-și pregăteau cina, încărcând în fiecare dimineață, odată cu mărfurile transportate în ținuturi necunoscute, și multe idei, cuvinte și obiceiuri ce ne sunt proprii și care, încetul cu încetul, puneau stăpânire pe pământ cu mai multă siguranță decât legiunile în marș. Circulația aurului, fluxul ideilor, subtil asemenea celui al aerului vital în artere, reîncepeau înlăuntrul marelui trup al omenirii; pulsul pământului pornise din nou să bată.

Pârjolul revoltei se stingea la rându-i. În Egipt el fusese atât de violent, încât a fost nevoie să se recruteze în grabă milițiile țărănești până la sosirea trupelor noastre de întărire. L-am însărcinat de îndată pe camaradul meu Marcus Turbo să restabilească acolo ordinea, ceea ce a și făcut cu înțeleaptă fermitate. Dar

ordinea pe străzi nu mă satisfăcea decât pe jumătate; doream, dacă se putea, ca ea să fie reinstaurată în spirite sau mai degrabă s-o facem să domnească de-acum înainte. Șederea de o săptămână la Pelusium s-a scurs în întregime ținând cumpăna dreptății între greci și evrei, veșnic incompatibili. N-am văzut nimic din ce aş fi vrut să văd: nici malurile Nilului, nici Muzeul din Alexandria, nici statuile templelor; abia am găsit răgazul să consacru o noapte încântătoarelor plăceri de la Canopus. Șase zile interminabile le-am petrecut în cazanul clocotitor al tribunalului, apărat de căldura de afară de lungi perdele de rafie care pocneau în vânt. Noaptea, țânțari imenși zumzăiau la lumina lămpilor. Am încercat să le demonstrez grecilor că nu întotdeauna erau cei mai înțelepți, iar evreilor că nu erau câtuși de puțin cei mai puri. Cântecelile satirice cu care elenii aceștia de joasă speță își hărțuiau adversarii păreau tot atât de idioate ca și imprecățiile grotești ale jidovimii. Cele două neamuri care trăiau poartă în poartă de veacuri n-au avut niciodată curiozitatea să se cunoască, nici decența de a se tolera. Pledanții epuizați care se retrăgeau noaptea târziu mă regăseau în zori pe banca mea, ocupat tot cu trierea grămezii de murdărie a falselor mărturii; cadavrele străpunse de lovituri de pumnal ce mi se înfățișau ca piese probatorii erau adesea cele ale bolnavilor morți în paturile lor și furate de la îmbălsămători. Dar fiecare oră de acalmie însemna o victorie, precară cum sunt toate victoriile; fiecare dispută arbitrată, un precedent, o chezășie pentru viitor. Puțin îmi păsa că împăcarea obținută era formală, impusă din afară, probabil temporară: știam că binele și răul sunt chestiuni de rutină, că provizoriul se prelungește, că exteriorul se infiltrează înăuntru și că masca, cu timpul, devine față. Deoarece ura, prostia, delirul au urmări durabile, nu vedeam pentru ce luciditatea, dreptatea, bunăvoința n-ar avea și ele. Ordinea la frontiere nu însemna nimic dacă nu reușeam să-i conving pe evreul negustor de haine vechi și pe cârnățarul grec să trăiască în bună pace unul lângă celălalt.

Pacea era pentru mine un țel, nicidecum un idol; însuși cuvântul ideal îmi displace, fiind prea îndepărtat de realitate. Mă gândisem să duc până la capăt refuzul oricărei cuceriri, abandonând Dacia, și aş fi făcut-o dacă aş fi putut rupe total, fără nici un risc, cu politica predecesorului; era însă mai bine să folosesc cât mai înțelept cu putință cuceririle anterioare guvernării mele și care fuseseră deja înregistrate de istorie. Admirabilul Iulius Bassus, primul guvernator al acestei provincii recent organizate, murise la post, cum era să mi se întâmple și mie în anul petrecut pe frontierele sarmatice, când aş fi putut fi ucis la acea datorie lipsită de glorie care este pacificarea continuă a unei țări considerate

cucerite. Am dispus să-i fie organizate la Roma funeralii triumfale rezervate de obicei doar împăraților; omagiul acesta adus unui bun slujitor sacrificat în chip obscur a constituit protestul meu ultim și discret împotriva politicii de cucerire: nu mai era cazul să o dezavuez public din moment ce de mine depindea să-i pun capăt. O represiune armată se impunea, dimpotrivă, în Mauritania, unde agenții lui Lusius Quietus instigau la tulburări; ea nu necesita însă prezența mea imediată. De același lucru era nevoie și în Britannia, unde caledonienii profitaseră de retragerea trupelor pentru războiul din Asia ca să decimeze garnizoanele insuficiente lăsate pe frontieră. Iulius Severus și-a luat îndată asupra-i această misiune, până ce aranjarea treburilor la Roma mi-ar fi permis efectuarea lungii călătorii. Îmi stătea însă la inimă încheierea chiar de către mine a războiului sarmatic rămas în suspensie, de data aceasta aruncând în luptă tot efectivul trebuincios lichidării pentru totdeauna a prădăciunilor barbarilor. În atare problemă, ca și în oricare alta, refuzam să mă pliez pe un sistem. Acceptam războiul ca o cale către pace, dacă negocierile nu puteau duce la nimic, aidoma medicului care recurge la cauterizare după ce a încercat remedii mai simple. Așa de complicate sunt treburile omenești, încât domnia mea pașnică își va avea și ea perioadele ei de război, după cum viața unui mare comandant e marcată, de voie, de nevoie, de intervale de pace.

Înainte de a mă reîntoarce în nord pentru reglementarea finală a conflictului sarmatic, l-am revăzut pe Quietus. Călăul din Cirene rămânea primejdios. Prima mea măsură a fost dizolvarea unităților lui de cercetași numizi; îi rămânea locul în senat, postul în armata regulată și imensul domeniu al nisipurilor apusene, din care-și putea face după plac o trambulină sau un refugiu. M-a poftit la o vânătoare în Misia, în plină pădure, și a pus la cale cu pricepere un accident în care, cu mai puțin noroc sau agilitate trupească, mi-aș fi lăsat fără îndoială viața. Era mai bine să par că nu bănuiesc nimic, să am răbdare, să aștept. Puțină vreme după aceea, în Moesia Inferior, în momentul în care capitularea prinților sarmați îmi permitea să întrevăd reîntoarcerea în Italia la o dată apropiată, printr-un schimb de depeșe cifrate cu fostul meu tutore, am aflat că Quietus, reîntors grabnic la Roma, se și alăturase lui Palma. Dușmanii noștri își întăreau pozițiile, își refăceau trupele. Nici o siguranță nu era posibilă atât timp cât îi vom fi avut împotriva-ne pe cei doi. I-am scris lui Attianus să acționeze repede. Bătrânul a lovit ca trăsnetul. Mi-a depășit instrucțiunile și m-a debarasat dintr-o singură lovitură de toți dușmanii declarați. În aceeași zi, la interval de câteva ore, Celsus a fost executat la Baiae, Palma în vila lui de la Terracina, Nigrinus la Faventia,

pe pragul casei sale de agrement. Quietus a pierit în timpul călătoriei, la ieșirea de la o întrunire cu complicii, pe treapta trăsurii ce urma să-l readucă la Roma. O ușoară teroare s-a răspândit asupra Urbei. Servianus, bătrânul cumnat, care în aparență se resemnase în ce mă privește, dar care aștepta cu aviditate viitoarele mele mișcări greșite, trebuie să fi tresăltat de bucurie, fără îndoială unica senzație de voluptate pe care va fi simțit-o în toată existența lui. Sumedenia de zvonuri sinistre care circulau pe seama mea păreau să se adeverească din nou.

Aceste vești mi-au parvenit pe puntea corabiei care mă readucea în Italia. M-au pus la pământ. Întotdeauna te simți bine când ești debarasat de adversari, tutorele meu dovedise însă o indiferență de bătrân față de consecințele îndepărtate ale actului său: uitase că eu voi avea de trăit cu urmările acestor asasinate vreme de mai bine de douăzeci de ani. Mă gândeam la proscrierile lui Octavian, care au murdărit cu noroi amintirea lui Augustus, la întâile crime ale lui Nero, urmate de alte crime. Îmi reaminteam ultimii ani ai lui Domițian, omul mediocru, nu mai rău decât altul – căruia frica ce-o inspira și de care suferea i-au răpit înfățișarea omenească –, murind în mijlocul palatului ca o jivină hăituită prin păduri. Viața mea publică începuse deja să-mi scape de sub control: primul rând al inscripției cuprindea, adânc tăiate în piatră, câteva cuvinte pe care nu le voi mai putea șterge. Senatul, acest impunător organism atât de debil, dar care devenea puternic îndată ce era persecutat, nu va uita niciodată că patru oameni din rândurile lui au fost executați sumar din ordinul meu; trei intriganți și o brută feroce vor face astfel figură de martiri. L-am înștiințat îndată pe Attianus să mă întâmpine la Brundisium spre a da socoteală de faptele sale.

Mă aștepta la doi pași de port, într-una dintre camerele hanului, orientată către Răsărit, unde pe vremuri murise Vergilius. A ieșit șchiopătând pe prag în întâmpinarea mea; suferea de o criză de gută. Rămas singur cu el, am izbucnit în reproșuri: o domnie pe care o voiam moderată, exemplară, începea prin patru execuții, dintre care una singură era indispensabilă și căroră le-a fost în chip primejdios neglijată respectarea formelor legale. Acest abuz de putere îmi va fi cu atât mai mult reproșat, cu cât ulterior mă voi strădui să fiu îngăduitor, scrupulos sau drept; el va servi ca dovadă că pretinsele mele virtuți nu erau decât un șir de măști și tot el va fi invocat la confecționarea banalei legende de tiran care mă va însoți poate până la sfârșitul Istoriei. Îmi mărturiseam teama: nu mă mai simțeam scutit de cruzime și de nici una dintre tarele omenești; acceptam locul comun după care crima atrage crima, imaginea animalului care a dat odată de gustul sângelui. Un vechi prieten a cărui fidelitate îmi păruse temeinică se

emancipa deja, profitând de slăbiciunile pe care crezuse că le remarcă la mine; a făcut tot ce-a putut, chipurile ca și cum m-ar fi slujit, ca să-și încheie socotelile personale cu Nigrinus și Palma. El îmi compromitea opera de pacificare; îmi pregătea cea mai întunecată dintre întoarcerile la Roma.

Bătrânul ceru voie să se așeze, și-a potrivit pe un taburet piciorul bandajat în feșe. În timp ce vorbeam, i-am reșezat cuvertura pe piciorul bolnav. Mi-a primit gestul cu surâsul unui profesor de gramatică care-și ascultă elevul cum se descurcă destul de bine într-o recitare dificilă. Când am terminat, m-a întrebat cu calm cum socotisem să procedez cu dușmanii regimului. Dacă va fi nevoie, se va ști să se facă dovada că cei patru mi-au complotat moartea; în tot cazul aveau interesul s-o facă. Orice trecere de la o domnie la alta antrenează atari operații de curățire; el și-a asumat-o pe aceasta spre a-mi lăsa mâinile curate. Dacă opinia publică cerea o victimă, nimic mai simplu decât să-i retrag postul de prefect al pretoriului. Prevăzuse atare măsură și mă sfătui să o adopt. Iar dacă pentru a împăca senatul era nevoie de și mai mult, era de acord să merg până la domiciliu forțat sau exil.

Attianus a fost tutorele căruia i se puteau cere bani, sfătuitor de zile grele, agent de încredere, dar pentru prima oară îi priveam atunci cu atenție chipul cu fălcile rase cu îngrijire, mâinile deformate reunite liniștit pe mânerul bastonului de abanos. Știam destul de bine diversele aspecte ale existenței sale de om prosper: soția care-i era dragă și a cărei sănătate necesita îngrijiri, fiicele lui căsătorite și copiii lor pentru care avea ambiții totodată modeste și tenace, cum au fost de altfel și ale sale; pasiunea lui pentru mâncărurile rafinate, gustul nedezmintit pentru cameele grecești și dansatoarele tinere. Față de toate acestea mi-a dat neconținut întâietate: de treizeci de ani, prima lui grijă a fost să mă apere, apoi să mă servească. Mie, care nu mă atașasem încă decât de idei, de proiecte sau cel mult de viitoarea imagine a mea însumi, un astfel de devotament simplu, de la om la om, mi se părea extraordinar, de nepătruns. Nimeni nu e vrednic de el și continuu să nu mi-l explic. I-am urmat îndemnul: și-a pierdut postul. Surâsul său abia perceptibil îmi arăta că se aștepta să fie luat în serios. Știa prea bine că nici o solicitare intempestivă făcută ca unui vechi prieten nu m-ar fi împiedicat vreodată să adopt soluția cea mai înțeleaptă; acest fin om politic nici nu m-ar fi vrut altfel. Durata dizgrației sale nu trebuia însă exagerată: după câteva luni de eclipsă, am reușit să fac să fie admis în senat. Era cea mai mare cinste pe care-aș fi putut-o acorda omului de obârșie ecvestră. A avut o bătrânețe ușoară, de bogat cavalier roman, plin de influența pe care i-o conferea

cunoașterea perfectă a familiilor și problemelor; adeseori i-am fost oaspete în vila din Munții Albani. Ce să-i faci: ca și Alexandru înaintea unei bătălii, mă supusesem și eu Fricii înainte de a intra în Roma – câteodată îl socotesc și pe Attianus printre ofrandele omenești închinată acelei divinități.

Attianus văzuse just: aurul pur al respectului ar fi fost prea moale fără un anume aliaj de teamă. Cu asasinarea celor patru consuli s-a întâmplat ca și cu povestea testamentului născocit: sufletele cinstitute, inimile virtuozose au refuzat să mă creadă implicat; cinicii bănuiau ceva mult mai rău, dar mă admirau cu atât mai tare. Roma s-a calmat îndată ce s-a știut că pusesem capăt ranchiunii mele; bucuria fiecăruia de a se simți în siguranță a făcut ca morții să fie repede dați uitării. Lumea se mira de blândețea mea, fiindcă o socotea deliberată, voită, preferată în fiecare zi unei violențe ce nu mi-ar fi fost mai lesnicioasă; simplitatea mea era lăudată pentru că toți credeau că întrezăresc în ea un calcul. Traian posedase majoritatea virtuților modeste; ale mele surprindeau și mai mult – încă puțin și s-ar fi văzut în ele un rafinament al viciului. Eram același om ca altădată, dar ceea ce se disprețuise la mine trecea acum drept sublim; extrema politețe, în care spiritele grosolane văzuseră o formă de slăbiciune, poate de lașitate, apărea ca învelișul neted și lustruit al forței. Mi se înălța până la cer răbdarea față de solicitanți, dese vizite la bolnavii din spitalele militare, familiaritatea prietenească cu veteranii întorși la casele lor. Nimic din toate acestea nu se deosebea de felul în care întreaga viață îmi tratasem servitorii și colonii de pe fermele mele. Fiecare are mai multe calități decât crede, dar numai succesul le pune în valoare, poate și pentru că se așteaptă atunci să renunțăm la practicarea lor. Ființele omenești își mărturisesc indirect slăbiciunile cele mai rele când sunt uimite că un stăpân al lumii nu este de o indolență prostească, prezumțios sau crud.

Am refuzat toate titlurile. În prima lună de guvernare, senatul mi-a decernat fără să știu o lungă serie de nume onorifice care, ca un șal cu franjuri, atârână de gâtul unor împărați. Dacicul, Particul, Germanicul: lui Traian îi plăcuseră zgomotele frumoase ale acestei muzici războinice, aida cimbalelor și tobelor regimentelor partice; ele suscitaseră în el ecouri, răspunsuri. Le-am refuzat pe toate; am respins, de asemenea, provizoriu, admirabilul titlu de Părinte al Patriei, pe care Augustus nu l-a acceptat decât târziu și de care nu mă socoteam încă demn. Același lucru și cu triumful: ar fi fost ridicol să fiu de acord cu sărbătorirea lui pentru un război în care singurul meu merit era acela de a-i fi pus

capăt. Cei ce vedeau un gest de modestie într-o astfel de atitudine se înșelau în egală măsură cu cei care mă acuzau de orgoliu. Socoteala mea se referea mai puțin la efectul produs asupra altuia și mai mult la avantajele pe care le aveam eu însumi. Voiam ca prestigiul să-mi fie personal, lipit de piele, măsurabil pe loc în termeni de agilitate a minții, de forță sau de acte împlinite. Titlurile, dacă aveau să vină, urmau să vină mai târziu, alte titluri, mărturii ale unor tainice victorii la care nu puteam încă aspira. Pentru moment aveam destule de făcut ca să devin, sau să fiu cât mai mult posibil Hadrian.

Sunt acuzat că iubesc prea puțin Roma. Era frumoasă totuși, în răstimpul celor doi ani în care statul și cu mine ne-am dibuit unul pe celălalt, cetatea cu străzile înguste, cu piețele aglomerate, cu cărămizile de culoarea pielii îmbătrânite. Revăzută după Orient și Grecia, Roma îmbrăca un anume aer straniu de care nu și-ar putea da seama romanul născut și crescut tot timpul în oraș. Mă reobișnuiam cu iernile ei umede și pline de funingine, cu verile ei africane temperate de răcoarea cascadelor de la Tibur și de Lacul Alban, cu populația aproape rustică și provincial legată de cele șapte coline, peste care ambiția, pofta de câștig, hazardul cuceririlor și al înrobirilor varsă încetul cu încetul aproape toate rasele lumii: negrul tatuat, germanul păros, greul subțire și orientalul masiv. Începusem să mă lipsesc de anumite delicateți: frecventam băile publice în orele de aglomerație; am învățat să suport Jocurile, în care până atunci nu văzusem decât cumplită risipă. Părerea mea nu se schimbă: detestam aceste masacre în care fiara nu are nici o șansă; îmi dădeam însă treptat seama de semnificația lor rituală, de efectele de purificare tragică pe care le au asupra mulțimii inculte; voiam ca, prin splendoare, sărbătorile să le egaleze pe cele organizate de Traian, dând dovadă totuși de mai multă artă și mai multă ordine. Îmi impuneam să gust scrima precisă a gladiatorilor, cu condiția însă ca nimeni să nu fi fost obligat să practice atare meserie împotriva voinței lui. Învățam, de la înălțimea tribunei Circului, să parlamentez cu gloata prin intermediul crainicilor, să nu-i impun liniște decât cu acea deferență pe care mi-o întorcea însutit, să nu-i acord niciodată decât ceea ce avea dreptul să sper și să nu-i refuz nimic fără să-i explic motivul. Nu-mi luam ca tine cărțile în loja imperială: înseamnă să-i insulti pe ceilalți lăsând să se vadă că el le disprețuiește bucuriile. Dacă spectacolul mă plictisea, efortul de a-l suporta era pentru mine un exercițiu mai folositor decât lectura lui Epictet.

Morala e o convenție particulară, decența, o chestiune publică; orice licență prea bătaoară la ochi a fost întotdeauna pentru mine indiciul proastei calități.

Am interzis băile mixte, motiv aproape nesfârșit de certuri; am pus să se topească și să intre în tezaurul statului colosalul serviciu de platouri comandat de lăcomia lui Vitellius. Primii noștri împărați și-au dobândit detestabila faimă de vânători de moșteniri: mi-am făcut o regulă din a nu accepta pentru stat și nici pentru mine vreo moștenire asupra căreia urmași direcți ar putea ridica pretenții. Am încercat să reduc numărul exorbitant de sclavi ai casei imperiale și mai ales îndrăzneala acestora datorită căreia devin egalii celor mai buni cetățeni și adesea îi terorizează: într-o zi unul dintre oamenii mei s-a adresat în mod impertinent unui senator – am ordonat ca individul să fie pălmuit. Ura mea față de dezordine mergea până-ntr-acolo încât am pus să fie biciuiți în plin Circ risipitorii înglodați în datorii. Pentru a nu-i egaliza pe oameni, am insistat asupra portului în oraș al togii sau al laticlavei, veșminte incomode, ca tot ce este onorific, și la care eu însumi nu recurgeam decât la Roma. Când îmi primeam prietenii mă ridicam în picioare; în timpul audiențelor, de asemenea, ca reacție împotriva lipsei de considerație notificată de poziția șezând sau culcat. Am redus numărul atelajelor insolente și stânjenitoare pe străzi, lux de viteză ce se autoanulează, căci pietonul avansează mai repede decât o sută de trăsuri blocate în șir de-a lungul cotiturilor Căii Sacre. Cât privește vizitele mele, am luat obiceiul să merg cu litiera până în interiorul caselor particulare, scutindu-mi astfel gazda de corvoada așteptării sau de a mă conduce afară, sub soarele ori vântul mușcător al Romei.

I-am regăsit pe ai mei: dintotdeauna avusesem anume slăbiciune pentru sora Paulina, iar Servianus însuși părea mai puțin odios ca altădată. Soacra mea, Matidia, venise din Orient cu întâile simptome ale unei boli incurabile: mă străduiam să o sustrag suferințelor, organizând sărbători frugale sau amestind-o nevinovat cu un deget de vin pe matroana cu naivități de copilă. Absența soției mele, refugiată la țară într-unul din accesele ei de proastă dispoziție, nu știrbea cu nimic aceste plăceri de familie. Dintre toate ființele, ea este probabil cea căreia am reușit să-i fiu cel mai puțin pe plac: e adevărat că nici nu mi-am prea dat interesul. Frecventam casa micuță în care împărăteasa văduvă se deda plăcerilor serioase ale meditației și lecturii. Regăseam tăcerea plăcută a Plotinei. Ea se estompa cu blândețe; grădina, încăperile luminoase deveneau pe zi ce trece tot mai mult lăcașul unei muze, templul unei împărătese deja divine. Prietenia ei rămânea totuși exigentă, dar aceste exigențe erau, una peste alta, înțelepte.

Mi-am revăzut prietenii; am cunoscut plăcerea aleasă de a relua contacte după îndelungi absențe, de a recântări și de a fi recântărit. Tovarășul de altădată de petreceri și de preocupări literare, Victor Voconius, murise; am luat asupra-mi

compunerea necrologului său; când printre virtuțile defunctului am pomenit despre castitatea pe care o denegau propriile lui poeme, un surâs trecu pe buzele adunării îndoliate la care participa și Testylis cu bucelele de miere, căreia Victor îi spunea pe vremuri chinul lui dulce. Ipocrizia era mai puțin grosolană decât părea; orice plăcere consumată cu gust îmi părea castă. Gospodăream Roma ca pe o casă pe care stăpânul se gândește că o va putea părăsi fără ca ea să aibă de suferit în absența-i: noii colaboratori făceau dovada calităților lor; adversarii reveniți la sentimente mai bune luau cina pe Palatin alături de prietenii din zilele grele. Neratius Priscus schița în timpul mesei planurile lui legislative; arhitectul Apollodor ne explica epurile sale; Ceionius Commodus, patrician putred de bogat provenit dintr-o străveche familie etruscă de sânge aproape regal, bun cunoscător de vinuri și oameni, făcea împreună cu mine combinații în vederea apropiatei mele manevre în senat.

Fiul său, Lucius Ceionius, în vârstă atunci de abia optsprezece ani, înveselea acele ospețe, ce le doream austere, cu farmecul și râsul lui de tânăr prinț. Avea deja niște manii absurde și delicioase: pasiunea de a pregăti prietenilor bucate rare, gustul rafinat al decorațiilor florale, plăcerea nebunească pentru jocurile de noroc și pentru travestiuri. Marțial era Vergiliul său: îi recita poeziile lascive cu o încântătoare nerușinare. Am făcut promisiuni care m-au stânjenit mult după aceea; tânărului faun dansând i-am consacrat șase luni din viața-mi.

În cursul anilor ce au urmat, pe Lucius l-am pierdut deseori din vedere, apoi l-am regăsit; risc astfel să păstrez despre el o imagine constituită din amintiri suprapuse care nu corespund, adunate, nici unei faze a scurtei sale existențe. Arbitrul puțin cam isolent al eleganțelor romane, oratorul aflat la începuturile sale, aplecat cu sfiiciune asupra exemplelor de stil și cerându-mi părerea despre câte un pasaj dificil, tânărul ofițer grijuliu, chinându-și barba rară, bolnavul scuturat de tuse pe care l-am vegheat până la agonie n-au existat decât mult mai târziu. Imaginea lui Lucius adolescent se învecinează cu ungherele mai tainice ale amintirii: un chip, un trup, alabastrul unui ten pal și roz, echivalentul exact al unei epigrame de dragoste a lui Callimah, al câtorva versuri limpezi și directe ale poetului Straton.

Dar mă grăbeam să părăsesc Roma. Până acum, predecesorii mei lipseau de obicei din capitală doar când plecau la război: marile proiecte, activitățile pașnice și chiar viața mea începeau pentru mine în afara zidurilor.

Mai rămânea de îndeplinit o ultimă îndatorire: era vorba de a-i acorda lui Traian triumful ce obsedase visurile lui de bolnav. Triumful se cuvine cu

adevărat numai morților. În viață fiind, se găsește totdeauna câte ceva care să ne reproșeze slăbiciunile, ca pe vremuri lui Cezar chelia și aventurile amoroase. Un mort are însă dreptul la acest gen de inaugurare a mormântului, la câteva ceasuri de pompă zgomotoasă care să preceadă secolele de glorie și milenii de uitare. Soarta unui mort e scutită de vicisitudini; chiar înfrângerile lui îmbracă splendoarea victoriilor. Ultimul triumf al lui Traian nu comemora un succes mai mult sau mai puțin îndoielnic asupra parților, ci acel efort demn de cinste care a fost întreaga sa viață. Ne-am reunit să celebrăm pe cel mai bun împărat pe care Roma l-a cunoscut din vremea senectuții lui Augustus, pe cel mai devotat muncii sale, pe cel mai cinstit și mai puțin nedrept. Scăderile lui însele nu erau decât particularitățile grație cărora recunoști perfecta asemănare a unui bust de marmură cu chipul pe care-l reprezintă. Sufletul împăratului urca la cer purtat de spirala imobilă a Columnei Traiane. Părintele meu adoptiv era acum zeu: el și-a ocupat locul în șirul încarnărilor războinice ale eternului Marte care vin din secol în secol să zguduie și să înnoiască lumea. În picioare, pe balconul Palatinului, măsuram distanțele ce ne separau; îmi orchestram viața în vederea celui mai liniștit sfârșit. Începeam să meditez la suveranitatea olimpiană.

Roma nu mai e doar Roma: ea trebuie să piară sau să se confunde de-aici înainte cu jumătate de omenire. Acoperișurile, terasele, cvartalurile caselor pe care lumina apusului le aurește c-un roz atât de frumos nu mai sunt, ca pe vremea regilor noștri, înconjurată, cu teamă, de metereze; eu însumi am refăcut o bună parte a lor de-a lungul pădurilor germanice și pe întinsul landelor bretone. De fiecare dată când am privit de departe, la cotitura unui drum însorit, o acropolă greacă și orașul ei perfect ca o floare, legat de propria-i colină precum caliciul de tija lui, mi-am dat seama că atare plantă fără egal era limitată de însăși perfecțiunea ei, realizată într-un punct al spațiului și într-un segment al timpului. Singura ei posibilitate de creștere, ca și cea a plantelor, era sămânța: sămânța ideilor cu care Grecia a fecundat lumea. Roma însă, mai greoaie, mai informă, mai neprecis întinsă pe câmpia de pe malul fluviului său, se organiza în vederea unor creșteri mai vaste: cetatea devenise imperiu. Aș fi vrut ca statul să se lărgească încă, să devină orânduire a lumii, ordine a lucrurilor. Virtuțile suficiente micului oraș al celor șapte coline aveau să se mlădieze, să se diversifice spre a fi pe potriva pământului întreg. Roma, pe care eu cel dintâi am îndrăznit s-o numesc eternă, se va asimila din ce în ce mai mult cu divinitățile-mume ale cultelor Asiei: procreatoare ale tinerilor și ale recoltelor, strângând la

piept lei și stupi de albine. Dar orice creație umană care vizează eternitatea trebuie să se adapteze ritmului schimbător al marilor realități ale firii, să-și pună de acord timpul cu al astrelor. Roma noastră nu mai e târgușorul pastoral al legendarului Evandru, plină de un viitor în parte deja consumat; Roma de pradă a republicii și-a jucat rolul; capitala ușuratică a primilor cezari tinde de la sine să se cumițească; alte Rome vor urma, al căror chip nu mi-l imaginez exact, dar la formarea căruia voi fi contribuit eu însumi. Când vizitam orașele străvechi, sacre, care-și trăiseră însă traiul, fără nici o valoare prezentă pentru neamul omenesc, îmi juram să evit pentru Roma mea destinul pietrificat al unei Tebe, al unui Babilon, al unui Tir. Ea va ieși din trupul ei de piatră și își va făuri din cuvântul stat, din cuvântul cetățenie, din cuvântul republică o nemurire mult mai temeinică. În țări acum încă inculte, pe malurile Rinului, ale Dunării sau ale Mării Batavilor, fiecare sat apărat de câte o palisadă de pari îmi amintește coliba de trestie, grămada de paie pe care gemenii noștri romani dormeau sătui de laptele lupoaicei: aceste metropole ale viitorului vor reîntrupa Roma. Peste trupurile fizice ale neamurilor și raselor, peste accidentele geografiei și ale istoriei, peste felurimea zeilor și obiceiurilor strămoșești, noi vom suprapune pentru eternitate, dar fără a distruge nimic, unitatea conduitei umane, pragmatismul înțelepteii experiențe. Roma se va perpetua în cel mai micuț oraș în care magistrații își dau silința să verifice cântarele negustorilor, să curețe și să-și lumineze străzile, să se opună dezordinii, nepăsării, fricii, nedreptății, să reinterpreteze rațional legile. Ea nu va pieri decât odată cu ultima așezare omenească.

Humanitas, Felicitas, Libertas: frumoasele cuvinte ce figurează pe monedele domniei mele, nu eu le-am inventat. Orice filozof grec, aproape orice roman cultivat are despre lume aceleași gânduri ca și mine. Pus în fața unei legi nedrepte pentru că era prea severă, l-am auzit pe Traian exclamând că aplicarea ei nu mai corespundea spiritului vremii. Dar acestui spirit al vremii voi fi fost poate cel dintâi care i-am subordonat cu bună știință toate faptele mele, făcând din el altceva decât visul nebulos al unui filozof sau aspirația puțin cam vagă a unui principe bun. Și mulțumeam zeilor pentru că mi-a fost dat să trăiesc într-o epocă în care sarcina ce-mi revenea consta în a reorganiza cu prudență o lume și nu a scoate din haos o materie încă lipsită de formă sau în a mă culca pe un cadavru pentru a încerca să-l readuc la viață. Mă bucuram că trecutul ne era destul de lung spre a găsi exemple și nu prea împovăraător ca să ne strivească; că dezvoltarea tehnicilor noastre ajunsese în punctul în care ușura igienizarea

orașelor, prosperitatea popoarelor, neatingând excesul prin care l-ar stânjeni pe om datorită realizărilor inutile; că artele noastre, pomi puțin cam obosiți de abundența roadelor, puteau încă produce fructe savuroase. Mă bucuram fiindcă religiile noastre nedogmatice și venerabile, curățate de orice opreliște, de orice rituri crude, ne legau tainic de visurile străvechi ale omului și pământului fără să ne oprească de la explicarea laică a fenomenelor, de la perspectiva rațională asupra comportamentului uman. Îmi plăcea, în fine, că înseși cuvintele Omenie, Libertate, Fericire nu se devalorizaseră încă prin ridicole întrebunțări.

O singură obiecție poate fi ridicată împotriva oricărui efort de a îmbunătăți condiția umană: că oamenii sunt poate nevrednici. O îndepărtez însă fără dificultate: câtă vreme visul lui Caligula va rămâne nerealizabil, iar neamul omenesc în întregime nu se va reduce la un singur grumaz întins cuțitului, va trebui să-l tolerăm, să-l ținem în frâu, să-l folosim pentru scopurile noastre; interesul nostru va fi, bineînțeles, să-l servim. Procedul meu se baza pe o serie de observări întreprinse de multă vreme asupra propriei persoane: orice explicație lucidă m-a convins întotdeauna, orice politețe m-a cucerit, orice bucurie m-a făcut aproape mereu mai înțelept. Nu dădeam crezare decât pe jumătate celor bine intenționați care afirmă că fericirea ațâță, că libertatea moleșește, că omenia corupe indivizii asupra cărora acționează. Se poate, dar, în starea firească a lucrurilor, înseamnă să refuzi hrana îndestulătoare unui om sleit, de teamă ca după câțiva ani să nu ajungă a suferi de obezitate. Când vor fi cât mai mult ușurate servituțile inutile, evitate suferințele inutile, va rămâne încă, spre a ține treze virtuțile eroice ale omului, lungul șir al adevăratelor năpaste, moartea, bătrânețea, bolile nevindecabile, dragostea neîmpărtășită, prietenia respinsă ori trădată, mediocritatea unei vieți mai strâmte decât planurile ce ni le făcusem și mai lipsită de strălucire de cum o visasem: toate nefericirile pricinuite de natura divină a lucrurilor.

Trebuie să mărturisesc că nu prea cred în legi. Prea dure, ele sunt călcate, și pe bună dreptate. Prea complicate, ingeniozitatea omenească găsește ușor cum să se strecoare printre ochiurile acestei plase târșâinde și fragile. Respectul vechilor legi corespunde pietății omenești celei mai adânci; el folosește și de pernă inerției judecătorilor. Legile cele mai vechi izvorăsc din aceeași sălbăticie pe care se străduiesc s-o-nfrâneze; cele mai venerabile sunt și ele rezultat al forței. Majoritatea legilor noastre penale nu lovesc, poate din fericire, decât o mică parte a vinovaților; cele civile nu vor fi niciodată suficient de suple spre a se adapta imensei și mereu schimbătoare varietăți a spețelor. Ele se modifică mai

încet decât obiceiurile; periculoase când întârzie în urma acestora, sunt și mai primejdioase când încearcă să le-o ia înainte. Și totuși, din grămada de inovații riscante sau de rutine învechite, apar, ici și colo, ca în medicină, unele formule utile. Filozofii greci ne-au învățat să cunoaștem puțin mai bine natura omenească; cei mai buni juriști ai noștri lucrează de câteva generații în direcția bunului-simț. Eu însumi am efectuat unele din acele reforme parțiale care sunt singurele durabile. Orice lege prea des încălcată înseamnă că nu e bună: legislatorului îi revine sarcina să o abroge sau să o modifice, ca nu cumva disprețul de care s-a acoperit atare nesăbuită prevedere să se extindă și asupra legilor mai echitabile. Îmi propuneam ca scop prudenta abținere de la orice legiferare inutilă, limitarea la un mic grup de decizii înțelepte, promulgate cu fermitate. Părea că sosise momentul reevaluării, în favoarea omeniei, a tuturor prescripțiilor legale vechi.

În Spania, în împrejurimile Tarraconei, într-o zi în care vizitam singur o exploatare minieră pe jumătate părăsită, un sclav, a cărui viață deja lungă se scursese aproape toată în acele galerii subterane, s-a aruncat asupra mea cu un cuțit. Gest într-o nimic lipsit de logică, omul răzbunându-se pe împărat pentru cei patruzeci și trei de ani de sclavie. L-am dezarmat ușor; l-am dat în grija medicului meu – furia i s-a potolit; a redevenit ceea ce era cu adevărat: o ființă nu mai puțin înțelegătoare ca altele și mult mai credincioasă decât mulți. Vinovatul, pe care legea sălbatic aplicată l-ar fi executat pe loc, a devenit pentru mine un slujitor folositor. Majoritatea oamenilor se aseamănă acestui sclav: ei sunt mult prea supuși; lungile lor perioade de îndobitocire sunt întrerupte de câteva revolte brutale și deopotrivă inutile. Voiam să văd dacă o libertate bine înțeleasă n-ar fi cumva mai folositoare și mă mir că atare experiență n-a fost câtuși de puțin încercată de principii. Barbarul condamnat la muncă în mină devenise pentru mine emblema tuturor sclavilor noștri, a tuturor barbarilor. Nu mi se părea cu neputință să fie tratați așa cum m-am purtat eu cu acel om, să fie făcuți inofensivi prin forța bunătății și să știe de la bun început că mâna care-i dezarmează nu ezită. Popoarele care-au pierit până acum au pierit din lipsă de generozitate: Sparta ar fi supraviețuit mult mai mult dacă i-ar fi cointeresat pe hiloți în supraviețuirea ei; Atlas încetează într-o bună zi să susțină imensitatea cerului și revolta lui zguduie pământul. Aș fi vrut să amân pe cât posibil, să evit, dacă e cu putință, clipa în care barbarii din afară, sclavii dinăuntru se vor năpusti asupra unei lumi pe care li se cere să o respecte de la distanță sau să o slujească de jos, dar ale cărei binefaceri nu sunt pentru ei. Țineam ca cea mai năpăstuită

dintre creaturi, sclavul care curăță haznalele orașelor, barbarul înfometat care dă târcoale la frontiere, să aibă tot interesul ca Roma să dureze.

Mă îndoiesc că toată filozofia lumii va reuși să desființeze sclavia: cel mult i se va schimba numele. Pot să-mi închipui forme de servitute mai rele decât ale noastre pentru că sunt mai înșelătoare: fie că s-ar reuși transformarea oamenilor în mașini stupide și mulțumite care se cred libere în vreme ce-s aservite, fie că li s-ar dezvolta, eliminând răgazarile și plăcerile omenești, o poftă de lucru tot atât de furioasă ca pasiunea pentru război la neamurile barbare. Acestei servituți a spiritului sau a imaginației oamenilor îi prefer de departe starea de sclavie reală. Oricum ar sta lucrurile, cumplitul fapt prin care omul e pus la discreția altui om necesită să fie reglementat cu grijă prin lege. Am vegheat ca sclavul să nu fie marfa anonimă, vândută fără a se ține seama de legăturile de familie pe care și le-a creat, obiectul demn de dispreț căruia judecătorul nu-i înregistrează mărturia decât după ce l-a supus torturii, în loc să i-o primească sub jurământ. Am interzis să fie constrâns la meserii dezonorante sau primejdioase, să fie vândut patronilor caselor de prostituție sau școlilor de gladiatori. Cei cărora le convin atare profesii să le practice de bunăvoie: ele vor fi cu atât mai bine prestate. În ce privește fermele, aceia care răspund de ele abuzează de forța fizică a sclavului; de aceea am înlocuit pe cât posibil sclavii cu coloni liberi. Culegerile noastre de anecdote sunt pline de povestiri cu gurmeți care-și aruncă servitorii murenelor, dar crimele scandaloase și lesne de pedepsit sunt nimic pe lângă prețul miilor de monstruoziități banale făptuite zilnic de oameni de lume cu inima de piatră și pe care nimeni nici nu visează să-i tragă la răspundere. S-a protestat când am alungat din Roma o patriciană bogată și stimată care-și maltrata sclavii bătrâni; cel din urmă ingrat ce-și neglijează părinții infirmi impresionează mai mult conștiința publică, eu însă nu văd prea mare deosebire între cele două forme ale lipsei de omenie.

Condiția femeii e determinată de obiceiuri stranii: ele sunt deopotrivă subordonate și protejate, slabe și puternice, prea disprețuite și prea respectate. În acest haos de uzanțe contradictorii, socialul se suprapune naturalului: și nu e ușor deloc să-l separi pe unul de celălalt. Atare confuză stare de lucruri este peste tot mai stabilă decât pare: în ansamblu, femeile se vor așa cum și sunt, ele se opun schimbării sau o folosesc exclusiv tocmai în scopurile lor. Libertatea femeilor de astăzi, mai mare sau cel puțin mai vizibilă decât în vremurile vechi, nu e nimic altceva decât unul dintre aspectele vieții mai ușoare a epocilor prospere; principiile și chiar prejudecățile de altădată n-au fost considerabil

știrbite. Sincere sau nu, elogiile oficiale și inscripțiile funerare continuă să atribuie matroanelor noastre aceleași calități ca priceperea, castitatea, austeritatea ce li se cereau pe vremea republicii. Schimbările reale sau presupuse n-au modificat de altfel cu nimic slobozenia moravurilor poporului de jos, nici eterna bună-cuviință prefăcută a orașenimii înstărite; doar timpul singur le va confirma durabilitatea. Slăbiciunea femeilor, ca și cea a sclavilor, ține de statutul lor legal; forța lor își ia însă revanșa în mărunțișuri unde puterea pe care o exercită e aproape fără limită. Rar am văzut casă în care femeile să nu conducă; adesea am văzut conducând intendentul, bucătarul sau libertul. În ce privește aspectul financiar, ele rămân supuse prin lege unei anume forme de tutelă; în practică, în fiecare dugheană din Suburra de obicei vânzătoarea de păsări sau de fructe se instalează drept stăpână la tejghea. Soția lui Attianus administra bunurile familiei cu un extraordinar talent de om de afaceri. Legile n-ar trebui să se deosebească prea mult de practică: am acordat femeii o libertate sporită în a-și gospodări avutul, posibilitatea de a lăsa prin testament sau de a moșteni. Am insistat ca nici o fiică să nu fie căsătorită fără consimțământul ei: violul legal este tot atât de respingător ca și celălalt. Căsătoria este marea lor tranzacție; este cu totul drept să nu o încheie decât în deplin asentiment.

O parte din relele societății provin din faptul că prea mulți oameni sunt rușinos de bogați ori săraci până la disperare. Din fericire, în zilele noastre, e pe cale să se stabilească un echilibru între cele două extreme: averile colosale ale împăraților și libertilor sunt de domeniul trecutului: Trimalchio și Nero au murit. Totul rămâne însă de făcut în ce privește înțeleapta reșezare economică a lumii. Ajuns la putere, am renunțat la contribuțiile voluntare ale orașelor destinate împăratului și care nu sunt decât un furt deghizat. Te sfătuiesc să renunți și tu. Anularea completă a datoriilor particulare către stat era o măsură mai riscantă, dar necesară pentru a rupe definitiv cu cei zece ani de economie de război. De un secol, moneda noastră s-a devalorizat în mod primejdios și totuși cu valoarea monedelor de aur se cântărește eternitatea Romei: nouă ne revine sarcina să le redăm puterea de cumpărare și greutatea temeinic corespunzătoare în bunuri. Pământurile noastre sunt cultivate la întâmplare: doar regiuni privilegiate ca Egiptul, Africa, Toscana au știut să-și creeze comunități țărănești deosebit de experimentate în cultura grâului sau a viței-de-vie. Una dintre preocupările mele era de a încuraja această clasă din care să pot căpăta instructori pentru populațiile sătești mai înapoiate sau mai rutinate, mai puțin dibace. Am pus capăt scandalosoasei situații a pământurilor lăsate în paragină de marii proprietari cărora

le păsa prea puțin de binele public: orice lot necultivat de cinci ani aparține în viitor celui ce se obligă să-l lucreze. Aproape la fel am procedat și în cazul exploatărilor miniere. Majoritatea bogătaşilor fac imense donații statului, instituțiilor publice, principelui. Mulți procedează așa din interes, unii din curate convingeri, prea puțini nu dobândesc însă în cele din urmă vreun câștig. Dar aș fi vrut ca generozitatea lor să îmbrace alte haine decât pe cele ale pomenii de paradă, să-i învăț să fie chibzuiți, să-și sporească avutul în interesul societății, așa cum au făcut-o până acum doar spre a-și îmbogăți copiii. În această intenție am luat eu însumi în mâini administrarea domeniilor imperiale: nimeni n-are dreptul să-și țină moșiile ca avarul oala lui cu galbeni.

Negustorii sunt câteodată cei mai buni geografi ai noștri, cei mai buni astronomi, cei mai docti naturaliști. Bancherii trec drept foarte pricepuți cunoscători ai oamenilor. M-am folosit de atari competențe; am luptat din toate puterile contra piedicilor ridicate de activități unele împotriva altora. Sprijinul acordat armatorilor a înzecit valoarea schimburilor externe; am reușit astfel să sporesc, cu minime cheltuieli, costisitoarea flotă imperială: în ce privește importurile din Orient și din Africa, Italia pare o insulă dependentă de negustorii de grâne de când ea însăși nu le mai produce pentru propria-i hrană; singurul mijloc de a evita primejdiile acestei stări de fapt este de a te purta cu acești oameni de afaceri indispensabili precum cu niște funcționari supravegheați îndeaproape. Vechile noastre provincii au ajuns în ultimii ani la un stadiu de prosperitate ce poate fi încă mărit, dar este important ca atare prosperitate să fie în folosul tuturor, și nu numai în cel al băncii lui Herodes Atticus sau al micului speculant care acaparează tot uleiul într-un sat grecesc. Nici o lege nu e prea dură când e vorba de a reduce numărul intermediarilor care mișună prin orașe, categorie nerușinată și pântecoasă, rezemată de toate tejjhelele și gata să submineze orice politică ce nu-i oferă avantaje imediate. Repartizarea judicioasă a depozitelor statului ajută la stăvilirea inflației scandaloase a prețurilor în vreme de foamete, dar contam mai ales pe organizarea agricultorilor înșiși, a viticultorilor Galiei, a pescarilor din Pontul Euxin a căror sărmană hrană e înghițită de importatorii de caviar și de pește sărat, care se îngrașă din munca și primejdiile lor. Una din zilele mele cele mai frumoase a fost cea în care am convins un grup de marinari din Arhipelag să se asocieze și să trateze direct cu proprietarii de magazine din orașe. Nu m-am simțit niciodată principe într-un chip mai folositor.

Prea adesea pacea este pentru armată o perioadă de turbulentă trândăvie între

două campanii: alternativa față de inactivitate ori dezordine este pregătirea în vederea unui război pus la cale, apoi războiul însuși. Am rupt cu aceste obiceiuri; neconținutele mele vizite de lucru în centrele militare de pe frontiere erau doar o modalitate, printre multe altele, de a menține armata pe picior de pace în stare de activitate folositoare. Peste tot, în câmpie, ca și la munte, la marginea pădurii sau în plin deșert, legiunea își desfășoară sau concentrează clădirile mereu aceleași, câmpurile de instrucție, barăcile construite ca să reziste zăpezilor, la Colonia, furtunilor de nisip, la Lambaesis, magaziiile al căror material inutil am ordonat să fie vândut, cercul ofițerilor dominat de statuia principelui. Atare uniformitate e doar aparentă; castele identice cuprind fiecare mulțimea diferită a trupelor auxiliare; toate neamurile aduc armatei calitățile și armamentul specific, talentul lor de pedestrași, călăreți ori arcași. Am regăsit în stare brută diversitatea în unitate care a fost țelul meu imperial. Am îngăduit soldaților folosirea strigătelor de luptă în limba lor, ca și darea comenzilor; am legalizat căsătoriile veteranilor cu femeile barbare și le-am legitimat copiii. M-am străduit astfel să îndulcesc asprimea vieții de tabără și să-i tratez pe acești oameni simpli drept oameni. Cu riscul de a le face mai puțin mobile, voiam ca unitățile să prindă rădăcini în colțul de imperiu pe care se însărcinaseră să-l apere; n-am șovăit să provincializez armata. Speram să restabilesc pe scară mare echivalentul milițiilor tinerei republici, când fiecare om își apăra ogorul și ferma sa. Mă străduiam mai ales să dezvolt eficacitatea tehnică a legiunilor; înțelegeam să mă folosesc de centrele militare ca de o pârgie civilizatoare, ca de un cap de pod suficient de solid spre a pătrunde încetul cu încetul acolo unde uneltele mai fragile ale vieții civile se tociseră. Armata devenea o trăsătură de unire între neamurile pădurii, ale stepei și ale mlaștinii și locuitorul rafinat al orașelor, școală primară pentru barbari, școală de călire și răspundere pentru grecul cultivat ori tânărul cavaler obișnuit cu plăcerile Romei. Cunoșteam personal părțile grele ale acestei vieți, cât și pe cele lesnicioase, subterfugiile ei. Am anulat privilegiile, am interzis concediile prea dese, acordate ofițerilor, am curățat castele de săli de ospete, de pavilioane de agrement și de grădinile costisitoare. Am transformat toate construcțiile inutile în infirmierii și în azile pentru veterani. Se recrutau soldații la o vârstă mult prea fragedă și erau ținuți sub arme până îmbătrâneau prea tare, lucru deopotrivă neeconomic și lipsit de omenie. Am schimbat radical atare situație. Disciplina augustă trebuia să contribuie și ea la blândețea omenească a veacului.

Nu suntem cezari, ci funcționari ai statului. Avea dreptate cea care,

solicitându-mi ceva și refuzând să o ascult până la capăt, mi-a strigat că dacă n-am timp să-mi plec urechea, n-am vreme nici să domnesc. Iertarea pe care i-am cerut-o n-a fost doar de formă. Și totuși timpul îmi lipsește: cu cât crește imperiul, cu atât se concentrează în mâinile funcționarului suprem tot mai multe aspecte diferite ale autorității; omul acesta grăbit trebuie neapărat să treacă altora o parte a îndatoririlor lui; geniul său va consta din ce în ce mai mult în a se înconjura de oameni de nădejde. Marea vină a lui Claudius sau Nero a fost lenea cu care și-au lăsat libertii ori sclavii să pună mâna pe funcțiile de agenți, consilieri și reprezentanți ai stăpânului. O parte din viața și călătoriile mele s-a cheltuit în alegerea șefilor de sectoare ai noii birocrății, în instruirea lor, în potrivirea cât mai judicioasă cu puțință a capacităților cu posturile, în crearea de utile locuri de muncă pentru clasa mijlocie de care depinde statul. Văd clar primejdia acestor armate civile: ea constă în încetățenirea obiceiurilor. Angrenajele construite pentru secole se vor deteriora dacă nu sunt supravegheate; stăpânul are datoria să le regleze mereu mișcările, să prevadă sau să repare stricăciunile. Experiența demonstrează că, în ciuda grijii noastre deosebite în alegerea urmașilor, împărații mediocri vor continua să constituie majoritatea, într-un veac domnind cel puțin un nesăbuit. În vremurile de criză, birourile bine organizate ar putea ține loc autorității fundamentale, completând interimatul uneori foarte lung între un principe înțelept și următorul principe înțelept. Unii împărați târăsc după ei șiruri de barbari în lanțuri, interminabile defilări de învinși. Elita funcționarilor a căror formare am pus-o la cale îmi alcătuieste cu totul alt cortegiu. Consiliul principelui: grație celor ce-l compun, am putut lipsi din Roma ani de zile, întorcându-mă doar în trecere. Corespondam cu ei prin curierii cei mai iuți; în caz de primejdie, prin semnalele semafoarelor. La rândul lor, aceștia și-au format ajutoare utile. Competența lor este opera mea, iar activitatea-le bine pusă la cale mi-a permis să mă consacru altor probleme. Ea îmi va îngădui să lipsesc fără prea multe temeri pentru eternitate.

Din douăzeci de ani de putere, doisprezece i-am petrecut fără domiciliu stabil. Ocupam rând pe rând palatele negustorilor din Asia, echilibratele case grecești, frumoasele vile dotate cu băi și încălzire centrală ale rezidenților romani din Galia, colibe sau ferme. Dintre toate, rămânea mereu preferat cortul ușor cu arhitectura lui de pânză și frânghii. Corăbiile nu erau mai puțin diverse decât domiciliile de pe uscat: aveam una a mea, înzestrată cu gimnaziu și bibliotecă, dar mă feream prea mult de orice fixare ca să mă las legat de vreo locuință, chiar mobilă. Ambarcațiunea de plăcere a unui milionar sirian, vasele cu copastie

Înaltă ale flotei ori caiacul pescarului grec mă mulțumeau deopotrivă. Singurul lux consta în viteză și în tot ceea ce o condiționa: cei mai buni cai, trăsurile cu optimă suspensie, bagajele cât mai puțin stânjenitoare, veșmintele și accesoriile cele mai potrivite climatului. Resursa cea mare era, înainte de toate, starea perfectă a corpului: un marș forțat de douăzeci de mile nu însemna nimic, o noapte nedormită o socoteam prilej de cugetare. Pentru puțini oameni călătoria constituie o plăcere durabilă, ea fiind în esență negarea tuturor obișnuințelor, zdruncinarea perpetuă a oricăror prejudecăți. Mă străduiam dar să nu am nici o prejudecată și cât mai puține obișnuințe. Savuram adâncimea delicioasă a paturilor, precum și asprimea și mireasma pământului gol, denivelările fiecărui segment al circumferinței lumii. Eram făcut pentru diversitatea mâncărilor, fiertură britanică de uruială de grâu sau pepene african. Într-o zi mi s-a ntâmplat să gust dintr-un vânat pe jumătate descompus ce constituie suprema delicată pentru unele populații germanice: am vomitat, însă încercarea fusese făcută. Foarte hotărât în ce privește preferințele mele amoroase, mă temeam de rutină chiar și în această privință. Suita mea limitată la strictul necesar ori la stricta calitate mă izola prea puțin de restul lumii; aveam grijă ca mișcările să-mi rămână libere, abordarea lesnicioasă. Provinciile, aceste mari unități oficiale cărora eu însumi le-am ales emblemele: Britannia șezând pe stâncă sau Dacia cu sabia ei curbă se detaliau pentru mine în păduri umbroase unde căutasem răcoarea, în fântâni din care băusem, în oameni întâlniți întâmplător la popasuri, în chipuri cunoscute, câteodată îndrăgite. Știam fiecare milă a drumurilor noastre, poate cel mai frumos dar pe care Roma l-a făcut pământului. Moment de neuitat era însă cel în care șoseaua se oprea într-o coastă de munte, când trebuia să te salți peste prăpastii la rând, din țanc în țanc, ca să privești răsăritul soarelui de pe un pisc al Pirineilor ori al Alpilor.

Câțiva oameni înaintea mea străbătuseră pământul: Pitagora, Platon, o duzină de înțelepți și un număr apreciabil de aventurieri. Dar pentru întâia oară călătorul era în același timp și stăpânul, deplin liber să vadă, să reformeze, să creeze. Era norocul meu și-mi dădeam seama că vor trece poate veacuri până să aibă din nou loc fericita potrivire dintre funcție, temperament și lume. Și am priceput atunci avantajul de a fi un om nou și un om singur, prea puțin căsătorit, fără copii, aproape fără strămoși. Ulise fără altă Itacă decât cea lăuntrică. Trebuie să fac aici o mărturisire pe care n-am împărtășit-o nimănui: niciodată n-am avut sentimentul că aparțin pe de-a-ntregul nici unui loc, nici măcar Atenei mele preaiubite, nici chiar Romei. Străin peste tot, nu mă simțeam nicăieri izolat. Pe

drum exersam diferitele profesii din care e alcătuită meseria de împărat: duceam viața militară ca și cum aș fi îmbrăcat o haină devenită comodă prin purtare. Mă repuneam la curent fără dificultate cu limbajul castrelor, cu latina deformată de presiunea limbilor barbare, presărată cu sudălmi de rigoare și glume ieftine; mă reobișnuiam cu echipamentul stânjenitor al zilelor de manevre, cu schimbarea de echilibru produsă în întregul corp de purtarea scutului greu pe brațul stâng. Răbdătoarea muncă de contabil mă asalta din ce în ce mai mult peste tot, fie că era vorba să verific socotelile provinciei Asia sau cele ale unui mic orașel britanic înglodat în datorii din pricina construirii unei băi publice. Am vorbit deja de meseria de judecător. Îmi veneau în minte asemănări și cu alte profesii: mă gândeam la medicul peregrin, vindecând bolnavii din poartă în poartă, la muncitorul de la întreținerea drumurilor, chemat să repare o șosea ori să lipească o conductă de apă, la șeful echipajului care aleargă de la un cap la altul al punții vâslașilor, încurajându-i și folosind biciul cât mai puțin cu puțință. Și astăzi, privindu-i pe sclavi tăind pe terasele Vilei ramurile copacilor sau plivind brazdele cu flori, mă duce gândul mai ales la chibzuitul du-te-vino al grădinarului.

Meșterii pe care-i purtam cu mine în călătorii îmi dădeau puțină bătaie de cap: pofta lor de schimbare o egala pe a mea. Aveam însă greutăți cu oamenii de litere. Indispensabilul Flegon are defectele unei babe, dar e singurul secretar care a rezistat ritmului: se află încă la post. Poetul Florus, căruia i-am oferit secretariatul de limbă latină, se văicărea peste tot că n-ar fi vrut să fie Cezar și să aibă de îndurat gerurile scitice și ploile bretone. Lungile plimbări cu piciorul nu-i spuneau nici ele nimic. În ce mă privește, l-am lăsat bucuros plăcerilor vieții literare romane, tavernelor în care aveau loc întâlnirile spre a schimba în fiecare seară aceleași vorbe de duh și a se supune cu frățescă răbdare înțepăturilor acelorași țânțari. Lui Suetonius i-am oferit slujba de custode al arhivelor, ce i-a permis să ajungă la documentele secrete de care avea nevoie pentru *Viețile Cezarilor*. Pe acest om priceput, atât de bine supranumit Liniștitul, nu ți-l puteai imagina decât în lăuntru bibliotecii: a rămas la Roma, unde deveni unul dintre familiarii soției mele, membru al aceluia mic cerc de conservatori nemulțumiți care se întrunea la ea să critice felul în care mergea lumea. Acel grup nu prea mi-era pe plac: l-am pensionat pe Tranquillus, care s-a retras în căsuța lui din Munții Sabini spre a visa în liniște la viciile lui Tiberius. Favorinus din Arelate a deținut pentru un timp secretariatul grecesc: piticul cu vocea fluierătoare nu vădea lipsă de finețe. Era unul dintre spiritele cele mai false pe care le-am întâlnit; ne

contraziceam, dar erudiția lui mă delecta. Râdeam de ipohondria care-l făcea să se preocupe de sănătate ca un îndrăgostit de femeia iubită. Servitorul său hindus îi pregătea orezul adus cu mari cheltuieli din Orient; din nefericire, acel bucătar exotic vorbea foarte prost grecește și foarte puțin în indiferent ce limbă: de la el n-am aflat nimic despre minunile țării lui natale. Favorinus se lăuda că a realizat în viață trei lucruri destul de rare: gal, s-a elenizat mai bine ca nimeni altul; om mărunt, se certa neîncetat cu împăratul, iar pentru asta nu avea nimic de suferit, ciudățenie care de altfel îmi cădea integral în seamă; impotent, plătea mereu amendă pentru adulter. Și pe bună dreptate, căci admiratoarele lui din provincie îi creau încurcături din care nu o dată a trebuit să-l scot. În cele din urmă m-am săturat și l-am înlocuit cu Eudemon. În general însă, am fost surprinzător de bine slujit. Respectul micului grup de prieteni și funcționari a supraviețuit, doar zeii știu cum, intimității brutale a călătoriilor; discreția acestora a fost, dacă se poate spune astfel, și mai surprinzătoare decât lealitatea lor. Suetonii viitorului vor avea prea puține anecdote de povestit despre mine. Ceea ce lumea cunoaște din viața mea sunt faptele dezvăluite de mine însumi. Prietenii mi-au păstrat secretele, pe cele politice precum și pe celelalte; e drept că la rândul-mi am făcut deseori același lucru pentru ei.

A construi înseamnă a colabora cu pământul, a pune pecetea umană asupra unui peisaj ce va fi transformat pentru vecie, a contribui, de asemenea, la acea lentă schimbare care este viața orașelor. Câtă bătaie de cap cere amplasarea optimă a unui pod sau a unei fântâni, găsirea curbei celei mai economice și în același timp celei mai pure a unei șosele de munte! Lărgirea Drumului Megarei transforma priveliștea stâncilor scironiene; cele aproximativ două mii de stadii de cale făcruită cu dale de piatră și prevăzută cu cisterne și posturi militare care unea Antinoe cu Marea Roșie făceau ca în deșert erei primejdiei să-i urmeze epoca deplinei siguranțe. Nu era câtuși de puțin costisitor sistemul de apeducte din Troada, pentru care s-a cheltuit venitul a cinci sute de orașe din Asia; apeductul Cartaginei despăgubea, într-o măsură, grelele pierderi ale războaielor punice. A ridica fortificații este, în ultimă instanță, același lucru cu a înălța diguri: înseamnă să găsești linia pe care un țărm sau un imperiu poate fi apărat, punctul în care asaltul valurilor ori al barbarilor va fi oprit, stăvilit, sfârșit. Să sapi porturi înseamnă să fecundezi frumusețea golfurilor. Să întemeiezi biblioteci este încă un fel de a construi grânare publice în care să se depună rezerve în vederea vreunei ierni a spiritului pe care, în ciuda voinței mele, o întrezăresc, după anumite semne, apropiindu-se. Am reclădit mult: am colaborat

cu timpul, sub chipul său de trecut, prinzându-i sau transformându-i spiritul, slujindu-l ca o trăsură de unire către un viitor încă mai lung; am regăsit sub pietre taina izvoarelor. Viața noastră e scurtă: vorbim mereu de secolele ce-l precedă sau urmează pe cel în care trăim ca și cum ne-ar fi cu totul străine; și totuși le atingeam în jocurile mele cu pietrele. Zidurile pe care le consolidez sunt calde încă de atingerea trupurilor ce au pierit; mâini care nu există încă vor mângâia fusurile acestor coloane. Cu cât mă gândeam mai mult la moartea mea, dar mai ales la a altuia, cu atât încercam să adaug vieților prelungirile acelea aproape indestructibile. La Roma foloseam de preferință cărămida eternă, care nu se reîntoarce decât foarte încet în pământul din care e făcută și a cărei tasare sau imperceptibilă măcinare se produce în așa fel încât edificiul rămâne munte chiar după ce a încetat să mai fie pentru privire cetate, circ ori mormânt. În Grecia, în Asia foloseam marmura de baștină, frumosul material care odată tăiat rămâne credincios măsurii omenești, astfel că planul întregului templu e încifrat în fiecare fragment de tambur spart. Arhitectura este plină de posibilități mai variate decât ar lăsa să se creadă cele patru ordine ale lui Vitruvius; blocurile de care dispunem, ca și tonurile muzicale, sunt susceptibile de infinite combinații. Pentru Panteon m-am adresat străvechii Etrurii a prorocilor și haruspiciilor; sanctuarul Venerei, dimpotrivă, rotunjește în soare forme ionice, mulțimi de coloane albe și roze în jurul zeiței cărnii din care a ieșit neamul lui Cezar. Olimpeionul din Atena trebuia să fie exact contraponderea Partenonului, etalându-se în câmpie așa cum celălalt se înalță pe colină, imens acolo unde celălalt e perfect, pasiunea la genunchiul calmului, splendoarea la piciorul frumuseții. Capelele lui Antinous și templele lui, încăperi magice, monumente ale misterioasei treceri din viață în moarte, lăcașe ale durerii și fericirii sufocante erau locuri de rugăciune și apariție unde mă abandonam doliului meu. Mausoleul de pe malul Tibrului reproduce la scară uriașă vechile morminte de pe Via Appia, dar înseși proporțiile lui îl transformă, făcându-te să te gândești la Ctesifon, la Babilon, la terasele și turnurile grație cărora omul se apropie de astre. Egiptul funerar a aliniat obeliscurile și aleile de sfincși ale cenotafului care impune unei Rome vag ostile memoria unui prieten niciodată îndeajuns de regretat. Vila constituie cimitirul călătoriilor, ultimul cantonament al nomadului, echivalentul construit în marmură al corturilor și pavilioanelor prinților Asiei. Aproape tot ceea ce gustul e tentat să încerce a fost deja încercat în domeniul formelor; treceam în cel al culorilor: jaspul verde ca adâncurile mării, porfirul grunjos, bazaltul, întunecatul obsidian. Roșul intens al tapiseriilor se împodobeau

cu broderii din ce în ce mai savante; mozaicurile pavimentelor sau ale pereților nu erau niciodată suficient de vii, de albe sau de sumbre. Fiecare piatră însemna strania concrețiune a unei voințe, a unei amintiri, câteodată a unei sfidări. Fiecare edificiu era planul unui vis.

Plotinopolis, Hadrianopolis, Antinoe, Hadrianoterai. Am înmulțit pe cât posibil acești stupi ai albinei umane. Tinichigiul și zidarul, inginerul și arhitectul veghează nașterile acestor orașe; operațiunea necesită de asemenea și anume înzestrări de descoperitor de izvoare. Într-o lume încă mai mult de jumătate stăpânită de păduri, de deșerturi, de câmpii nedestelenite, o stradă pavată, un templu închinat nu importă cărui zeu, niște băi și niște latrine publice, prăvălia în care bărbierul discută cu clienții știrile de la Roma, o dugheană de plăcintar, de negustor de sandale, poate de librar, o firmă de medic, un teatru în care se joacă din când în când o piesă de Terențiu constituie o priveliște minunată. Rafinații noștri se plâng de uniformitatea orașelor: suferă că întâlnesc peste tot aceeași statuie a împăratului și aceeași conductă de apă. N-au dreptate. Frumusețea orașului Nemausus se deosebește de cea a Arelatei. Dar uniformitatea însăși, întâlnită pe trei continente, produce aceeași mulțumire călătorului ca cea a stâlpilor miliari: cele mai obișnuite dintre orașele noastre își au și ele importanța lor, asigurând schimbul de cai pentru deplasări, poștă, ori oferind locuri de popas. Orașul: cadrul, construcția omenească, monotonă dacă vrei, dar tot atât de monotone sunt și celulele de ceară pline cu miere, centrul contactelor și al schimburilor, unde vin țăranii să-și vândă produsele, zăbovind apoi să privească cu gura căscată picturile unui portic. Orașele dragi s-au născut din întâlnirile mele cu colțuri de lume, cele ale planurilor împăratului ce sunt, din propriile întâmplări ale vieții mele de om. Plotinopolis se datorează nevoii de a deschide în Tracia noi piețe agrare, dar și dorinței pioase de a o cinsti pe Plotina. Hadrianoterai trebuia să îndeplinească rolul de târg pentru exploatările forestiere din Asia Mică: ulterior a devenit refugiul meu de vară, pădurea plină de vânat, pavilionul din trunchiuri cioplite de la poalele colinei lui Atis, torentul încununat de spumă în care te scalzi în fiecare dimineață. Hadrianopolis în Epir redeschide un centru urban în sânul unei provincii sărăcite, născut în urma unei vizite la sanctuarul din Dodona. Hadrianopolis în Tracia, așezare țărănească și militară, centru strategic la marginea ținuturilor barbare e populat cu veterani ai războaielor sarmatice; cunosc personal punctele slabe și tari ale acelor oameni, numele lor, numărul anilor de serviciu și al rănilor. Antinoe, întemeierea cea mai dragă, a fost înălțată pe locul nefericirii, pe o fâșie de teren arid cuprinsă între

fluviu și stâncă. Nu doream decât s-o îmbogățesc și mai mult grație unor noi resurse: comerțul cu India, transporturile fluviale, rafinamentele savante ale unei metropole grecești. Nu există loc pe pământ pe care să vreau mai puțin să-l revăd; rare sunt însă acelea cărora le-am acordat o mai mare atenție. Acest oraș este un peristil continuu. Corespondez cu guvernatorul ei, Fidus Aquila, despre propileele templului, despre statuile din arca acestuia; eu însumi am ales numele cvartalelor urbane, ale demelor, simboluri destăinuie și secrete, catalog prea complet al amintirilor mele. Tot eu am trasat planul coloanelor corintice care fac față șirului egal ritmat al palmierilor de pe maluri. De mii de ori am parcurs cu mintea patrulaterul aproape perfect, tăiat de străzi paralele și despărțit în două de o arteră triumfală care duce de la un teatru grec la un mormânt.

Suntem copleșiți de statui, sătui de desfătărilor picturii și sculpturii, dar atare abundență e doar o iluzie: în fond, reproducem neconținut câteva duzine de capodopere pe care nu vom mai fi în stare să le creăm. Și eu am pus să se copieze pentru Vilă *Hermafroditul* și *Centaurul*, *Niobida* și *Venus*. Țineam să trăiesc cât mai mult în mijlocul acestor melodii ale formelor. Încurajam experiențele cu trecutul, un arhaism savant care să redescopere sensul intențiilor și tehnicilor uitate. Încercam variațiunile ce constau în a transcrie în marmură roșie jupuirea lui Marsias realizată în marmură albă, restituind-o astfel lumii figurilor pictate, sau a transpune în tonalitatea Parosului granulația neagră a statuilor Egiptului, schimbând idolul în fantomă. Artă noastră este perfectă, adică împlinită, dar perfecțiunea ei e susceptibilă de modulații tot atât de variate ca și cele ale unei voci pure: în seamă ne rămâne jocul dificil de a ne apropia sau îndepărta mereu de soluția găsită o dată pentru totdeauna, de a fi riguroși ori a abuza până la capăt, de a cuprinde nenumărate noi construcții înlăuntrul acestei frumoase sfere. E un avantaj să ai în spatele tău o mie de termeni de comparație, să poți continua după bunul-plac, în mod deliberat, pe Scopas ori să-l contrazici cu voluptate pe Praxitele. Contactele avute cu artele barbare m-au făcut să cred că fiecare seminție se limitează la anume teme, la anume modalități printre modalitățile posibile; fiecare epocă operează încă o triere a posibilităților deschise fiecărei etnii. În Egipt am văzut zei și regi uriași; la încheieturile mâinilor prizonierilor sarmați am descoperit brățări ce repetă la infinit același cal în galop sau aceiași șerpi devorându-se unul pe altul. Dar artă noastră (înțeleg pe cea a grecilor) a preferat să rămână la om. Noi singuri am știut să facem vizibile, într-un trup imobil, forța și agilitatea latentă; doar noi am știut echivala fruntea netedă cu gândirea înțeleaptă. Sunt aidoma sculptorilor noștri: uman și mulțumit;

În această lume găsesc totul, până și eternitatea. Pădurea preaiubită se concentrează, pentru mine, în imaginea centaurului; furtuna nu se manifestă nicăieri mai bine decât în eșarfa balonată a unei zeități marine. Obiectele din natură, emblemele sacre n-au preț decât încărcate de semnificații umane: conul de pin falic și funebru, vasul cu hulubi care sugerează siesta pe marginea fântânilor, grifonul care-l duce pe cel mai iubit către ceruri.

Arta portretului nu mă interesa aproape deloc. Portretele romane n-au altă valoare decât de cronică: copii brăzdate de riduri exacte sau de negi singulari, decalcuri ale unor modele cu care te ciocnești în viață fără să le bagi în seamă și pe care le uiți îndată ce-au murit. Grecilor, dimpotrivă, le-a plăcut într-atât perfecțiunea umană, încât le-a păsat prea puțin de varietatea chipurilor oamenilor. Nu aruncam decât o privire fugară propriului portret, fața aceea bronzată, denaturată de albeața marmurei, ochii larg deschiși, gura mică și totuși cărnoasă, strunită până la tremur. Mai mult m-a preocupat însă chipul altuia. Îndată ce acela începuse să conteze în viața mea, arta încetă să mai fie lux, devenind resursă, modalitate de ajutorare. Am impus lumii chipul cel tânăr: există astăzi mai multe portrete ale minunatului copil decât au fost sculptate cândva întru cinstirea vreunui om de seamă, a vreunei regine. Întâi am avut grijă ca statuara să înregistreze etapele frumuseții unei forme în schimbare; arta a devenit apoi un fel de rit magic în stare să evoce chipul dispărut. Imaginile colosale păreau a fi un mijloc de expresie a adevăratelor dimensiuni pe care dragostea le dă ființelor; le voiam enorme aceste statui, ca o față văzută de aproape, înalte și solemne ca viziunile și aparițiile din coșmaruri, strivitoare ca însăși amintirea rămasă. Pretindeam un finisaj perfect, o perfecțiune pură a zeului care, pentru cei ce l-au iubit, este orice ființă moartă la douăzeci de ani; și deopotrivă asemănarea exactă, prezența familiară, fiecă trăsătură neregulată a chipului mai dragă decât frumusețea. Câte discuții spre a păstra linia groasă a sprâncenei, rotunjimea puțin tumefiată a buzei... Contam cu disperare pe eternitatea pietrei, pe fidelitatea bronzului în dorința de a perpetua un corp perisabil, ori deja distrus, insistând totodată ca marmura, unsă zilnic cu un amestec de ulei și acizi, să prindă finețea și aproape moliciunea cărnii tinere. Regăseam peste tot fața aceea unică: amalgamam personajele divine, sexele și attributele eterne, pe dura Diană a pădurilor cu melancolicul Bachus, pe vigurosul Hermes al palestrelor cu zeul bivalent al iubirii, dormind cu capul pe braț pe un maldăr de flori. Constatam cât de mult seamănă virilei Atena un tânăr căzut pe gânduri. Sculptorii mei nu erau totdeauna la înălțime; cei de tot mediocri cădeau

ici și colo în moliciune sau emfază, deși cu toții participau la vis în mai mică ori mai mare măsură. Există statuile și tablourile reprezentându-l pe tânăr în viață, cele care redau vastul și variatul peisaj cuprins între cincisprezece și douăzeci de ani: profilul serios al copilului cuminte – acea statuie în care un sculptor din Corint a avut îndrăzneala să immortalizeze degajarea băiatului ce-și umflă pieptul trăgându-și umerii, cu brațul sprijinit pe șold ca și cum ar urmări, la colțul unei străzi, o partidă de zaruri. Există marmura din care Papias din Afrodisias a desprins un trup mai mult decât nud, lipsit de apărare, de o fragedă prospețime de narcisă. Și Aristeas a sculptat, sub supravegherea mea, într-o piatră cam grunjoasă, micul cap poruncitor și mândru. Există portretele de după moarte, peste care moartea a trecut, chipurile acelea mari, cu buzele savant lucrate, pline de secrete ce nu-mi mai aparțin fiindcă nu mai sunt ale vieții. Mai e și basorelieful carianului Antonianos, care a scădat în grație elizeană pe culegătorul de struguri înveșmântat în borangic și botul prietenos al câinelui lipit de-o pulpă goală. Și masca aceea aproape inadmisibilă, operă a unui sculptor din Cirene, în care plăcerea și durerea se amestecă și se înfruntă pe același chip ca două valuri pe aceeași stâncă. Și micile statuete de lut utilizate pentru propaganda imperială: *Tellus stabilita*, Geniul planetei Pământ pacificate, sub înfățișarea unui tânăr culcat ținând în mâini fructe și flori.

Trahit sua quemque voluptas. Fiecare cu chemarea sa, fiecare cu țelul său, cu ambiția lui, dacă vrei, cu dorința lui cea mai tainică și cu idealul său cel mai luminos. Al meu era cuprins în cuvântul frumusețe, atât de greu de definit în ciuda tuturor evidențelor simțurilor și ochilor. Mă simțeam răspunzător de frumusețea lumii. Voiam ca orașele să dăinuiască splendide, aerisite, alimentate de ape limpezi, populate de ființe omenești al căror trup să nu fie vătămat de pecețile mizeriei sau sclaviei, de diformitatea grăsimii unei vulgare bunăstări; ca școlarii să recite pe ton potrivit lecții deloc stupide; ca femeile în casele lor să vădească în mișcări un fel de demnitate maternă, de calm nezdruncinat; ca gimnaziile să fie frecventate de tineri inițiați într-ale jocurilor și artelor; ca livezile să se umple de fructe sănătoase, iar ogoarele de recolte bogate. Doream ca maiestatea imensă a păcii romane să cuprindă totul, imperceptibilă, dar omniprezentă precum muzica universului în rostogolirea lui; ca cel mai umil călător să poată colinda dintr-o țară sau continent într-altul, fără formalități jignitoare, fără primejdii, peste tot fiindu-i asigurat un minimum de legalitate și de cultură; ca soldații noștri să-și continue la frontiere veșnicul lor dans militar; ca toate să meargă fără poticniri; ca marea să fie brăzdată de corăbii frumoase,

iar drumurile străbătute de numeroase atelaje; ca într-o lume bine orânduită filozofii, dar și dansatorii să-și afle locul lor. Atare ideal, în fond modest, ar putea fi uneori atins dacă oamenii și-ar pune în slujba lui o parte din energia cheltuită în acțiuni nesăbuite sau cumplite; un fericit prilej mi-a îngăduit să-l realizez în parte în răstimpul acestui sfert de secol. Lui Arrian din Nicomedia, unul dintre spiritele cele mai alese ale vremii, îi place să-mi amintească frumoasele versuri prin care bătrânul Terpandros definea în trei cuvinte idealul spartan, modul de viață perfect la care Lacedemona a visat, fără să-l atingă vreodată: Puterea, Dreptatea, Muzele. Forța era la bază, rigoare fără de care nu există frumusețe, fermitate fără de care nu există dreptate. Dreptatea constituia echilibrul părților, ansamblul proporțiilor armonioase neclintit de nici un exces. Forța și Dreptatea nu erau altceva decât un instrument bine acordat aflat în mâinile Muzelor. Orice mizerii, orice brutalități trebuiau interzise ca tot atâtea insulte aduse frumosului trup al omenirii. Orice nedreptate era o notă falsă, de evitat în armonia sferelor.

Aproape un an m-au reținut în Germania renovarea sau construirea fortificațiilor și castrelor, deschiderea de drumuri ori repararea lor; noi bastioane ridicate pe un traseu de șaptezeci de mile au întărit frontierele noastre de-a lungul Rinului. Țara aceea de vii și de râuri clocotitoare nu-mi oferea nimic imprevizibil: regăseam acolo urmele tânărului tribun ce adusese lui Traian vestea urcării sale pe tron. Regăseam de asemenea, dincolo de ultimul fort construit din trunchiuri tăiate în pădurile de brazi, același orizont monoton și întunecat, aceeași lume ce ne-a rămas închisă de pe vremea când se aventurară imprudent într-însa legiunile lui Augustus, un ocean de copaci, o mulțime de oameni blonzi și cu pielea albă. Odată încheiată reorganizarea, am coborât până la gurile Rinului, de-a lungul șesurilor belgice și batave. Dune triste alcătuiau un peisaj nordic presărat cu ierburi șuierând în bătaia vântului; casele portului Noviomagus, construite pe piloni, se sprijineau parcă de corăbiile ancorate la pragurile lor; păsări de mare poposeau pe acoperișuri. Îndrăgeam acele locuri ce-ți strângeau inima și care păreau cumplite adjutanților mei, cerul acela răscolit, fluviile măloase mușcând dintr-un pământ inform și fără vlagă căruia nici un zeu nu s-a-nvrednicit să-i plăsmuiască un relief.

O ambarcațiune cu fundul aproape plat m-a transportat în insula Britanniei. De mai multe ori vântul ne-a împins înapoi spre coasta de care ne-am desprins: această traversare potrivnică m-a făcut părtaș la uluitoare ceasuri de vid. Nori

uriași se iveau din marea întunecată, ale cărei ape erau pline de nisip și care se zbătea neîncetat în patul ei. Ca altădată la daci și la sarmați, contemplam cu religiozitate Pământul, întrevăzând pentru prima oară aici un Neptun mai haotic decât al nostru, o lume lichidă nesfârșită. Citisem în Plutarh o povestire marinărească despre o insulă de prin părțile astea, învecinate cu Marea Întunericului, și unde olimpicii victorioși i-ar fi izgonit de veacuri pe titanii învinși. Marii captivi ai stâncii și ai furtunii, etern biciuiți de neostoitul ocean, incapabili de a închide ochii, dar neîncetat bântuiți de vise, vor continua să opună ordinii olimpice violența, neliniștea, dorințele lor pe vecie răstignite. Reîntâlneam în mitul acesta de la marginile lumii teoriile filozofice pe care mi le însușisem: fiecare om trebuie neconținut să aleagă în cursul scurtei sale vieți între neobosita speranță și înțeleapta lipsă de speranță, între plăcerile haosului și cele ale stabilității, între titan și olimpien. Să alegi între ei sau să reușești să-i împaci într-o bună zi unul cu celălalt.

Reformele civile înfăptuite în Britannia aparțin operei mele administrative despre care am vorbit în altă parte. Important de subliniat aici este faptul că eram primul împărat care s-a așezat pașnic pe acea insulă situată la marginile lumii cunoscute, unde singur Claudius s-a aventurat câteva zile în calitate de general comandant. Pentru o iarnă întreagă Londinium devenise, în urma hotărârii mele, centrul efectiv al lumii, așa cum fusese Antiohia în vremea războiului partic. Fiecare călătorie deplasa așadar centrul de gravitație al puterii, situându-l pentru un timp pe malurile Rinului sau pe marginile Tamisei, permițându-mi astfel să evaluez avantajele sau dezavantajele cutărei reședințe imperiale. Șederea în Britannia m-a făcut să mă gândesc la ipoteza organizării unui stat cu centrul în Occident, a unei lumi atlantice. Atare spirit de imaginație e lipsit de valoare practică: totuși el încetează de a mai fi absurd îndată ce respectivul prevăzător acordă calculelor sale un considerabil coeficient viitorologic.

Abia cu trei luni înaintea sosirii mele, Legiunea a șasea Victorioasă a fost transferată pe teritoriul britanic. Ea înlocuia nefericita Legiune a noua măcelărită de caledonieni cu ocazia tulburărilor ce au constituit în Britannia contralovitura expediției noastre împotriva parților. Spre a împiedica repetarea unui asemenea dezastru, se impuneau două măsuri. Trupele noastre au fost întărite prin crearea unui corp auxiliar indigen: la Eboracum, din vârful unei coline verzi, am văzut pentru prima oară cum se comportă la instrucție acea armată britanică de curând înființată. Ridicarea în același timp a unui zid, tăind în două insula în partea ei cea mai îngustă, avea să asigure protecția regiunilor fertile și civilizate din sud

împotriva atacurilor triburilor de la nord. Eu însumi am inspectat o bună parte a lucrărilor deschise concomitent pe întregul traseu al unei pante line de optzeci de mile: găsisem prilejul să experimentez, pe acel spațiu precis delimitat care se întinde de la o coastă la alta, un sistem de apărare ce s-ar fi putut ulterior aplica peste tot. Această operă eminentă militară începuse deja să-și vădească efectele pacificatoare, măbind prosperitatea părții astfel adăpostite a Britanniei; luau ființă sate; se crea o mișcare de aflux către zonele de frontieră. Geniștii legiunii erau ajutați în munca lor de echipe de băștinași; ridicarea zidului constituia pentru mulți dintre acești locuitori de la munte, până mai ieri încă rebeli, prima dovadă de netăgăduit despre puterea proteguitoare a Romei, banii pe care-i primeau ca plată, prima monedă romană ce le trecea prin mână. Fortificarea frontierei britanice a devenit emblema renunțării mele la politica de cuceriri: la picioarele celui mai înaintat bastion am pus să fie înălțat un templu zeului Terminus.

Totul mă încânta pe acest pământ umezit de ploi: franjurile de ceață la poalele colinelor, lacurile consacrate unor nimfe încă și mai capricioase decât ale noastre, oamenii melancolici cu ochii lor cenușii. Aveam drept călăuză un tânăr tribun din corpul auxiliar britanic: acest zeu blond învățase latinește și rupea ceva greacă, limbă în care se străduia, plin de timiditate, să compună versuri de dragoste. Într-o noapte rece de toamnă, l-am pus să-mi fie interpret pe lângă o sibilă. Așezați în coliba afumată a unui cărbunar celt și încălzindu-ne picioarele apărute de pantaloni groși de lână aspră, văzurăm târându-se către noi o creatură bătrână, learcă de ploaie, despletită de vânt, roșcată și temătoare ca o jivină a pădurii. Se aruncă asupra pânișoarelor de ovăz ce se coceau în vatră. Călăuza mea a reușit să câștige bunăvoința profetesei: ea consimți să cerceteze pentru mine rotocoalele fumului, scânteile aruncate când și când de foc, fragilele arhitecturi ale vreascurilor și cenușii. Vedea cetăți care se construiau, mulțimi pline de bucurie, dar și orașe incendiate, șiruri jalnice de învinși, ceea ce contrazicea dorința mea de pace; un chip tânăr și blând pe care-l luase drept femeie și în care refuzasem să cred; un spectru palid ce nu era poate decât o statuie, obiect încă și mai de neexplicat, pentru această locuitoare a pădurilor și landelor, decât o fantomă. Și, la o depărtare de câțiva ani pustii, propria-mi moarte pe care aș fi prevăzut-o foarte bine și fără ea.

Galia prosperă, Spania bogată m-au reținut mai puțin timp decât Britannia. În Galia Narboneză regăseam Grecia care a trimis până acolo frumoasele ei școli de elocință și porticurile ritmate sub un cer pur. M-am oprit la Nemausus spre a

hotărî asupra planului unei bazilici dedicate Plotinei și destinate să devină într-o zi templul ei. Amintiri de familie o legau pe împărăteasă de acest oraș, lucru care-mi făcea și mai drag peisajul uscat și scaldat în aur.

Dar revolta din Mauritania mai fumea încă. Mi-am scurtat călătoria prin Spania, neglijând chiar, între Cordoba și mare, să mă opresc un moment la Italica, orașul copilăriei și al strămoșilor mei. M-am îmbarcat pentru Africa la Gades.

Frumoșii războinici tatuați din munții Atlas dădeau încă de furcă orașelor africane de pe coastă. Am trăit acolo vreme de câteva zile echivalentul numid al luptelor sarmate; am revăzut triburile domolite unul câte unul, supunerea mândră a șefilor prosternați în plin deșert în mijlocul unei harababuri de femei, baloturi și animale lăsate în genunchi. Nisipul înlocuia însă zăpada.

Mi-ar fi plăcut, măcar o dată, să petrec primăvara la Roma, să mă reîntorc la Vila începută, la mângâierile capricioase ale lui Lucius, la prietenia Plotinei. Șederea în oraș a fost aproape imediat întreruptă de alarmante zgomote de arme. Pacea cu părții se încheiase abia de trei ani și deja incidente grave izbucniră pe Euftrat. Am plecat imediat spre Orient.

Eram hotărât să pun capăt acestor incidente de frontieră printr-un procedeu mai puțin obișnuit decât mărșăluitul legiunilor. A fost aranjată o întrevedere personală cu Osroes. Duceam cu mine în Orient pe fiica împăratului, făcută prizonieră la o vârstă fragedă, în vremea în care Traian ocupase Babilonul, și apoi păstrată ca ostatecă la Roma. Era o copilă firavă, cu ochii mari. Prezența ei și a femeilor care o însoțeau m-a stânjenit într-o câțva în timpul acelei călătorii ce trebuia efectuată mai ales fără nici o zăbavă. În cursul traversării deșertului sirian, grupul de creaturi ascunse sub văluri a fost clătinat pe spinarea dromaderilor într-un mic cort cu perdelele bine închise. Seara, la popasuri, trimiteam să se întrebe dacă prințesa are nevoie de ceva.

În Licia m-am oprit o oră să-l conving pe negustorul Opramoas, care făcuse dovada calităților sale de negociator, să mă întovărășească pe teritoriul partic. Lipsa timpului l-a împiedicat să-și etaleze luxul obișnuit. Acest om moleșit de opulență nu era un mai puțin admirabil tovarăș de drum, familiarizat cu toate situațiile neprevăzute ale deșertului.

Locul de întâlnire se afla pe partea stângă a Euftratului, nu departe de Dura-Europos. Am traversat fluviul pe o plută. Soldații gărzii imperiale parte, în armuri de aur și călare pe cai nu mai puțin strălucitori decât ei înșiși, formau de-a

lungul malului o linie orbitoare. Inseparabilul Flegon era foarte palid. Ofițerii care mă însoțeau resimțeau și ei oarecare teamă: întâlnirea putea fi o capcană. Opramoas, obișnuit să miroasă atmosfera Asiei, era în apele sale, încrezător în amestecul de liniște și tumult, de nemișcare și galopuri neașteptate, de lux aruncat peste deșert ca un covor pe nisip. În ce mă privește, ca printr-un miracol, frica nu se lipea de mine; precum Cezar în barca lui, mă încredinșasem plutei care-mi purta soarta. Drept dovadă a acestui optimism, am ordonat ca de la bun început prințesa partă să fie redată tatălui ei, în loc să o păstrez în rândurile noastre până la reîntoarcerea mea. Am promis de asemenea să restitui tronul de aur al dinastiei arzacide, răpit de Traian, tron cu care nu aveam ce face, dar căruia superstiția orientală îi acorda o mare însemnătate.

Fastul întrevederilor cu Osroes nu a fost decât de suprafață. Nimic nu le deosebea de convorbirile a doi vecini care se străduiau să reglementeze în bună înțelegere chestiunea unui zid despărțitor. Aveam de-a face cu un barbar rafinat, vorbind grecește, deloc stupid, nu neapărat mai perfid decât mine, totuși destul de oscilant ca să te poți bizui fără rezerve. Bizarele mele discipline mintale mă ajutau să captez acea gândire alunecătoare: așezat în fața împăratului part, învățam să-i prevăd și mai apoi să-i orientez răspunsurile; intram în jocul său; îmi închipuiam că sunt Osroes târguindu-mă cu Hadrian. Mi-e groază de tratativele inutile în care fiecare știe dinainte că va ceda sau nu va ceda: adevărul în orice fel de treabă îmi place mai ales ca mijloc de simplificare și de procedură rapidă. Parții se temeau de noi; noi de ei; războiul avea să izbucnească din conjugarea celor două temeri. Satrapii îndemneau la război din interes personal: mi-am dat repede seama că Osroes avea și el ai săi Quietus și Palma. Farasmanes, cel mai turbulent dintre principii semiindependenți de la frontiere, era mai primejdios pentru imperiul part decât pentru noi. Am fost acuzat că am neutralizat prin acordare de subsidii atare anturaj molatic și pus pe rele: erau bani investiți cu chibzuință. Eram prea sigur de superioritatea forțelor noastre ca să mă împiedic de un orgoliu imbecil, gata la toate vanele concesi care țin de domeniul prestigiului și la nimic altceva. Cel mai greu a fost să-l conving pe Osroes că, făcând puține promisiuni, înțelegeam să le respect. M-a crezut totuși, sau s-a făcut că mă crede. Acordul încheiat între noi în cursul acestei vizite e încă în picioare; de cincisprezece ani, nimic, nici de o parte, nici de alta, nu a tulburat pacea la frontiere. Contez pe tine ca această stare de lucruri să continue și după moartea mea.

Într-o seară, în cortul imperial, în timpul unei petreceri date de Osroes în

cinstea mea, am observat în mijlocul femeilor și pajilor cu genele lungi un bărbat gol, descărnat, complet imobil, ai cărui ochi larg deschiși păreau să nu vadă mulțimea de talgere încărcate cu cărnuri, de acrobați și dansatoare. I-am adresat cuvântul prin intermediul interpretului: nici n-a catadixit să răspundă. Era un înțelept. Discipolii lui se arătau însă mult mai vorbăreți; acești vagabonzi cumiți veneau din India și învățătorul lor aparținea puternicei caste a brahmanilor. Am înțeles că meditațiile lui îl îndreptăteau să creadă că întreg universul nu era decât o țesătură de iluzii și de înșelăciuni: austeritatea, renunțarea, moartea erau pentru el unicul mijloc de a se sustrage valului schimbător al lucrurilor, de care, dimpotrivă, Heraclit al nostru s-a lăsat dus, de a se reintegra, dincolo de lumea simțurilor, sferei divinității pure, acel firmament fix și gol la care a visat și Platon. În ciuda puținei priceperi a interpretelor mei, întrezăream idei ce n-au fost complet străine înțelepților noștri, dar pe care indianul le exprima într-un chip mai categoric și mai direct. Brahmanul ajunsese în stadiul în care nimic în afara corpului nu-l mai separa de dumnezeul intangibil, lipsit de substanță și formă și cu care voia să se unifice: hotărâse să se ardă de viu a doua zi. Osroes m-a poftit la această solemnitate. A fost înălțat un rug din lemn mirositor; individul s-a aruncat și a dispărut fără nici un țipăt. Discipolii lui n-au manifestat vreo părere de rău: faptul nu însemna pentru ei o ceremonie funebră.

În noaptea care a urmat, m-am gândit mult la cele întâmplate. Stăteam culcat pe un covor de lână de preț, sub un cort din stofe grele făcând ape-ape. Un paj îmi masa picioarele. De afară îmi parveneau zgomotele rare ale acelei nopți asiatice: convorbirea sclavilor șușotind la intrare, foșnetul ușor al unui palmier; Opramoas sforăind după un paravan, lovitura unei copite de cal împiedicat; de mai de departe, dinspre cartierul femeilor, uguitul melancolic al unui cântec. Brahmanul le disprețuise pe toate. Acest om beat de refuz s-a aruncat în flăcări ca un amant în adâncul patului. Dăduse la o parte lucrurile, apoi ființele, apoi pe sine însuși ca tot atâtea veșminte care-i ascundeau acea prezență unică, centrul acela invizibil și vid pe care-l prefera restului.

Eu eram dintr-altă plămadă, gata pentru alte opțiuni. Austeritatea, renunțarea, refuzul nu-mi erau cu totul străine: am gustat din ele la douăzeci de ani, așa cum se întâmplă aproape fiecăruia. Aveam mai puțin decât vârsta amintită când, pe atunci la Roma, am fost dus de un prieten să-l văd pe Epictet în cocioaba lui din Suburra, cu câteva zile înainte ca Domițian să-l exileze. Fostul sclav căruia un stăpân brutal îi rupsesse pe vremuri piciorul fără să reușească să-i smulgă vreun

geamăt, bătrânul firav suportând cu răbdare lungile crize de rinichi, mi se părea că posedă o libertate aproape divină. Am privit cu admirație cârjele acelea, salteaua de paie, opaițul de lut, lingura de lemn într-o strachină – ustensile simple ale unei vieți pure. Epictet renunța însă la prea multe lucruri, iar eu mi-am dat repede seama că nimic nu era pentru mine mai primejdios de ușor decât renunțarea. Indianul, mai logic, respingea viața însăși. Aveam multe de învățat de la acești fanatici puri, cu condiția să deviez însă de la sensul lor lecțiile ce mi le ofereau. Ei se străduiau să regăsească divinitatea dincolo de oceanul formelor, să o reducă la calitatea de unic, de intangibil, de necorporal la care ea renunțase în momentul când a vrut să devină univers. Altminteri concepeam eu raporturile cu divinul. Mă vedeam ajutându-l în efortul său de a da formă unei lumi și de a o orândui, de a dezvolta și înmulți circumvoluțiunile, ramificațiile, sinuozitățile. Eram unul dintre segmentele roții, unul dintre aspectele acestei forțe unice care străbate lucrurile fără de număr, vultur și taur, om și lebedă, falus și creier deopotrivă, Proteu și Jupiter totodată.

Cam în acea perioadă am început să mă simt zeu. Să nu mă înțelegi greșit: eram în continuare, eram mai mult decât oricând același om care se hrănea cu fructe și animale pământene, restituind gliei rămășițele acestor alimente, plătind vamă somnului în fiecare noapte, neliniștit până la disperare când calda tovarășie a dragostei îi lipsea prea mult. Forța și agilitatea trupului și a minții erau cu grijă întreținute printr-o gimnastică funciarmente omenească. Dar cum să spun decât că toate acestea le trăiam într-un fel divin? Experiențele la întâmplare ale tinereții luaseră sfârșit, ca și graba ei de a se bucura de timpul care trece. La patruzeci și patru de ani mă simțeam curățit de nerăbdare, sigur de mine, perfect pe cât îmi îngăduia propria-mi fire, etern. Înțelege-mă bine că e vorba aici de o concepție pur intelectuală, delirurile, dacă trebuie să le numesc astfel, au venit mai târziu. Eram zeu pur și simplu pentru că eram om. Titlurile divine pe care Grecia mi le-a acordat mai apoi n-au făcut decât să proclame ceea ce de multă vreme constatasem eu însumi. Cred că mi-ar fi fost cu puțință să mă simt zeu chiar în închisorile lui Domițian sau înlăuntrul unui puț de mină. Dacă am îndrăzneala s-o afirm este fiindcă atare sentiment nu e într-atât de extraordinar și cătuși de puțin unic. Și alții în afară de mine l-au avut și-l vor avea în viitor.

Spuneam că titlurile nu adăugau prea mult acestei uimitoare certitudini: dimpotrivă, ea își afla confirmarea în obișnuințele elementare ale meseriei mele de împărat. Dacă Jupiter este creatorul lumii, omul însărcinat să organizeze și să pună măsură în treburile omenești poate, pe bună dreptate, să se considere parte

a minții care diriguiește totul. În mod greșit sau nu, omenirea și-a conceput aproape mereu zeul sub forma providenței; funcțiunile mele mă obligau să fiu pentru o mare parte a neamului omenesc această providență încarnată. Cu cât statul se dezvoltă mai mult, înlănțuindu-i pe oameni în verigile lui exacte și reci, cu atât mai mult încrederea omenească tinde să situeze la celălalt capăt al lanțului uriaș, în imaginea adorată a unui om protegitor. Fie că aș fi vrut sau nu, populațiile orientale ale imperiului mă considerau zeu. Chiar în Occident, chiar la Roma, unde suntem oficial declarați divini numai după moarte, pietatea de neînțeles a poporului se complace tot mai mult să ne zeifice încă din timpul vieții. În curând recunoștința părților a dus la ridicarea de temple împăratului roman care a instaurat și menținut pacea; mi-am avut astfel sanctuarul la Vologesia, în sânul acelei vaste lumi străine. Departe de a vedea în aceste dovezi de adorație primejdia nebuniei sau a atotputerniciei pentru cel ce le acceptă, am descoperit în ele o frână, obligația de a te conforma unui model etern, de a asocia puterii lumești o parte a înțelepciunii supreme. A fi zeu te obligă, în genere, la mai multe virtuți decât a fi împărat.

Optsprezece luni mai târziu m-am inițiat în misterele de la Eleusis. Într-un fel, vizita la Osroes a constituit o cotitură în viața mea. În loc să mă întorc la Roma, am hotărât să consacru câțiva ani provinciilor grecești și orientale ale imperiului: Atena devenea tot mai mult patria mea, centrul meu. Țineam să le fiu pe plac grecilor și totodată să mă elenizez cât mai mult cu putință, dar această inițiere, motivată în parte de considerente politice, a însemnat totuși o experiență religioasă fără egal. Marile rituri de la Eleusis nu fac decât să simbolizeze evenimentele vieții omenești, dar simbolul merge mai departe decât fapta, explică fiecare gest al nostru în termenii mecanicii eterne. Învățătura primită acolo trebuie să rămână secretă: de altfel, sunt puține șanse să fie divulgată, fiind, prin natura ei, inefabilă. Formulată în cuvinte, ea nu exprimă decât evidența cea mai comună; tocmai în aceasta constă profunzimea ei. Gradele cele mai înalte ce mi-au fost ulterior conferite, în cursul convorbirilor particulare cu hierofantul, n-au adăugat aproape nimic șocului inițial simțit deopotrivă de cel mai ignorant pelerin care ia parte la abluțiunile rituale și bea din izvor. Am auzit disonanțele topindu-se în armonie; pentru o clipă m-am simțit implantat pe altă sferă, contemplând de departe, dar și foarte de aproape, procesiunea omenească și divină în care-mi aveam locul, lumea în care durerea există încă, dar nu și eroarea. Destinul omului, acel drum confuz în care ochiul cel mai puțin experimentat descoperă atâtea greșeli, scânteia aidoma constelațiilor cerești.

Acum e momentul când se cuvine să amintesc obiceiul care m-a călăuzit întreaga viață pe căi mai puțin tainice decât cele de la Eleusis, dar care, în genere, le este paralel: mă refer la studiul astrelor. Dintotdeauna am fost prietenul astronomilor și clientul astrologilor. Știința celor din urmă este incertă, falsă în detaliu, poate adevărată în ansamblu: întrucât omul, părțică a universului, este supus aceluiași legi care acționează și în cosmos, nu e absurd să cauți în țările cerului rosturile vieților omenești, recile simpatii care sunt părtașe ale succeselor și insucceselor noastre. În fiecare seară de toamnă îmi aminteam să salut Vărsătorul, la sud, paharnicul ceresc, împărțitorul sub semnul căruia m-am născut. Nu uitam să caut pe Jupiter și pe Venus la fiecare din trecerile lor, astre care-mi ordonează viața, și să cântăresc influența primejdiosului Saturn. Dacă atare stranie reflectare a omenescului pe bolta înstelată ocupa deseori ceasurile mele de veghe, mă interesam încă și mai asiduu de matematicile cerești, de speculațiile abstracte cărora le dau naștere marile corpuri arzânde. Încinam să cred, ca și unii dintre cei mai îndrăzneți înțelepți ai noștri, că și pământul lua parte la mișcarea nocturnă și diurnă al cărei simulacru omenesc sunt în ultimă instanță procesiunile sacre de la Eleusis. Într-o lume în care totul este vârtej de forțe, dans al atomilor, în care toate sunt simultan sus și jos, la margine și în centru, nu-mi puteam închipui existența unui glob imobil, a unui punct fix care în același timp să nu fie și în mișcare. Alteori, calculele precesiunii echinocțiilor, efectuate odinioară de Hiparhos din Alexandria, mă obsedau în orele mele de nesomn: regăseam în ele, sub forma demonstrațiilor, și nu a povestirilor și simbolurilor, același mister eleusin al trecerii și reînțoarcerii. Spicul Fecioarei nu se mai află astăzi în punctul de pe hartă în care l-a însemnat Hiparhos, această deplasare este însă împlinirea unui ciclu, chiar schimbarea în sine confirmând ipotezele astronomului. Încet, inevitabil, firmamentul va redeveni așa cum era pe vremea lui Hiparhos și apoi va fi din nou ca pe vremea lui Hadrian. Dezordinea se integra ordinii: schimbarea făcea parte dintr-un plan pe care astronomul era capabil să-l sesizeze dinainte; spiritul omenesc își vădea aici participarea lui la univers prin stabilirea de teoreme exacte, întocmai cum se întâmpla la Eleusis prin strigări rituale și dansuri. Omul care privește și stelele privite alunecau implacabil către ținta lor situată undeva pe cer. Dar fiecare moment al acestei căderi era în același timp o oprire, un reper, segmentul unei curbe tot atât de solide ca un lanț de aur. Fiecare alunecare ne purta într-un punct în care pura întâmplare de a ne fi aflat ne dădea iluzia că ne găsim în centru.

De pe vremea nopților copilăriei, când brațul ridicat al lui Marullinus îmi arăta

constelațiile, curiozitatea pentru fenomenele cerești nu m-a mai părăsit. În timpul gărzilor obligatorii din tabere, priveam luna alergând prin norii cerurilor barbare; mai târziu, sub limpezile nopți attice, ascultam pe astronomul Teron din Rodos explicându-mi sistemul său; întins pe puntea unei corăbii în largul Mării Egee, priveam lina oscilație a catargului ce se deplasa printre stele, de la ochiul roșu al Taurului la lacrima Pleiadelor, de la Pegas la Lebădă: răspundeam cât puteam mai bine întrebărilor naive și grave ale tânărului care contempla împreună cu mine același cer. Aici, la Vilă, am construit un observator ale cărui trepte boala mă împiedică acum să le mai urc. O singură dată în viață am oferit constelațiilor sacrificiul unei nopți întregi. Era după vizita la Osroes, în timpul traversării deșertului sirian. Culcat pe spate, cu ochii bine deschiși, lăsând pentru câteva ceasuri deoparte grijile omenești, m-am abandonat de seara până în zori lumii acesteia de scânteieri și de cristal. A fost cea mai frumoasă călătorie a mea. Marele astru din constelația Lirei, stea polară a celor ce vor trăi după ce noi nu vom mai exista de câteva zeci de mii de ani, strălucea deasupra capului meu. Gemenii luceau slab în ultimele ape de lumină ale asfințitului; șarpele preceda pe Săgetător; Vulturul urca spre zenit cu aripile deschise, iar la picioarele sale cea constelație încă nebotezată de astronomi și căreia i-am dat de atunci cel mai drag dintre nume. Noaptea, niciodată întru totul întunecată, după cum cred cei ce trăiesc și dorm în încăperi, se făcuse mai adâncă, apoi mai limpede. Focurile, lăsate să ardă spre a speria șacalii, se stinseseră. Resturile de jăratec aprins îmi aminteau de bunicul în picioare în mijlocul viei lui și de profețiile sale devenite ulterior prezent, care, curând-curând, se va preface în trecut. Sub nenumărate forme am încercat să mă unesc cu divinitatea; am cunoscut multe extaze, unele cumplite, altele răscolitor de dulci. Cel al nopții siriene a fost deosebit de lucid. El a încifrat în mine mișcările cerești cu o precizie pe care nici o observare parțială nu mi-ar fi îngăduit vreodată s-o ating. Știu exact, la ceasul când îți scriu, ce stele trec aici la Tibur pe deasupra plafonului împodobit cu stucaturi și picturi de preț și într-altă parte, acolo, peste un mormânt. Câțiva ani mai târziu moartea va constitui obiectul neîntreruptei mele contemplații, gândul căruia aveam să-i consacru toate forțele spirituale neabsorbite de treburile statului. Și cine spune moarte spune totodată lumea plină de mistere în care intri poate prin moarte. După atâtea gânduri și experiențe, uneori condamnabile, nu am aflat încă ce se petrece în spatele acestei negre perdele. Noaptea siriană reprezintă însă partea mea conștientă de nemurire.

*Saeculum aureum*⁵

5. Veac de aur.

Vara ce a urmat întâlnirii mele cu Osroes am petrecut-o în Asia Mică; m-am oprit în Bitinia spre a supraveghea eu însumi începerea tăierii unor păduri ale statului. M-am instalat la Nicomedia, oraș luminos, civilizată, cultivată, la guvernatorul provinciei, Cnaeus Pompeius Proculus, în vechea reședință a regelui Nicomede, plină de voluptuoase amintiri lăsate de tânărul Iulius Cezar. Briza Propontidei aerisea sălile răcoroase și întunecate. Proculus, om de gust, organizează pentru mine șezători literare. Sofiști în trecere, mici grupuri de studenți și de amatori de literatură se strâneau în grădini, pe malul unui izvor închinat lui Pan. Din când în când, un sclav cufunda un vas mare de argilă poroasă, scoțând o apă pură, pe lângă care versurile cele mai limpezi păreau opace.

În seara aceea s-a citit un poem destul de obscur al lui Lycofron, autor care-mi place pentru excentricele lui juxtapuneri de sunete, de aluzii și de imagini, pentru complicatul său sistem de reflexe și ecouri. Un băiat tânăr, stând mai la o parte, asculta dificilele strofe cu atenția deopotrivă distrată și meditativă, gândul ducându-mă de îndată la păstorul din adâncul pădurilor, abia auzind strigătul pierdut al vreunei păsări. Nu-și adusesese nici tăblițe, nici stil. Așezat pe marginea bazinului, atingea cu degetele frumoasa suprafață netedă. Am aflat că tatăl său ocupase un loc neînsemnat în administrația marilor domenii imperiale; lăsat de mic în seama unui bunic, școlarul fusese trimis la o gazdă a părinților săi, armator la Nicomedia, care părea bogat acestei familii sărace.

L-am reținut după plecarea celorlalți. Era puțin cultivat, ignora aproape tot ce trebuia să știe, era dus pe gânduri și credul. Cunoșteam orașul său natal, Claudiopolis: am reușit să-l fac să vorbească despre casa părintească de la marginea marilor păduri de pini din care se fac catargele corăbiilor noastre, despre templul lui Atis așezat pe colină, a cărui muzică stridentă îi plăcea, despre caii frumoși ai patriei lui și despre zeii ei străni. Vocea-i puțin voalată pronunța greaca cu accent asiatic. Deodată, simțindu-se ascultat, sau poate privit, s-a

tulburat, a roșit și a recăzut într-una dintre tăcerile acelea obstinate cărora aveam în curând a le căpăta obișnuința. Intimitatea s-a înfiripat. Ulterior el m-a însoțit în toate călătoriile mele, și cei câțiva ani fabuloși au început.

Antinous era grec: am reușit să cobor în amintirile acestei străvechi, dar obscure familii până în vremea întâilor coloniști arcadieni așezați pe țărmurile Propontidei. Asia a produs asupra aceluși sânge nițel cam acru efectul picăturii de miere care tulbură și parfumează vinul cel pur. În el regăseam superstițiile unui discipol al lui Apollonios și credința monarhică a unui supus oriental al Marelui Rege. Prezența-i era deosebit de tăcută: m-a urmat ca un animal sau ca un geniu familiar. Ca un cățelandru, avea nesfârșite disponibilități de joacă și nepăsare, era sălbatic și încrezător. Frumosul ogar, avid de mângâieri și de porunci, s-a culcat pe viața-mi. Admiram indiferența aproape semeață pentru tot ce nu era plăcere sau cult personal: ea îi ținea loc de dezinteres, de scrupul, de toate virtuțile studiate și austere. Mă minunam de atare dură dulceață, de încrâncenatul devotament care angaja întreaga ființă. Și totuși această supunere nu era oarbă; pleoapele, atât de des lăsate în semn de încuviințare ori de visare, se ridicau; ochii cei mai atenți din lume mă priveau în față; mă simțeam judecat. Așa cum un zeu e judecat de adoratorul lui: asprimile mele, accesele de neîncredere (căci le-am avut mai târziu) erau primite cu răbdare, cu gravitate. Stăpân absolut n-am fost decât o singură dată și doar asupra unei ființe.

Dacă n-am spus încă nimic despre frumusețea atât de evidentă, nu trebuie să se înțeleagă de aici reținerea unui om pe de-a întregul cucerit. Dar ne scapă acele chipuri pe care le căutăm cu disperare: niciodată nu le-ntrezărim mai mult de-o clipă... Îmi amintesc de capul înclinat sub abundența noptasă a părului, de ochii pe care pleoapele alungite îi făceau să pară oblici, de fața tânără, largă, ca și cum ar fi culcată. Fragedul corp s-a schimbat fără încetare, aidoma unei plante, iar unele dintre aceste schimbări se datorează timpului. Copilul s-a transformat; a crescut. O săptămână de indolență ajungea să-l moleșească; o după-amiază de vânătoare îi reda robustețea, agilitatea athletică. O oră de soare îl făcea să treacă de la culoarea iasomiei la cea a mierii... Picioarele, puțin greoaie, ale mânzului s-au alungit; obrații și-au pierdut delicata rotunjime a copilăriei și s-au adâncit ușor sub pomeții proeminenți; toracele bombat de aer al tânărului alergător de cursă lungă a căpătat curbura domoală și netedă a unui gât de bacantă. Expresia bosumflată a buzelor s-a umplut de arzătoare amărăciune, de sațietate tristă. Într-adevăr, acest chip se transforma ca și cum l-aș fi sculptat fără încetare.

Când îmi reamintesc de anii aceia e ca și cum atunci aș fi regăsit Vârsta de Aur. Totul era ușor: eforturile de altădată căpătau răsplata stării de mulțumire aproape divine. Călătoria era un joc: plăcere stăpânită, cunoscută, exploatată cu pricepere. Munca neîncetată devenea un alt fel de voluptate. Viața mea, căreia orice i se împlinea cu întârziere, puterea ca și fericirea, căpătase splendoarea amiezii depline, însorirea orelor siestei, când totul se scaldă într-o atmosferă de aur, obiectele din încăpere, trupul întins de alături. Pasiunea cu prisosință satisfăcută își are inocența ei, aproape tot atât de fragilă ca oricare alta: restul frumuseții omenești trecea în domeniul spectacolului, înceta să mai fie vânatul al cărui vânător fusesem. Aventura începută banal îmi îmbogățea, dar îmi și simplifica viața: viitorul conta prea puțin; încetasem să mai pun întrebări oracolelor, stelele nu mai erau decât splendide desene pe bolta cerească. Niciodată nu observasem, pătruns de atâta încântare, paloarea zorilor pe orizontul insulelor, răcoarea grotelor consacrate nimfelor și bântuite de păsări călătoare, zborul greoi al prepelițelor în amurg. Reciteam poeți: unii mi s-au părut mai buni ca altădată, cei mai mulți mai slabi. Scriam versuri ce se arătau ceva mai puțin deficiente ca de obicei.

Exista acolo marea de copaci: pădurile de stejari de plută și cele de pini ale Bitiniei; pavilionul de vânătoare cu galeriile din grilaje de lemn unde băiatul, cuprins din nou de moliciunea țării lui de baștină, își semăna la întâmplare săgețile, pumnalul, centura de aur, se rostogolea cu câinii pe divanurile de piele. Câmpiile înmagazinaseră căldura din tot timpul verii; o boare se înălța din pășunile de pe malul râului Sangarios unde galopau herghelii de cai sălbatici; în faptul zilei coboram să ne scaldăm în râu, călcând în mers ierburile înalte încărcate de roua nopții, sub cerul de care atârna îngustul corn al lunii ce servește Bitiniei drept emblemă. Această țară a fost acoperită de favoruri; ea și-a luat chiar numele meu.

Iarna ne-a surprins la Sinope; acolo am inaugurat, pe un frig aproape scitic, lucrările de lărgire a portului, întreprinse sub ordinele mele de către marinarii flotei. Pe drumul spre Bizanț, notabilitățile au dispus aprinderea, la intrarea în fiecare sat, a unor uriașe focuri în fața cărora să se încălzească gărzile mele. A fost frumoasă trecerea Bosforului sub furtuna de zăpadă; au urmat apoi cavalcadele în pădurile Traciei, vântul tăios cuibărindu-se prin faldurile mantalelor, răpăitul nenumăratelor tobe ale ploii pe frunze și pe acoperișul cortului, oprirea în tabăra lucrătorilor, unde avea să se ridice Adrianopol, ovațiunile veteranilor războaielor dacice, pământul moale din care vor ieși în

curând ziduri și turnuri. O vizită la garnizoanele de pe Dunăre m-a îndreptat, odată cu primăvara, și spre orașelul prosper care este astăzi Sarmizegetusa; copilul bitinian purta la încheietura mâinii o brățară a regelui Decebal. Ne-am reîntors în Grecia prin nordul ei: am întârziat îndelung în Valea Tempe scăldată toată de izvoare; Eubeea cea blondă a precedat Attica de culoarea vinului roz. Atena a fost doar atinsă; la Eleusis, în cursul inițierii mele în Mistere, am petrecut trei zile și trei nopți amestecat în gloata pelerinilor admiși și ei cu ocazia aceleiași sărbători: singura precauție luată a fost să se interzică bărbaților portul cuțitului.

L-am dus pe Antinous în Arcadia strămoșilor săi: pădurile rămăseseră acolo tot atât de nepătruns ca și în vremurile când trăiseră străvechii vânători de lupi. Uneori, ca o lovitură de bici, un călăreț speria câte o viperă; pe vârfurile pietroase soarele ardea ca în toiul verii; tânărul băiat, sprijinindu-și spatele de stâncă, moțăia cu capul în piept, cu părul răvășit de vânt, un fel de Endimion al amiezei mari. Un iepure, pe care tânărul vânător îl domesticise cu mare greutate, a fost sfâșiat de câini, unica întâmplare nefericită a acelor zile fără de umbră. Oamenii din Mantinea și-au descoperit legături de rudenie, până atunci necunoscute, cu familia de coloniști bitinieni: acest oraș, în care copilul și-a avut mai târziu templele sale, a fost îmbogățit și împodobit de mine. Imemorialul sanctuar al lui Neptun, căzut în ruină, era atât de sacru, încât intrarea era interzisă tuturor: în spatele ușilor veșnic închise se perpetuau mistere mai vechi decât neamul omenesc. Am construit un nou templu, mult mai mare, în interiorul căruia anticul edificiu stă, de acum înaintea, ca un sâmbure în mijlocul fructului. Pe drum, nu departe de Mantinea, am renovat mormântul unde Epaminonda, ucis în mijlocul bătăliei, odihnește alături de un tânăr camarad doborât lângă el: o coloană pe care s-a înscris un poem a fost înălțată întru comemorarea amintirii unor vremuri în care totul, privit de departe, pare a fi fost nobil și simplu: tandrețea, gloria, moartea. În Ahaia, Jocurile istmice au fost celebrate cu un fast nemaivăzut din timpurile străvechi; restabilind aceste mari sărbători panelenice, speram să refac unitatea organică a Greciei. Vânătorile ne-au purtat până în Valea Heliconului, aurită de cea din urmă rugină a toamnei. Ne-am oprit pe malul unui izvor al lui Narcis, aproape de sanctuarul lui Eros: blana jupuită a unei ursoaice, trofeu ținut cu cuie de aur pe zidul templului, a fost oferită acestui zeu, cel mai înțelept dintre toți.

Barcazul împrumutat de negustorul Erastos din Efes spre a naviga în Arhipelag a aruncat ancora în golful Faleron: m-am instalat la Atena ca omul

care se întoarce acasă. Îndrăzneam să ating atare frumusețe, să încerc să fac din acest oraș admirabil unul perfect. Pentru prima oară Atena se repopula, reîncepea să crească după o lungă perioadă de declin: i-am dublat suprafața; am proiectat de-a lungul Ilisosului o nouă Atenă, orașul lui Hadrian lângă cel al lui Tezeu. Totul era de sistematizat, de construit. Șase veacuri mai înainte, marele templu consacrat lui Zeus Olimpianul fusese abandonat îndată după începerea lucrărilor. Lucrătorii mei s-au pus pe treabă: Atena cunoștea din nou munca plină de veselie pe care nu o mai gustase de pe timpul lui Pericle. Terminam ceea ce un Seleucid a încercat zadarnic să isprăvească; reparam pe loc jafurile romanului Sylla. Inspectarea lucrărilor necesita un du-te-vino zilnic printr-un labirint de mașini, de scripeți complicați, de fusuri de coloane pe jumătate ridicate și de blocuri albe, clădite neglijent sub un cer albastru. Regăseam aici ceva din nervul șantierelor de construcții navale: o corabie despotmolită gata să navigheze spre viitor. Seara, arhitectura ceda locul muzicii, ea însăși invizibilă construcție. Am practicat, mai mult sau mai puțin, toate artele, dar cea a sunetelor este singura pe care am exersat-o fără întrerupere și în care îmi revendic o anumită pricepere. La Roma, ascundeam astfel de înclinație: la Atena mă puteam dăruia ei cu discreție. Muzicanții se adunau în curtea în care era plantat un singur chiparos, la picioarele unei statui a lui Hermes. Șase sau șapte, numai o orchestră de flaute și lire căreia i se alătura câteodată un virtuoz al citarei. Cel mai adesea cântam la marele flaut transversal. Interpretam melodii vechi, aproape uitate, dar și melodii noi, compuse pentru mine. Îmi plăcea sobrietatea virilă a ariilor dorice, fără să disprețuiesc însă melodiile voluptuoase ori pasionale, artificiile patetice sau savante pe care persoanele grave, a căror virtute constă în a se teme de toate, le resping ca tulburătoare pentru simțuri sau inimă. Printre strune zăream profilul tânărului meu tovarăș, cuminte preocupat să-și îndeplinească rolul în ansamblu, degetele mișcându-i-se cu grijă de-a lungul coardelor întinse.

Frumoasa iarnă a fost bogată în întâlniri prietenești: arhibogatul Atticus, a cărui bancă îmi finanța lucrările – nu fără a trage, de altfel, profit –, mă poftea în grădinile sale din Kefisia, unde trăia înconjurat de o curte de improvizatori și scriitori la modă; fiul lui, tânărul Herodes, avea o conversație deopotrivă antrenantă și subtilă; el a devenit comeseanul indispensabil supeurilor mele ateniene. Pierduse cu totul timiditatea care-l făcuse să rămână împietrit în fața mea atunci când efebria ateniană l-a trimis în delegație pe frontiera sarmatică spre a mă felicita pentru venirea mea la putere; vanitatea lui crescândă îmi părea cel

mult de un dulce ridicol. Retorul Polemon, marele om al Laodiceei, care rivaliza cu Herodes în elocință și mai ales în bogăție, m-a încântat cu stilul său asiatic, amplu și sclipitor ca undele unui Pactol: acest abil potrivitor de cuvinte trăia precum vorbea – cu fast. Dar întâlnirea cea mai prețioasă dintre toate a fost cea cu Arrian din Nicomedia, prietenul meu cel mai bun. Mai tânăr decât mine cu aproximativ doisprezece ani, începuse deja frumoasa carieră politică și militară în care continua să se facă onorat și să aducă servicii. Experiența treburilor importante, cunoașterea cailor, a câinilor, a tuturor exercițiilor trupului îl situau cu mult deasupra simplilor făcători de fraze. În tinerețe căzuse pradă unei stranii pasiuni a spiritului, fără de care adevărata înțelepciune, nici adevărata măreție nu pot exista: doi ani din viață și i-a petrecut la Nicopolis în Epir, în cămăruța rece și sărăcăcioasă în care agoniza Epictet; își luase ca sarcină să culeagă și să transcrie cuvânt cu cuvânt ultimele gânduri ale bătrânului filozof bolnav. Această perioadă de entuziasm și-a pus pecetea asupra-i: a rămas cu admirabile deprinderi morale, un fel de gravă candoare. În secret, practica abstenenței de care nimeni nu se îndoia. Lunga ucenicie a datoriei stoice nu l-a osificat însă într-o atitudine de falsă înțelepciune: era mult prea fin pentru a nu-și da seama că există limite ale virtuții, ca și cele ale dragostei, al căror merit constă tocmai în raritatea lor, în caracterul acestora de capodoperă unică, de splendid exces. Inteligența senină, onestitatea ireproșabilă a lui Xenofon i-au servit ulterior drept model. A scris istoria patriei sale, Bitinia. Am trecut această provincie, multă vreme foarte rău administrată de proconsuli, sub propria mea jurisdicție: el m-a sfătuit cât privește planurile de reforme ce urmau a fi întreprinse. Lectorul asiduu al dialogurilor socratice cunoștea totul despre potențialul de eroism, de devotament și uneori de înțelepciune cu care Grecia a știut să înnobileze pasiunea pentru un prieten: îl trata deci pe tânărul meu favorit cu tandră deferență. Cei doi bitinieni vorbeau dulcele dialect al Ioniei, cu desinențe aproape homerice, pe care l-am determinat mai târziu pe Arrian să-l utilizeze în operele sale.

În vremea aceea Atena își avea filozofia ei de viață frugală: Demonax ducea într-o baracă din satul Colonos o existență exemplară și veselă. Demonax nu era Socrate, nu avea nici subtilitatea, nici focul sacru al aceluia, dar îmi plăcea bonomia lui zeflemitoare. Actorul comic Aristomenos, care interpreta cu vervă vechea comedie attică, era și el unul dintre acei prieteni cu inima deschisă. Îl numeam potârnichea mea greacă: scurt, gras, vesel ca un copil sau ca o pasăre, era informat ca nimeni altul despre riturile, poezia, rețetele bucătăriei de altădată.

M-a veselit și mi-a fost multă vreme de învățătură. Antinous s-a apropiat în acea perioadă de filozoful Habrias, platonician penetrat de orfism, omul cel mai inocent, care dădea dovadă față de copil de devotamentul unui câine de pază, transferat, mai târziu, asupra-mi. Unsprezece ani de viață la curte nu l-au schimbat: e aceeași ființă candidă, cucernică, preocupată de vise în chip dezinteresat, oarbă la intrigi și surdă la clevetiri. Câteodată mă plictisește, dar nu mă voi despărți de el decât la moarte.

Raporturile mele cu filozoful stoic Eufrates au fost de mai scurtă durată. După strălucite succese la Roma, s-a retras la Atena. L-am angajat ca lector, dar suferințele pricinuite de multă vreme de o boală de ficat, precum și slăbiciunea ce decurgea din acestea l-au convins că propria-i viață nu-i mai oferea nimic care să merite a fi trăit. Mi-a cerut îngăduința să părăsească serviciul prin moarte voluntară; eu însumi mă gândisem la atare sfârșit, posibil în momentul de criză ce a precedat moartea lui Traian. Problema sinuciderii, care m-a obsedat mai apoi, îmi părea pe atunci lesne de rezolvat. Eufrates a căpătat permisiunea cerută; i-am trimis-o prin tânărul meu bitinian, poate pentru că mi-ar fi plăcut mie însumi să primesc din mâna unui astfel de mesager acel ultim răspuns. Filozoful s-a prezentat în aceeași seară la palat pentru o conversație ce nu se deosebea cu nimic de cele precedente; a doua zi s-a omorât. De mai multe ori a venit vorba despre acest incident: copilul a rămas întristat câteva zile. Frumoasa ființă senzuală avea oroare de moarte; nu mi-am dat seama că deja se gândea mult la ea. În ce mă privește, nu prea înțelegeam de ce să părăsești de bunăvoie o lume care-mi părea frumoasă, de ce să nu epuizezi cât ți-este dat să trăiești, în ciuda tuturor relelor, ultima posibilitate de a gândi, de a atinge, de a vedea. De atunci însă, m-am schimbat mult.

Datele se amestecă: memoria mea se constituie în unică frescă pe care se aglomerează incidentele și călătoriile mai multor anotimpuri. Corabia luxos amenajată a negustorului Erastos din Efes și-a întors prova spre Orient, apoi spre sud, în fine, către Italia, care devenise pentru mine Occident. Rodosul a fost atins de două ori; Delosul, orbitor de alb, a fost vizitat întâi într-o dimineață de aprilie, iar mai târziu sub luna plină a solstițiului; vremea rea de pe coasta Epirului mi-a înlesnit prelungirea unei vizite la Dodona. În Sicilia, am întârziat câteva zile la Siracuza spre a cerceta misterul izvoarelor Aretuza și Kyane, frumoase nimfe albastre. Am închinat un gând lui Licinius Sura, care-și dedica pe vremuri vacanțele sale de om de stat studiului miraculoaselor fenomene ale apelor. Am auzit vorbindu-se despre surprinzătoarele irizări produse de auroră pe suprafața

Mării Ionice privită de sus, de pe Etna. Am hotărât să întreprindem ascensiunea muntelui; din zona viilor am trecut în cea a lavei, apoi în a zăpezilor. Copilul, ale cărui picioare dansau parcă, alerga pe pantele pieptișe; învățații care mă însoțeau urcau pe spatele catârcelor. Pe vârful a fost construit un refugiu ca să putem aștepta zorile. Ele sosiră – o imensă eșarfă a lui Isis se desfășură între un orizont și celălalt; stranii focuri străluciră pe ghețurile din vârful; pământul și marea se deschideau privirii până-n Africa ce se întrezărea și-n Grecia ce se lăsa ghicită. A fost unul dintre piscurile vieții mele. Nimic n-a lipsit, nici franjul aurit al unui nou, nici vulturii, nici cel ce toarnă-n cupe nemurirea.

Anotimpuri alcionice, solstițiul zilelor mele... Departe de a-mi proslăvi fericirea trecută, trebuie să lupt ca ea să nu-și piardă gustul; chiar și acum doar amintirea-i e pentru mine mult prea tare. Mai sincer decât marea parte a oamenilor, mărturisesc fără înconjur cauzele tainice ale acestei fericiri; calmul atât de prielnic muncii și preocupărilor spiritului îmi apare drept una dintre cele mai frumoase urmări ale dragostei. Și sunt surprins că atari bucurii nesigure, așa de rar depline în cursul unei vieți de om, indiferent în ce fel le-am căutat ori le-am dobândit, sunt privite cu atâta neîncredere de preținșii înțelepți care se tem de obișnuința și de excesul la care i-ar putea împinge, în loc să se teamă de lipsa ori pierderea acestora, și care consacră mortificării simțurilor lor un timp ce l-ar putea folosi mai bine spre a-și modela și înfrumuseța sufletul. În acea vreme consacram consolidării fericirii – degustării, cât și cercetării ei – atenția constantă pe care o dădeam întotdeauna celor mai mici detalii ale faptelor mele; și ce altceva e voluptatea însăși dacă nu o clipă de pasionată atenție a trupului? Orice fericire e o capodoperă: cea mai mică greșală o falsifică, cea mai mică ezitare îi schimbă gustul, infima stângăcie-i știrbește frumusețea, prostia neînsemnată o face de ocară. A mea nu-i cătuși de puțin vinovată de propriile-mi imprudențe care, mai târziu, au sfârșit-o: atâta timp cât am acționat în sensul ei, am fost înțelept. Și totuși, cred că unuia mai înțelept decât mine i-ar fi fost cu puțință să fie fericit până la moarte.

Doar câțiva timp mai târziu, în Frigia, la hotarul unde Grecia și Asia se amestecă, am avut despre această fericire viziunea cea mai completă și mai lucidă. Cantonasem într-un loc deșert și sălbatic, în împrejurimile mormântului lui Alcibiade, care sfârșise acolo ca victimă a intrigilor satrapilor. Pe mormântul dat uitării de secole am așezat o statuie din marmură de Paros, imagine a unuia dintre oamenii pe care Grecia i-a iubit cel mai mult. Am dat de asemenea dispoziție să se celebreze în fiecare an anume rituri comemorative; locuitorii din

satul vecin s-au alăturat membrilor escortei mele pentru prima dintre aceste ceremonii; un tăuraș a fost sacrificat; o parte din carne a fost hărăzită ospățului de seară. A avut loc și o cursă de cai improvizată pe câmpie, dansuri la care bitinianul participă cu grație năvalnică; ceva mai târziu, în jurul ultimului foc, dându-și pe spate frumosu-i gât robust, a cântat. Îmi place să mă întind lângă cei dispăruți spre a-mi afla măsura; în acea seară mi-am comparat viața cu cea a marelui iubitor de desfătări, pe cale să îmbătrânească și care căzu străpuns de săgeți în acest loc, apărut de un tânăr prieten și plâns de-o curtezană din Atena. Tinerețea mea nu năzuie la prestigiul celei a lui Alcibiade: diversitatea mea o egala sau o întrecea pe a sa. M-am desfătat cât și el, am meditat mai mult, am muncit cu mult mai mult; posedam, ca și el, extraordinara fericire de a fi iubit. Alcibiade a sedus totul, chiar și Istoria, și totuși a lăsat în urma lui grămezi de morți atenieni părăsiți în carierele din Siracuză, o patrie ce se clătina, pe zeii de la răspântii prostește mutilați de mâinile sale. Am guvernat o lume infinit mai vastă decât cea în care trăise atenianul; am menținut pacea; am armat imperiul ca pe o corabie frumoasă, căreia i-am întins pânzele pentru o călătorie ce va dura secole; am luptat cât am putut mai bine spre a favoriza sensul divinului în om, fără a-i sacrifica totuși omenescul. Fericirea mea era o răsplată.

Mai exista și Roma. Nu mai eram însă obligat să menajez, să creez încredere, să plac. Opera principatului se impunea; porțile Templului lui Ianus, care se deschid în vreme de război, rămâneau închise; intențiile își arătară roadele; prosperitatea provinciilor se revărsa asupra metropolei. N-am mai refuzat titlul de Părinte al Patriei ce-mi fusese oferit la începutul domniei.

Plotina nu mai trăia. În timpul precedentei șederi în Oraș, am revăzut-o pentru ultima oară pe această femeie cu surâsul puțin obosit pe care nomenclatura oficială mi-o dădea drept mamă și care fusese cu mult mai mult: unca mea prietenă. De data aceasta, din ea n-am mai regăsit decât o mică urnă depusă sub Columna Traiană. Am asistat eu însumi la ceremoniile apoteozei; contrar protocolului imperial, am purtat doliu vreme de nouă zile. Moartea aducea însă prea puțină schimbare acestei intimități care ani în șir se dispensase de prezența fizică; împărăteasa rămânea ceea ce fusese întotdeauna pentru mine: un spirit, un gând cu care se înfrățise al meu.

Unele dintre marile lucrări de construcție luau sfârșit: Colosseumul reparat, spălat de amintirea lui Nero care bântuia încă acele locuri, era împodobit nu cu imaginea acestui împărat, ci cu o statuie colosală a Soarelui, Helios-Rege, drept

aluzie la numele meu gentil de Aelius. Se făceau ultimele finisaje la templul Venerei și Romei, construit și el pe locul scandaloasei Case de Aur în care Nero desfășurase fără gust un lux prost asimilat. *Roma, Amor*: divinitatea Orașului Etern se identifica pentru prima dată cu Mama Dragostei, inspiratoarea oricărei bucurii. Era una dintre ideile vieții mele. În acest chip, puterea romană îmbrăca un caracter cosmic și sacru, forma pacifică și tutelară pe care aveam ambiția să i-o dau. Uneori mi se întâmpla s-o asimilez pe împărăteasa decedată cu acea Venus înțeleaptă, sfătuitoare divină.

Din ce în ce mai mult, toate zeitățile îmi apăreau în mod miraculos topite într-un Tot, emanații variind la infinit, manifestări egale ale aceleiași forțe: contradicțiile lor nu erau decât o altă față a armoniei dintre ele. Construirea unui templu al Tuturor Zeilor, a unui Panteon, se impusese spiritului meu. I-am ales amplasarea pe ruinele vechilor băi publice oferite poporului roman de către Agrippa, ginerele lui Augustus. Din vechiul edificiu nu mai rămăsese nimic altceva decât un portic și placa de marmură a unei dedicații către locuitorii Romei: ca atare, cea din urmă a fost replasată cu grijă pe frontonul noului templu. Puțin îmi păsa dacă numele meu lipsea de pe acest monument ce-mi materializase gândul. Dimpotrivă, îmi făcea plăcere ca o inscripție veche de mai bine de un secol să-l asocieze începutului imperiului, domniei domolite a lui Augustus. Chiar acolo unde inovam, îmi plăcea înainte de orice să mă simt continuator. Prin Nerva și Traian, deveniți oficial tatăl și bunicul meu, mă alăturam celor doisprezece cezari înșiși, atât de maltratați de Suetonius: luciditatea lui Tiberius, mai puțin duritatea lui; erudiția lui Claudius, mai puțin slăbiciunea sa; gustul pentru artă al lui Nero, dar dezbrătat de orice stupidă vanitate; bunătatea lui Titus, mai puțin aerul lui anost; economia lui Vespasian, fără cărpănoșenia lui ridicolă, alcătuiau tot atâtea exemple pe care mi le propuneam mie însumi. Acești principii și-au jucat rolul lor în treburile omenești; mie îmi revenea de aici înainte sarcina de a alege dintre faptele acestora pe cele ce este bine să fie continuate, să consolidez pe cele bune, să corectez pe cele rele, până în ziua în care alți oameni, mai mult sau mai puțin calificați, dar deopotrivă responsabili își vor asuma datoria să procedeze în același chip cu ale mele.

Consacrarea templului Venerei și Romei a fost un fel de triumf însoțit de curse de care, de spectacole publice, de distribuții de mirodenii și de parfumuri. Cei douăzeci și patru de elefanți care au adus pe șantier blocurile enorme, ușurând în mare măsură munca forțată a sclavilor, au luat loc în cortegiul ca niște

monoliți vii. Data aleasă pentru această sărbătoare era aniversarea întemeierii Romei, a opta zi după idele lui aprilie a anului opt sute optzeci și doi de la fundarea Orașului. Primăvara romană n-a fost niciodată mai dulce, mai violentă, nici mai albastră. În aceeași zi, cu o solemnitate și mai gravă, parcă în surdină, a avut loc în interiorul Panteonului o ceremonie dedicatorie. Eu însumi am corectat planurile prea timide ale arhitectului Apollodor. Folosindu-mă de artele Greciei ca de o simplă ornamentare, ca de un adaos luxos, am recurs pentru structura însăși a edificiului la vremurile primitive și fabuloase ale Romei, la templele rotunde ale Etruriei antice. Voisem ca sanctuarul Tuturor Zeilor să reproducă forma globului terestru și a sferei stelare, a globului în care sunt închise semințele focului etern, a sferei goale care conține totul. Era de asemenea forma colibelor ancestrale din care fumul celor mai vechi vetre omenești ieșea printr-un orificiu situat în vârf. Cupola, construită din lavă rezistentă și ușoară, care părea și ea că participă la mișcarea ascendentă a flăcărilor, comunica cu cerul printr-o deschidere mare, alternativ neagră și albastră. Acest templu deschis și secret fusese conceput ca un cadran solar. Orele se învârteau în cerc pe casetoanele lustruite cu grijă de meșteri greci; discul zilei rămânea suspendat deasupra, ca un scut de aur; ploaia forma pe paviment o băltoacă pură; rugăciunea se înălța ca fumul către golul în care ne așezăm zeii. Pentru mine această sărbătoare a însemnat unul dintre acele ceasuri în care totul devenise convergent. În picioare, la capătul acestei zile atât de încărcate, aveam în juru-mi personalul principatului meu, materialele din care mi se alcătua destinul de om matur, clădit deja mai mult de jumătate. Treceam în revistă energia austeră a lui Marcus Turbo, slujitor credincios; demnitatea muștrătoare a lui Servianus, ale cărui critici, șoptite cu voce din ce în ce mai scăzută, nu mă mai atingeau; eleganța regală a lui Lucius Ceonius; și, ceva mai la o parte, în limpedea penumbră ce se potrivește aparițiilor divine, chipul visător al tânărului grec în care mi-am întrupat Soarta. Soția mea, și ea prezentă, tocmai primise titlul de împărăteasă.

De multă vreme deja, preferam poveștile privitoare la amorurile și certurile zeilor comentariilor stângace ale filozofilor despre natura divină; acceptam să fiu imaginea terestră a acestui Jupiter, cu atât mai mult zeu cu cât este om, sprijin al lumii, întruchipare a dreptății, ordine a lucrurilor, amant al Ganimezilor și Europelor, soț neglijent al unei amarnice Iunone. Sufletul meu, dispus în acea zi să situeze totul într-o lumină fără de umbră, o compara pe împărăteasă cu zeița în onoarea căreia, în timpul unei recente vizite la Argos, am consacrat un păun

de aur bătut în nestemate. Aș fi putut scăpa prin divorț de această femeie pe care n-o iubeam deloc; ca particular n-aș fi ezitat s-o fac. Ea însă mă stânjenea prea puțin și nimic din conduita-i nu justifica o insultă atât de publică. Ca tânără nevastă, se supăra de abaterile mele cam tot atât cât se necăjea și unchiul ei de datoriile ce le făcusem. Acum, asista, fără să pară că observă, la manifestările unei pasiuni ce se anunța de lungă durată. Ca multe femei puțin sensibile la dragoste, înțelegea greșit puterea; atare ignoranță excludea deopotrivă indulgența și gelozia. Nu se neliniștea decât dacă titlurile ori siguranța ei erau amenințate, ceea ce nu era cazul. Nu-i mai rămăsese nimic din grația adolescentină ce mă interesase, pentru scurt timp, altădată: această spaniolă îmbătrânită prematur era gravă și dură. Eram recunoscător răcelii ei din pricina căreia nu-și luase un amant; îmi plăcea că a știut purta cu demnitate vălurile ei de matroană, care erau aproape niște văluri de văduvă. Țineam mult ca un profil de împărăteasă să figureze pe monedele romane, având pe spate o inscripție dedicată când Pudorii, când Liniștii. Mi se întâmpla să mă gândesc la căsătoria fictivă care, în seara sărbătorilor de la Eleusis, a avut loc între marea preoteasă și hierofant, mariaj ce nu este o unire, nici chiar un contact, ci un ritual sacramentat ca atare.

În noaptea care a urmat acestor celebrări am privit de pe înălțimea unei terase cum arde Roma. Focurile de bucurie egalau incendiile aprinse de Nero: erau aproape tot atât de înfricoșătoare. Roma: creuzetul dar și cuptorul, fierul bătut, ciocanul dar și nicovala, proba vizibilă a schimbărilor și reluărilor istoriei, unul dintre locurile din lume în care omul a trăit și va trăi în cel mai tumultuos chip. Incendierea Troiei, din care un fugar a scăpat ducându-și cu sine tatăl, copilul și Larii, avea drept rezultat în acea seară marile focuri ale serbării. Mă gândeam de asemenea, cu un fel de teroare sacră, la incendiile viitorului. Milioanele de vieți trecute, prezente și viitoare, edificiile recente, născute din edificii vechi și urmate la rândul lor de edificii ce vor lua ființă, îmi păreau a se succeda în timp ca valurile; din întâmplare, în acea noapte înaltele valuri se spărgeau la picioarele mele. Trec peste momentele de delir când purpura imperială, veșmântul sacru pe care atât de rar am consimțit să-l port, a fost aruncată pe umerii creaturii care devenea pentru mine Geniul meu; îmi convenea, desigur, să contrastez roșul profund cu aurul pal al unei cefe, dar mai ales să-mi silesc Fericirea, Soarta, entități nesigure și vagi, să capete căldura și greutatea liniștitoare a cărnii. Zidurile solide ale Palatinului, de mine locuit prea puțin, dar pe care abia îl reconstruisem, se legăneau ca marginile unei corăbii; storurile date la o parte spre a lăsa să intre noaptea romană erau cele ale unui pavilion de la pupă; strigătele

mulțimii, zgomotul vântului printre parâme. Stânca enormă ce se zărea departe în umbră, asizele gigantice ale mormântului meu ce începea atunci să fie ridicat pe malurile Tibrului nu-mi inspira nici groază, nici regret, nici vană meditație asupra scurtimii vieții.

Încetul cu încetul, lumina s-a schimbat. De mai bine de doi ani, trecerea timpului era măsurată de progresele unei tinereți în formare, care se pârguiește și urcă spre al ei zenit: vocea gravă se obișnuia să strige ordinele piloților sau maestrilor de vânătoare; deschiderea mai mare a pasului alergătorului; pulpele călărețului stăpânindu-și calul mai bine; școlarul care învățase pe de rost la Claudiopolis lungi fragmente din Homer se pasiona de poezie voluptuoasă și savantă, se desfăta cu unele pasaje din Platon. Tânărul meu păstor devenea un tânăr prinț. Nu mai era copilul plin de zel care sărea de pe cal la popasuri ca să-mi ofere de băut din apa izvoarelor în căușul palmelor: dăruitorul cunoștea acum valoarea imensă a darurilor sale. În timpul vânătoarelor organizate pe domeniile lui Lucius din Toscana, mi-a trecut prin minte să amestec chipul perfect cu figurile greoaie și preocupate ale marilor demnitari, cu profilurile ascuțite ale orientalilor, cu mutrele pocite ale maestrilor de vânătoare, barbari, să-l obișnuiesc pe mult adoratul cu dificilul rol de prieten. La Roma au început să se înnoade intrigi în jurul tânărului cap, au existat josnice strădanii de captare a acestei influențe sau de înlocuire cu o alta. Refugierea într-un unic gând dădea lăstarului de optsprezece ani o putere de indiferență ce lipsește celor mai înțelepți: știuse să le disprețuiască ori să le ignore pe toate. Gura cea frumoasă a căpătat însă o cută amară pe care sculptorii au observat-o.

Moralistilor le ofer aici prilejul de a triumfa ușor în ce privește persoana mea. Cenzorii își dau silința să arate că propria-mi nefericire este consecința rătăcirii mele, rezultatul excesului: îmi este cu atât mai greu să-i contrazic, cu cât nu văd limpede în ce constă rătăcirea și unde se află excesul. Mă strădui să dau crimei mele, dacă a fost într-adevăr o crimă, justele ei dimensiuni: îmi spun că sinuciderea nu este o raritate și că e un lucru obișnuit să mori la douăzeci de ani. Moartea lui Antinous nu constituie o problemă și o catastrofă decât pentru mine singur. Se prea poate ca atare dezastru să fi fost inseparabil de un prea- plin de bucurie, de un surplus de experiență de care n-aș fi consimțit să mă privesc eu însumi, și nici să-l privesc pe tovarășul meu de primejdie. Chiar remușcărilor mele au devenit încetul cu încetul o formă amară de posesiune, un mod de a mă întări în credința că am fost până la capăt jalnicul stăpân al destinului său. Dar știu

foarte bine că trebuie să se țină seama de hotărârile frumosului străin ce ne rămâne, în ciuda tuturor, fiecare ființă iubită. Luându-mi asupra întreaga vină, reduc pe tânărul erou la dimensiunile unei statuete de ceară, de mine plăsmuită și de mine strivită în mână. N-am dreptul să depreciez strania capodoperă care a fost plecarea sa; trebuie să las acestui copil meritul propriei lui morți.

Se înțelege de la sine că nu incriminez preferința senzuală, întru totul banală, care a determinat alegerea mea în dragoste. Pasiuni asemănătoare mi-au traversat deseori viața; aceste frecvente amoruri nu costaseră până atunci decât un minimum de jurăminte, de minciuni și de urmări neplăcute. Scurtu-mi interes pentru Lucius nu m-a dus decât la câteva reparabile nebunii. Nimic nu împiedica să se petreacă același lucru și în cazul acestei supreme tandrețe; nimic, dacă nu tocmai calitatea unică ce o deosebea de celelalte. Obișnuința ne-ar fi condus către acel sfârșit fără glorie, dar și fără dezastru, pe care viața îl oferă tuturor celor ce nu refuză dulcea tocire a epuizării. Aș fi văzut cum pasiunea se schimbă în prietenie, precum vor moraliștii, sau în indiferență, ceea ce e mai frecvent. O ființă tânără s-ar fi despărțit de mine în momentul în care legăturile noastre ar fi început să mă apese; alte obișnuințe senzuale, ori aceleași sub alte forme, s-ar fi instalat în viața sa; viitorul i-ar fi rezervat o căsătorie, nici mai rea, nici mai bună decât oricare alta, un post în administrația provincială, gestiunea unui domeniu rural în Bitinia; în împrejurări diferite, inerția, continuarea vieții de curte în cine știe ce poziție subalternă; în cel mai rău caz, o carieră de favorit căzut în dizgrație care devine confident sau mijlocitor. Înțelepciunea, dacă în atare privință sunt în stare să pricep ceva, constă în a nu trece cu vederea nici unul dintre hazardurile care reprezintă însăși viața, în datoria ce o ai de a te strădui să îndepărtezi pe cele mai rele. Dar nici acest copil, nici eu nu am fost înțelepți.

N-am așteptat prezența lui Antinous spre a mă simți zeu. Succesul înmulțea însă în jurul meu riscurile ameteții; anotimpurile păreau a colabora cu poezii și muzicanții escortei mele spre a face din existența noastră o sărbătoare olimpică. În ziua sosirii mele la Cartagina a luat sfârșit o secetă care dura de șase ani; mulțimea delirând sub aversa de ploaie m-a aclamat ca distribuitor al binefacerilor divine; marile lucrări din Africa n-au fost ulterior decât o modalitate de a canaliza acest belșug ceresc. Puțin timp mai înainte, în cursul unei escale în Sardinia, o furtună ne-a obligat să căutăm refugiu într-o colibă de țărani; Antinous o ajuta pe gazdă să întoarcă pe jăratec niște felii de ton; mă credeam Zeus vizitându-l pe Filemon în tovărășia lui Hermes. Tânărul cu picioarele îndoite, șezând pe pat, era chiar Hermes deznodându-și sandalele;

Bachus culegea acest ciorchine sau gusta pentru mine cupa cu vin roz; degetele întărite de coarda arcului erau cele ale lui Eros. Printre atâtea travestiuri, în sânul atâtor prestigii, mi s-a întâmplat să uit persoana umană, copilul care se chinuia zadarnic să învețe latinește, care îl ruga pe inginerul Decrianus să-i dea lecții de matematică, apoi renunța la ele și care, la cel mai mic reproș, se ducea îmbufnat la prova corabiei de unde privea marea.

Călătoria în Africa s-a încheiat în plin soare de iulie, în castrul nou-nouț de la Lambaesis; tovarășul meu îmbracă cu puerilă bucurie armura și tunica militară; pentru câteva zile am fost Marte cel nud și cu cască ce participă la instrucție în tabără, atleticul Hercule amețit de sentimentul vigoriei sale de ființă încă tânără. În ciuda căldurii și a îndelungilor lucrări de terasament efectuate înaintea sosirii mele, armata funcționa, ca și restul, cu o ușurință divină: ar fi fost imposibil să obligi pe cutare alergător să sară un obstacol mai mult, pe cutare călăreț să execute o voltijă în plus fără să dăunezi eficacității înseși a acestor manevre, fără să rupi undeva justul echilibru de forțe care le constituie frumusețea. Am atras atenția ofițerilor asupra unei singure erori imperceptibile – un grup de cai lăsat descoperit în timpul simulării unui atac în câmp deschis; prefectul Cornelianus m-a mulțumit întru totul. O ordine inteligentă domnea peste aceste mase de oameni, de animale de tracțiune, de femei barbare însoțite de copii robuști care se înghesuiau la marginile pretoriului spre a-mi săruta mâinile. Această ascultare nu era servilă; sălbaticul entuziasm contribuia la susținerea programului meu de securitate; nimic nu costase prea scump, nimic nu fusese neglijat. Mă gândeam să-l pun pe Arrian să scrie un tratat de tactică, precum aioma unui trup bine făcut.

La Atena, dedicarea Olimpeionului prilejui, trei luni mai târziu, sărbători care aminteau solemnitățile romane, dar ceea ce la Roma se desfășurase pe pământ avea loc acolo în plin cer. Într-o bălaie după-amiază de toamnă am luat loc sub porticul conceput la scara supraomenească a lui Zeus; templul de marmură, ridicat pe locul în care Deucalion a văzut sfârșindu-se Potopul, părea a-și pierde greutatea și a pluti asemenea unui greu nor alb; veșmântul meu ritual se potrivea cu tonurile înserării pe Himetul apropiat. L-am însărcinat pe Polemon cu discursul inaugural. Acolo mi-a decernat Grecia acele apelative divine în care vedeam deopotrivă un izvor de prestigiu și scopul cel mai tainic al realizărilor vieții mele: Evergetul, Olimpianul, Epifanul, Stăpânul Totului. Și cel mai frumos, cel mai greu de meritat dintre toate titlurile: Ionianul, Filelenul. Polemon avea ceva din firea unui actor, dar jocul fizionomiei unui mare comediant dă

câteodată expresie emoției la care participă o lume, un secol. Își ridică ochii, se reculese înaintea exordului, păru că adună în sine toate darurile cuprinse în acea fracțiune a timpului. Eu colaborasem cu epocile, cu însăși viața grecească; autoritatea pe care o exercitam nu era atât putere, cât misterioasă putință, superioară omului, dar care nu acționează eficace decât prin intermediul ființei umane; logodna Romei cu Atena era fapt împlinit; trecutul regăsea fața viitorului; Grecia pornea din nou la drum, simțind iarăși în pânze suflarea vântului ca o corabie pe care lipsa oricărei adieri o lăsase mult timp în nemișcare. Atunci, o clipă de melancolie îmi strânse inima; mă gândeam că vorbele terminare perfecțiune conțin în ele și cuvântul, sfârșit: poate nu făcusem decât să ofer Timpului devorator o pradă mai mult.

Am pătruns apoi în interiorul templului în care sculptorii trebăluiau încă: uriașa eboșă a lui Zeus de aur și fildeș lumina vag penumbra; la picioarele eșafodajului, marele piton, căutat și adus din ordinul meu din India spre a fi consacrat în acest sanctuar grec, se odihnea în coșul său de filigran, bestie divină, emblema târâtoare a duhului pământului, asociată dintotdeauna cu tânărul nud care simbolizează geniul împăratului. Antinous, intrând din ce în ce mai mult în acest rol, servea el însuși monstrului porția lui de pițigoi cu aripile frânte. Apoi, ridicând brațul, se ruga. Știam că rugăciunea, făcută pentru mine, se adresa numai mie, dar nu eram în așa măsură zeu spre a-i ghici sensul, nici spre a cunoaște dacă va fi împlinită vreodată. A fost o ușurare când am ieșit din acea tăcere, din acea paloare albastră, reintrând pe străzile Atenei, unde se aprindeau felinarele și simțeau familiaritatea poporului de jos, strigătele în aerul prăfos al serii. Tânăra figură care în curând avea să înfrumusețeze atât de multe monede ale lumii grecești devenea pentru oamenii de rând o prezență prietenoasă, un semn.

Iubeam nu mai puțin, ci mai mult. Dar povara dragostei, ca și cea a brațului așezat tandru de-a curmezișul unui piept, se făcea încetul cu-ncetul greu de suportat. Figuranții reapărură: îmi reamintesc de tânărul dur și fin care m-a întovărășit în timpul unei șederi la Milet, dar la care am renunțat. Revăd seara de la Sardes când poetul Straton ne-a plimbat dintr-un loc deocheat într-altul, înconjurați de îndoielnice cuceriri. Acest Straton, care preferase curții mele obscura libertate a tavernelor Asiei, era un om de gust, zeflemitor, dornic să dovedească zădărnicia oricărui lucru în afara plăcerii înseși, poate pentru a-și scuza faptul că-i sacrificase totul. Și a existat și acea noapte de la Smirna când l-am obligat pe cel iubit să suporte prezența unei curtezane. Copilul își făcea

despre dragoste o idee funciamente austeră pentru că ea era exclusivă; dezgustul său mergea până la greață. Apoi s-a obișnuit. Vanele tentative se explică foarte bine prin pofta de desfrâu; acesteia i se adaugă speranța găsirii unei noi intimități în care tovarășul de plăcere să nu înceteze de a fi totodată ființa iubită și prietenul, și dorința de a iniția pe altul, de a face ca tinerețea sa să treacă prin experiențe identice cu cele ale tinereții mele; și poate, încă și mai nemărturisită, intenția de a-l coborî încetul cu încetul în rândul desfătărilor banale care nu angajează cu nimic.

În dorința mea de a pune frâu acestei tandreți adumbritoare care risca să-mi stânjenească viața, intra și oarecare angoasă. În cursul unei călătorii în Troada, am vizitat câmpia Scamandrului, sub un cer verde de catastrofă: inundația, ale cărei ravagii venisem să le constat la fața locului, prefăcuse în insulițe tumulii mormintelor antice. Mi-am rezervat câteva momente spre a mă reculege pe mormântul lui Hector; Antinous s-a dus să viseze pe cel al lui Patrocle. Nu știusem să recunosc în tânărul admirator care mă întovărășea pe emulul prietenului lui Ahile: am luat în derâdere pasiunile pentru fidelitate care înfloresc mai ales în cărți; insultată, frumoasa creatură a roșit până la sânge. Franchețea era din ce în ce mai mult singura virtute căreia mă consacram; îmi dădeam seama că disciplinele eroice cu care Grecia înconjurase atașamentul unui om matur pentru un tovarăș mai tânăr sunt adesea în ochii noștri doar ipocrită afectare. Mai sensibil decât credeam a fi la prejudecățile Romei, îmi aminteam că acestea își fac partea lor în ce privește plăcerile, dar consideră dragostea o rușinoasă manie; mă cuprinsese din nou furia de a nu depinde în chip exclusiv de nici o ființă. Mă săturasem de curmezișurile tinereților mele, inseparabile, ca atare, de propria-mi alegere; sfârșisem prin a găsi în această pasiune diferită tot ce mă iritase la metresele romane: parfumurile, afectările, luxul rece al podoabelor își reluaseră locul în viața mea. Temeri aproape nejustificate se strecurară în acest suflet sumbru; l-am văzut neliniștindu-se că va avea în curând nouăsprezece ani. Primejdioase capricii, mâinii agitând pe fruntea încăpățanată cârlionții Meduzei alternau cu o melancolie asemenea stuporii, cu o dulceață din ce în ce mai frântă. Mi s-a întâmplat să-l lovesc: îmi voi aminti întotdeauna de acei ochi îngroziți. Dar idolul palmuit rămânea idol, iar sacrificiile expiatorii începură.

Toate Misterele Asiei măreau, cu muzicile lor stridente, voluptuoasa dezordine. Vremurile de la Eleusis trecuseră cu totul. Inițieri în culte secrete ori bizare, practici mai degrabă tolerate decât admise, pe care legislatorul din mine

le privea cu neîncredere, se potriveau acestui moment al vieții în care dansul devine amețală, iar cântecul se termină în strigăt. În insula Samotrace am fost inițiat în misterele Cabirilor, străvechi și obscene, sacre precum carnea și sângele; șerpii sătui de lapte din vizuina lui Trofonios mi se frecau de glezne; sărbătorile tracice ale lui Orfeu dădeau naștere la sălbatic ritualuri de fraternizare. Omul de stat care interzisese sub pedepsele cele mai severe orice formă de mutilare consimți să asiste la orgiile Zeiței Siriene: am văzut cumplitul vârtej al dansurilor însângerate; fascinat ca un ied în față cu o reptilă, tânărul meu tovarăș privea cu groază pe cei ce preferau a da cerințelor vârstei și sexului un răspuns tot atât de definitiv ca și moartea, ba încă poate și mai atroce. Dar culmea ororii a fost atinsă în cursul unei șederi la Palmira, unde negustorul arab Meles Agrippa ne-a găzduit vreme de trei săptămâni într-un lux splendid și barbar. Într-o zi, după ce s-a băut, acest Meles, mare demnitar al cultului mitriac, luând destul de puțin în serios îndatoririle sale de pastofor, i-a propus lui Antinous să ia parte la *taurobolium*. Tânărul știa că eu însumi m-am supus o dată unei ceremonii de același fel; se oferi cu entuziasm. N-am crezut că trebuie să mă opun acestei fantezii pentru îndeplinirea căreia nu se cerea decât un minimum de purificări și abstenență. Am primit să fiu chiar eu cel ce sta drept chezaș, împreună cu Marcus Ulpius Castoras, secretarul meu de limbă arabă. La ora stabilită, am coborât în grotă sacră; bitinianul s-a întins spre a primi botezul sângelui. Dar când am văzut ieșind din șanț corpul dungat cu roșu, părul păslos, năclăit de noroi lipicios, fața stropită de pete ce nu se puteau spăla, trebuind să fie lăsate a se șterge de la sine, dezgustul mi s-a urcat în gât, ca și scârba pentru aceste culte subterane și suspecte. Câteva zile mai târziu, am interzis trupelor cantonate la Emesa să mai calce în negrul mitreu.

Am avut prevestirile mele: ca și Marcus Antonius înaintea ultimei bătălii, am auzit îndepărtându-se în noapte muzica schimbării gărzilor zeilor protectori care plecau... O auzeam fără să-i acord importanță. Siguranța mea era cea a călărețului pe care un talisman îl apăra să nu cadă. La Samosata a avut loc sub auspiciile mele un congres al micilor regi ai Orientului; în timpul vânătorilor în munți, Abgar, regele Osroenei, m-a învățat el însuși arta vânătorii cu șoimul; hăitașii, manevrați ca la teatru, aruncară în plasele de purpură turme întregi de antilope. Antinous se arcuia cu toată puterea spre a reține elanul celor două pantere care trăgeau în groasele lor zgărzi de aur. Sub fațada tuturor acestor splendori, s-au încheiat acorduri, tratativele fiindu-mi, fără excepție, favorabile; rămâneam jucătorul care câștigă la fiecare mână. Am petrecut iarna în palatul din

Antiohia, unde, pe vremuri, cerusem vrăjitorilor să mă lumineze asupra viitorului. Dar viitorul nu mai putea să-mi aducă nimic, cel puțin nimic care să treacă drept dar. Culesul meu luase sfârșit, mustul vieții umpluse zăcătoarea. Încetasem, e adevărat, să-mi mai orânduiesc propriul destin, dar disciplinele, cu grijă elaborate, de altădată îmi apăreau doar ca primă treaptă a vocației de om; ele erau ca lanțurile cu care un dansator se înfășoară spre a zvâcni și mai puternic atunci când se dezbară de ele. În anumite privințe austeritatea persista: continuam a interzice să se servească vin înaintea celei de-a doua veghe de noapte; îmi aminteam că văzusem, pe aceleași mese de lemn lustruit, mâna tremurătoare a lui Traian. Există însă și alte feluri de beție. Nici o umbră nu se profila pe zilele mele, nici moartea, nici înfrângerea, nici deruta mai subtilă pe care ne-o provocăm noi înșine, nici vârsta care totuși va sfârși prin a veni. Cu toate acestea, mă grăbeam ca și cum fiecare oră ar fi fost totodată cea mai frumoasă și ultima.

Frecvențele mele vizite în Asia Mică m-au pus în contact cu un mic grup de savanți care se consacraseră cu seriozitate științelor magice. Fiecare secol își are îndrăznelile lui: spiritele cele mai alese ale veacului nostru, sătule de filozofia devenită din ce în ce mai mult declamație școlărească, sunt ispitate să bântuie acele hotare interzise omului. La Tir, Filon din Biblos mi-a relevat câteva secrete ale vechii magii feniciene; el m-a urmat la Antiohia. Numenios dădea miturilor lui Platon despre natura sufletului o interpretare ce rămânea timidă, dar care ar fi dus departe un spirit mai îndrăzneț decât al său. Discipolii lui invocau demonii: era un joc ca oricare altul. În fumul de smirnă îmi apăreau figuri stranii ce arătau a fi făcute din însăși măduva viselor mele; ele oscilau, se topeau, nelăsându-mi decât sentimentul unei asemănări cu un chip cunoscut și viu. Totul nu era poate decât o performanță de măscărici: în acest caz, măscăriciul își cunoștea meseria. M-am reapucat de studiul anatomiei abia încercat în tinerețe, dar nu pentru a medita cu înțelepciune asupra structurii corpului. Mă cuprinsese curiozitatea în privința acelor regiuni intermediare în care se amestecă sufletul și carnea, unde visul devine ecou al realității, unde viața și moartea își schimbă însușirile și măștile. Medicul meu, Hermogenes, dezgropa atari experiențe; m-a pus totuși în legătură cu un mic număr de practicieni care lucrau asupra acestor date. Am încercat împreună cu ei să localizez adăpostul sufletului, să-i aflu legăturile care-l unesc cu trupul și să măsoar timpul în care el se desprinde de corp. Pentru astfel de cercetări au fost sacrificate câteva animale. Chirurgul Satyros m-a dus în clinica lui spre a asista la agonii. Visam cu glas tare: oare sufletul nu este decât

suprema realizare a trupului, manifestare gingașă a durerii și plăcerii de a fi? Este el, dimpotrivă, mai vechi decât trupul modelat după chipul lui și care, de bine, de rău, îi servește pentru moment drept instrument? Poate fi el rechemat înlăuntrul cărnii, restabilindu-se între amândouă strânsa unire, acea combustie pe care o numim viață? Dacă sufletele posedă identitatea lor proprie, se pot ele schimba trecând de la o ființă la alta aidoma bucăților de fruct, înghițiturii de vin pe care doi amanți și-o trec într-un sărut? Orice învățat își schimbă de douăzeci de ori părerea în privința acestor lucruri. Scepticismul se lupta în mine cu dorința de a ști, iar entuziasmul cu ironia. M-am convins însă că inteligența noastră nu lasă să se infiltreze până la noi decât un subțire reziduu de fapte: mă interesam din ce în ce mai mult despre universul obscur al senzației, noapte neagră în care fulgeră și se rotesc sori orbitori. Cam în aceeași perioadă, Flegon, care colecționa povești cu strigoi, ne-a istorisit-o într-o seară pe cea a *Logodnicei din Corint*, garantând pentru adevărul ei. Întâmplarea în care dragostea readucea un suflet pe pământ, redându-i pentru o vreme un corp, ne-a mișcat pe fiecare, dar la profunzimi diferite. Mulți au încercat să înceapă o experiență analoagă: Satyros se străduia să evoce pe maestrul său, Aspasios, care încheiase cu el unul dintre acele pacte niciodată ținute, prin care cei ce mor promit să-i informeze pe cei vii despre moarte. Antinous mi-a făcut o promisiune de același gen, pe care n-am luat-o în serios, neavând nici un motiv să cred că acest copil nu-mi va supraviețui. Filon încerca să facă să apară soția sa moartă. Am îngăduit ca numele tatălui și al mamei mele să fie rostite, dar un fel de pudoare m-a împiedicat să o invoc pe Plotina. Nici una dintre aceste tentative n-a reușit. Dar s-au deschis porți stranii.

Cu puține zile înainte de a părăsi Antiohia, m-am dus să sacrific, ca altădată, pe vârful muntelui Cassios. Ascensiunea s-a făcut noaptea: ca și pe Etna, am luat cu mine un mic număr de prieteni cu picioare zdravene. Scopul meu nu era numai de a îndeplini, în acest sanctuar mai sacru decât oricare altul, un ritual aducător de prosperitate: voiam să revăd de acolo, de sus, fenomenul aurorei, minune zilnică pe care ori de câte ori am privit-o nu mi-am putut reține un strigăt lăuntric de bucurie. Pe vârful, soarele face să strălucească ornamentele de aramă ale templului, fețele luminate surâd în plin soare, în vreme ce câmpiile Asiei și ale mării sunt scufundate încă în umbră; pentru câteva clipe, cel care se roagă în vârful este singurul beneficiar al dimineții. Totul fusese pregătit pentru sacrificiu; am urcat la început cu caii, apoi cu picioarele, de-a lungul cărărilor periculoase, mărginite de drobiță și de mastic ce se recunoșteau și noaptea după miros. Aerul

era apăsător; primăvara ardea ca vara într-altă parte. Pentru prima oară în cursul unei ascensiuni pe munte mi s-a oprit respirația și a trebuit să mă sprijin o clipă pe prietenosul umăr. Furtuna, prevăzută deja de Hermogenes, care se pricepe la meteorologie, a izbucnit la o sută de pași de vârf. Preoții au ieșit să ne întâmpine la lumina fulgerelor; micul grup ud și până la os se strânse în jurul altarului rostuit pentru sacrificiu. Acesta era pe cale să aibă loc când trăsnetul ce se abătu asupra noastră omorî sub aceeași lovitură pe sacrificator și pe sacrificat. Odată trecută prima clipă de groază, Hermogenes, curios, ca medic ce era, se aplecă asupra celor două cadavre; Habrias și marele preot scoteau exclamații de admirație: omul și puiul de cerb sacrificați de sabia divină se uneau cu eternitatea Geniului meu – cele două vieți substituite o prelungeau pe a mea. Antinous, agățat de brațu-mi, tremura, nu de groază, cum credeam atunci, ci de gândul care-l străbătu și pe care aveam să-l înțeleg mai târziu. O ființă îngrozită de decădere, adică de îmbătrânire, trebuia să-și fi propus de o bună bucată de vreme să moară la primul semn de declin sau chiar cu mult înainte. Am ajuns să cred astăzi că atare hotărâre, pe care atâția dintre noi o iau fără însă a o respecta, data la el de foarte timpuriu, de pe vremea Nicomediei și a întâlnirii pe malul izvorului. Ea explica indolența lui, ardoarea plăcerii, tristețea, totala indiferență față de viitor. Mai trebuia însă ca astfel de plecări să nu aibă aerul unei revolte și să nu cuprindă nici un reproș. Trăsnetul de pe muntele Cassios îi indicase o ieșire: moartea putea deveni ultima formă de a aduce un serviciu, cel de pe urmă, dar și singurul care să rămână. Iluminarea răsăritului era nimic pe lângă surâsul ce înflorea pe acel chip răvășit. Câteva zile mai târziu am revăzut același surâs, dar mai ascuns, voalat de ambiguitate: la cină, Polemon, amator de chiromantie, vru să vadă mâna tânărului, palma în care pe mine însumi mă speriasse o uimitoare cădere de stele. Copilul și-o retrase, închizând-o cu un gest molatic, aproape pudic. Ținea să păstreze secretul jocului și al sfârșitului său.

Poposirăm la Ierusalim. Am studiat la fața locului planul unui nou oraș pe care-mi propuneam să-l construiesc pe locul așezării evreiești dărmate de Titus. Buna administrare a Iudeii, progresele comerțului cu Orientul necesitau la această răspântie de drumuri dezvoltarea unei mari metropole. Prevedeam obișnuita capitală romană: Aelia Capitolina își va avea templele ei, piețele, băile publice, sanctuarul Venerei romane. Gustul meu recent pentru cultele pasionale și blânde m-a făcut să aleg pe muntele Moriah grota cea mai potrivită celebrării Adoniilor. Astfel de proiecte au indignat populația evreiască: acești dezmoșteniți

preferau ruinele lor unui mare oraș care să le ofere toate posibilitățile de câștig, de cunoaștere, de plăcere. Lucrătorii care dădură primele lovituri de târnăcop în zidurile ce stăteau să se prăbușească au fost atacați de mulțime. Am mers mai departe: Fidus Aquila, care peste puțin timp avea să-și întrebuițeze talentul de organizator la construcția Antinoei, s-a apucat de treabă la Ierusalim. Refuzam să văd, pe mormanul de ruine, creșterea vertiginoasă a urii. O lună mai târziu sosirăm la Pelusium. Am luat măsuri să se reconstruiască mormântul lui Pompei. Cu cât mă afundam în treburile Orientului, cu atât mai mult admiram geniul politic al eternului învins, al marelui Iulius. Pompei, care s-a străduit să pună ordine în această nesigură lume a Asiei, părea uneori că a lucrat mai cu folos pentru Roma decât Cezar însuși. Opera de restaurare a fost una dintre ultimele mele ofrande aduse morților Istoriei: aveam în curând să mă ocup de alte morminte. Sosirea la Alexandria a fost discretă. Intrarea triumfală fusese amânată până la venirea împărătesei. Soția mea, care călătorea puțin, fusese convinsă să-și petreacă iarna în clima mai dulce a Egiptului; Lucius, nu prea bine restabilit după o tuse îndărătnică, trebuia să încerce același remediu. O flotilă de corăbii se aduna pentru o călătorie pe Nil, al cărei program cuprindea o serie de inspecții oficiale, de festivități, de banchete ce promiteau a fi tot atât de obositoare ca cele ale unui anotimp petrecut pe Palatin. Eu însumi organizasem totul: luxul, prestața unei curți aveau o valoare politică în această străveche țară obișnuită cu manifestările fastului regal.

Cu atât mai mult îmi stătea la inimă să consacru vânătorii cele câteva zile dinaintea sosirii oaspeților mei. Meles Agrippa organizase pentru noi la Palmira partide în deșert; nu ne-am avântat însă atât de departe spre a întâlni lei. Cu doi ani mai înainte, Africa îmi oferise câteva frumoase vânători ale imperialei feline; Antinous, prea tânăr și prea lipsit de experiență, n-a primit permisiunea de a figura pe primul loc. Aveam deci pentru el lașități la care nu m-aș fi gândit în ce mă privește. Cedând ca întotdeauna, i-am promis rolul principal în această vânătoare de leu. Nu mai era timpul să-l tratez ca pe un copil și eram mândru de forța lui tânără.

Plecarăm spre oaza lui Ammon, la câteva zile de mers de Alexandria, aceeași în care Alexandru aflase odinioară din gura preoților secretul obârșiei sale divine. Indigenii semnalaseră prin locurile acelea prezența unei fiare extrem de periculoase care atacase deseori omul. Seara, în jurul focului de tabără, ne comparăm plini de veselie viitoarele fapte cu cele ale lui Hercule. În primele zile însă, n-am dat decât de gazele. De data aceasta ne-am hotărât să mergem să ne

postăm amândoi lângă o baltă nisipoasă, năpădită toată de trestii. Pe-acolo trecea leul când venea să bea în amurg. Negrii erau puși să-l abată din drum către noi cu zgomote puternice din cochilii marine, din talgere de aramă și cu țipete; restul escortei noastre fusese lăsat la oarecare distanță. Aerul era apăsător și calm; nici măcar nu era nevoie să ne preocupăm de direcția vântului. Să fi trecut abia de ceasul al zecelea, căci Antinous îmi arată pe apă niște nuferi roșii încă larg deschiși. Fiara regală apăru deodată într-un foșnet de trestii călcate în picioare, își întoarse către noi frumosul său bot înfricoșător, una dintre înfățișările cele mai divine pe care o poate lua primejdia. Situat puțin mai în urmă, nu l-am putut opri pe copil, care își îndemnă calul fără nici o prudență, aruncă lancea, apoi cele două sulite, cu pricepere, dar prea de aproape. Jivina, străpunsă prin gât, se prăbuși bătând pământul cu coada; nisipul stârnit ne împiedica să vedem altceva decât o masă neclară din care se ridica urletul fiarei; în fine, leul se repuse pe picioare, își adună forțele spre a se arunca asupra calului și călărețului dezarmat. Prevăzusem riscul; din fericire, calul lui Antinous nu se clinti: animalele noastre erau admirabil dresate pentru acest gen de joc. Mi-am interpus calul, expunându-mi flancul drept; aveam obișnuința acestor exerciții; nu mi-a fost greu să dau leului, deja lovit mortal, lovitura de grație. S-a prăbușit pentru a doua oară, botul i se rostogoli în noroi; o șuviță de sânge negru se scurgea în apă. Uriașa pisică de culoarea deșertului, de miere și soare, își dădu sufletul cu o maiestate mai mult decât omenească. Antinous se aruncă de pe calul său acoperit de spumă și care tremura încă; tovarășii ne-au ajuns din urmă; negrii au târât în tabără imensa victimă moartă.

A fost improvizat un fel de festin; culcat pe burtă în fața unei tăvi de aramă, tânărul ne împărțea cu mâinile porțiile de miel fript în spuză. S-a băut în cinstea sa vin de palmier. Exaltarea lui creștea ca un cântec. Exagera poate semnificația ajutorului ce i-l dădusem, uitând că aș fi procedat la fel cu oricare vânător aflat în primejdie; ne simțeam totuși reintrați în acea lume eroică în care prietenii mor unul pentru altul. Recunoștința și orgoliul alternau în bucuria lui ca strofele într-o odă. Negrii au făcut minuni: seara, pielea jupuită se legăna sub stele, atârnată de doi pari la intrarea cortului meu. În ciuda aromelor cu care fusese stropită, mirosul ei de sălbăticiune ne-a bântuit toată noaptea. A doua zi, după o masă constând numai în fructe, am părăsit tabăra; în momentul plecării, am zărit într-un șanț ceea ce rămăsese din animalul regal din ajun: nu mai era decât un schelet roșu acoperit de un nor de muște.

Ne-am întors la Alexandria câteva zile mai târziu. Poetul Pancrates organiză la

Muzeu o sărbătoare în cinstea mea; într-o sală de muzică a fost adunată o colecție de instrumente de preț: antice lire doriene, mai grele și mai puțin complicate ca ale noastre, se învecinau cu citerele curbate ale Persiei și Egiptului, fluiere frigiene ascuțite ca vocile de eunuci și fragile fluiere indiene al căror nume nu-l cunosc. Un etiopian a bătut îndelung niște tobe africane făcute din fructul unui arbore. O femeie, a cărei frumusețe rece m-ar fi cucerit dacă n-aș fi hotărât să-mi simplific viața reducând-o la ceea ce era esențial pentru mine, cânta la o harfă triunghiulară cu sunetul trist. Mesomedes din Creta, muzicantul meu favorit, acompania la orga hidraulică recitarea poemului său *Sfinxul*, operă neliniștitoare, sinuoasă, alunecătoare ca nisipul bătut de vânt. Sala de concerte dădea spre o curte interioară; pe apa unui bazin se lăfăiau nuferii sub focul aproape furios al sfârșitului unei după-amiezi de august. În timpul unui interludiu, Pancrates a ținut să admirăm de aproape acele flori dintr-o varietate rară, roșii ca sângele, care nu înfloresc decât la sfârșitul verii. Recunoscurem îndată nuferii noștri stacojii din oaza lui Ammon; Pancrates se aprinse la ideea felinei rănite care-și dăduse sufletul printre flori. Mi-a propus să versifice acest episod al vânătorii: sângele leului înroșind albul crinilor de apă. Formula nu era nouă: i-am făcut totuși comanda. Acest Pancrates, care avea toate calitățile unui poet de curte, înjghebă pe loc câteva versuri agreabile în cinstea lui Antinous:trandafirul, zambila, rostopasca erau sacrificate corolelor de purpură ce vor purta în viitor numele preferatului. Se porunci unui sclav să intre în bazin și să culeagă un braț. Tânărul, obișnuit cu omagierile, acceptă cu seriozitate florile cerate, cu tijele moi, de culoarea șarpelui; la venirea nopții, ele se închiseră ca niște pleoape.

În acest timp sosi și împărăteasa. Lunga traversare a istovit-o; devenise fragilă fără a înceta să fie dură. Relațiile ei politice nu-mi mai dădeau bătaie de cap ca în vremea în care-l încurajase prosteste pe Suetonius: nu se mai înconjura decât de inofensive femei literate. Confidenta momentului, o oarecare Iulia Balbilla, compunea destul de bine versuri grecești. Împărăteasa și suita ei s-au stabilit în Lyceum, de unde ieșiră puțin. Lucius, în schimb, era ca întotdeauna avid de toate plăcerile, inclusiv cele ale inteligenței și ochilor.

La douăzeci și șase de ani, nu pierduse aproape nimic din acea frumusețe surprinzătoare din pricina căreia era aclamat pe străzi de către tinerimea Romei. Rămăsese absurd, ironic și vesel. Capriciile-i de altădată deveniseră manii; nu se deplasa fără maestrul bucătar; grădinarii lui îi alcătuiau, chiar la bordul unei

nave, surprinzătoare partere de flori rare; își purta peste tot patul al cărui model îl desenase el însuși: patru rânduri de saltele umplute cu patru soiuri deosebite de arome pe care se culca înconjurat de tinerele lui metrese ca de tot atâtea perne. Pajii săi fardați, pudrați, îmbrăcați ca Zefirii și Amor, se conformau cât puteau mai bine năzbâtiilor câteodată pline de cruzime: a trebuit să intervin pentru a împiedica pe micul Boreas, a cărui subțirime o admira, să se lase să moară de foame. Toate acestea erau mai degrabă plicticoase decât pline de haz. Vizitarăm, de comun acord, tot ceea ce se vizitează la Alexandria: Farul, Mausoleul lui Alexandru, cel al lui Marcus Antonius, în care Cleopatra triumfă pentru eternitate asupra Octaviei, fără a uita templele, atelierile, manufacturile și chiar cartierul îmbălsămătorilor. Am cumpărat de la un sculptor bun un grup întreg de Venere, Diane și Hermeși pentru Italica, orașul meu natal, pe care-mi propusesem să-l modernizez și să-l împodobesc. Preotul templului lui Serapis mi-a oferit un serviciu de sticlărie opalină; i l-am trimis lui Servianus, cu care, din considerație pentru sora mea Paulina, încercam să păstrez relații tolerabile. Mari proiecte edilitare au căpătat contur în timpul acestor plimbări destul de plictisitoare.

Religiile sunt la Alexandria tot atât de varii ca și afacerile: calitatea produsului e mai îndoielnică. Mai ales creștinii se remarcă prin numărul mare de secte cel puțin inutile. Doi șarlatani, Valentinus și Basilides, se instigă unul împotriva altuia, îndeaproape supravegheați de poliția romană. Drojdia egiptenilor profită de respectarea fiecărei prevederi religioase pentru a se arunca cu bâta în mână asupra străinilor. Moartea bouului Apis pricinuieste mult mai multe tulburări la Alexandria decât o succesiune imperială la Roma. Oamenii în pas cu moda își schimbă zeul protector așa cum aiurea se schimbă medicul, și fără mai mult succes. Aurul însă este singurul lor idol: nicăieri n-am văzut solicitori mai lipsiți de rușine. Inscripții pompoase erau plasate aproape peste tot spre a comemora binefacerile mele, dar refuzul de a scuti populația de o taxă pe care o putea foarte lesne plăti mi-a înstrăinat repede această gloată. Cei doi tineri care mă însoțeau au fost în mai multe rânduri insultați; lui Lucius i se reproșa luxul, de altfel excesiv; lui Antinous, obârșia lui obscură, în legătură cu care circulau povești absurde; ambilor – ascendentul ce se presupunea că-l au asupra-mi. Afirmatia din urmă era ridicolă: Lucius, care cântărea treburile publice cu o perspicacitate surprinzătoare, n-avea totuși nici un fel de influență politică; Antinous nici nu încerca să aibă. Tânărul patrician, care cunoștea lumea, n-a făcut decât să râdă de astfel de insulte. Antinous însă a suferit.

Evreii, zgândăriți de coreligionarii lor din Iudeea, înăcreau cât puteau mai bine acest aluat deja acrit. Sinagoga din Ierusalim mi l-a trimis pe membrul ei cel mai venerat – Akiba, bătrân aproape nonagenar și care nu știa grecește –, cu misiunea să mă convingă să renunț la proiectele deja în curs de realizare la Ierusalim. Asistat de interpreți, am avut mai multe convorbiri care n-au fost altceva pentru el decât un pretext de a monologa. În mai puțin de o oră mă simțeam capabil să-i definesc exact gândirea, chiar dacă nu eram de acord cu ea; el însă nu a depus aceeași strădanie în ce o privește pe a mea. Acest fanatic nici măcar nu bănuia că se poate raționa plecând de la alte premise decât ale sale; oferisem unui popor disprețuit locul lui printre celelalte din comunitatea romană; Ierusalimul, prin glasul lui Akiba, îmi notifica voința sa de a rămâne până la capăt fortăreața unui neam și a unui zeu izolați de restul lumii. Atare concepție nebunească se exprima cu o subtilitate obositoare: a trebuit să suport un lung șir de motive, savant deduse unele din altele, ale superiorității lui Israel. La sfârșitul celor opt zile, negociatorul atât de îndârjit și-a dat totuși seama că mersese pe un drum greșit; își anunță plecarea. Urăsc înfrângerea, chiar a altora; ea mă emoționează mai ales când învinsul este un bătrân. Ignoranța lui Akiba, refuzul său de a accepta tot ce nu ținea de cărțile sale sfinte și de poporul din care făcea parte, îi confereau un fel de nevinovată mărginire. Era însă greu să ai înțelegere pentru acest sectar. Părea că longevitatea l-a dezbrăcat de orice omenească suplețe: corpul descărnat, spiritul uscat erau înzestrate cu o aspră vigoare de lăcustă. Se pare că a murit mai târziu ca erou al cauzei poporului său, ori mai degrabă al legii acestuia: fiecare se dăruiește propriilor săi zei.

Distrațiile Alexandriei erau pe sfârșite. Flegon, care cunoștea oriunde curiozitățile locale, patroana ori hermafroditul celebru, propuse să mergem la o vrăjitoare. Această mijlocitoare a invizibilului locuia în Canopus. Ne-am dus acolo noaptea, cu barca, de-a lungul unui canal cu ape grele. Drumul parcurs a fost trist. O dușmănie surdă domnea, ca întotdeauna, între cei doi tineri: intimitatea la care-i obligam le sporea aversiunea reciprocă. Lucius o ascundea pe a sa sub o condescendență zeflemitoare; junele grec se zăvorâse într-unul dintre accesele lungi de proastă dispoziție. Eu însumi eram destul de obosit; cu câteva zile mai înainte, întorcându-mă acasă după un drum în plin soare, am avut o scurtă sincopă la care Antinous și Euforion, servitorul meu negru, au fost singurii martori. S-au alarmat la culme; i-am obligat să păstreze tăcerea.

Canopus nu e decât un decor: casa vrăjitoarei se afla în partea cea mai sordidă a acestui oraș al plăcerilor. Debarcarăm pe o terasă în ruină. Vrăjitoarea ne

aștepta înăuntru, gata pregătită cu îndoielnicele unelte ale meseriei ei. Părea competentă; n-avea nimic dintr-o necromantă de teatru; nici măcar nu era bătrână.

Prevestirile ei au fost sinistre. De câțva timp oracolele îmi anunțau pretutindeni numai neplăceri de tot felul, tulburări politice, intrigi de palat, boli grave. Cred, acum, că asupra acestor guri de umbră se exercitau influențe foarte omenești, uneori pentru a mă preveni, cel mai adesea spre a mă înfricoșa. Starea reală a unei părți a Orientului căpăta în acest mod o mult mai limpede expresie decât cea a rapoartelor proconsulilor noștri. Aceste pretinse revelații le primeam cu calm, căci respectul meu pentru lumea invizibilă nu mergea până acolo încât să mă încred în divinele baliverne: în urmă cu zece ani, puțin după venirea mea la putere, am închis oracolul de la Dafne, lângă Antiohia, care îmi prevestise urcarea pe tron, de teamă să nu facă aceeași prorocie primului pretendent venit. Oricum, este neplăcut să auzi vorbindu-se de lucruri triste.

După ce ne-a tulburat cât a putut mai bine, vrăjitoarea ne-a oferit serviciile ei; unul dintre acele sacrificii magice, din care solomonarii Egiptului își fac o specialitate, ar fi de ajuns ca totul să se aranjeze cu destinul prin bună înțelegere. Incursiunile mele în magia feniciană m-au făcut să înțeleg că oroarea acestor practici interzise se referă mai puțin la ceea ce ni se arată decât la ceea ce ni se ascunde: dacă n-ar fi fost cunoscută ura mea față de sacrificiile umane, aș fi fost probabil sfătuit să sacrific un sclav. S-au mulțumit să vorbească doar de un animal familiar.

Pe cât posibil, victima trebuia să-mi fi aparținut; nu putea fi vorba de un câine, creatură considerată impură de superstiția egipteană; o pasăre s-ar fi potrivit, însă nu călătoresc urmat de o cușcă cu păsări. Tânărul meu stăpân îmi propuse șoimul său. Astfel condițiile ar fi fost îndeplinite: i-am dăruit frumoasa pasăre după ce am primit-o eu însumi de la regele Osroenei. Copilul o hrănea cu mâna lui; era unul dintre rarele avuturi de care se legase. La început am refuzat; a insistat pătruns de gravitate; am înțeles că atribuia acestei oferte o semnificație extraordinară și am acceptat din delicatețe. Curierul meu Menecrates, posedând instrucțiunile cele mai detaliate, a plecat să caute pasărea în apartamentele noastre din palatul Serapeum. Chiar în galop, drumul ar fi durat, dus și întors, mai mult de două ceasuri. Nici nu putea fi vorba să le petrecem în mizerul sălaș al vrăjitoarei, iar Lucius se plângea de umezeala bărcii. Flegon găsi o ieșire: ne-am instalat cum s-a putut mai bine la o proxenetă, după ce aceasta se debarasase de personalul casei; Lucius decise să doarmă; eu am profitat de acest interval ca

să dictez scrisori oficiale; Antinous s-a întins la picioarele mele. Tocul lui Flegon scârțâia sub opaiț. Ultimul pătrar al nopții era pe sfârșite când Menecrates aduse pasărea, mânușa, masca și lăntișorul.

Ne reîntoarserăm la vrăjitoare. Antinous scoase masca șoimului, mângâie îndelung micul cap adormit și sălbatic, îl dădu descântătoarei care începu o serie de pase magice. Fascinată, pasărea a readormit. Era necesar ca victima să nu se zbată și ca moartea să pară a fi fost de bunăvoie. Un să ritual cu miere și cu esență de trandafiri, pasărea inertă a fost depusă pe fundul unei căzi umplute cu apă din Nil; creatura înecată se asimila cu Osiris purtat de curentul fluviului; anii tereștri ai păsării se adăugau alor mei; micul suflet solar se unea cu Geniul omului pentru care era sacrificat; acest Geniu invizibil ar fi putut de aici înainte să-mi apară și să mă slujească sub această formă. Lungile proceduri ce au urmat n-au fost mult mai interesante decât operațiile de bucătărie. Lucius căsca. Ceremoniile au imitat până la capăt funeraliile omenești: tămâierile și psalmodierile s-au lungit până în zori. Pasărea a fost închisă într-un sicriu umplut cu arome pe care vrăjitoarea l-a îngropat în fața noastră pe malul canalului, într-un cimitir părăsit. Apoi se ghemui sub un copac să-și numere, una câte una, monedele de aur cu care a răsplătit-o Flegon.

Ne-am urcat din nou în barcă. Sufla un vânt deosebit de rece. Lucius, așezat lângă mine, ridica cu vârful degetelor lui subțiri cuverturile de bumbac brodat; din politețe, am continuat să schimbăm frânturi de fraze privitoare la treburile și scandalurile de la Roma. Antinous, culcat în fundul bărcii, își sprijinise capul de genunchii mei: se făcea că doarme spre a nu fi prezent la conversația la care nu era luat părtaș. Mâna mea îi aluneca pe ceafă, sub păr. În clipele de zădărnicie ori în cele serbede, aveam astfel sentimentul că rămân în contact cu marile obiecte naturale, adâncimea pădurilor, spinarea musculoasă a panterelor, zvâcnirea regulată a izvoarelor. Nici o mângâiere nu ajunge însă până la suflet. Soarele strălucea când sosirăm la Serapeum; vânzătorii de pepeni verzi își strigau marfa pe străzi. Am dormit până la ora ședinței consiliului local la care am asistat. Mai târziu am aflat că Antinous a profitat de această absență spre a-l convinge pe Habrias să-l însoțească la Canopus. Acolo s-a reîntors la vrăjitoare.

Prima zi a lunii Atyr, al doilea an al celei de-a două suta douăzeci și șasea olimpiade. E aniversarea morții lui Osiris, zeul agoniilor: de-a lungul fluviului, bocete ascuțite răsunau de trei zile în toate satele. Oaspeții mei romani, mai puțin obișnuiți decât mine cu misterele Orientului, vădeau anume curiozitate pentru

aceste ceremonii ale unui popor diferit de al nostru. Dimpotrivă, pe mine mă enervau. Ordonasem să mi se ancoreze corabia la o oarecare distanță de celelalte, departe de orice așezare: un templu faraonic, pe jumătate abandonat, se ridica totuși în apropierea malului; încă mai avea colegiul lui de preoți; nu scăpasem întru totul de zgomotul bocetelor.

Cu o seară mai înainte Lucius mă invitase la cină pe corabia sa. M-am dus la apusul soarelui. Antinous refuză să mă urmeze. L-am lăsat în pragul cabinei de la pupă, întins pe blana lui de leu și jucând arșice cu Habrias. O jumătate de oră mai târziu, după căderea nopții, s-a răzgândit și a pus să fie chemată o barcă. Ajutat de un singur barcagiu, a parcurs contra curentului distanța destul de mare ce ne separa de celelalte corăbii. Intrarea lui în cortul sub care se dădea cina întrerupsese aplauzele stârnite de contorsiunile unei dansatoare. Se îmbrăcase cu un lung veșmânt sirian, subțire ca pielița unui fruct, presărat tot cu flori și Himere. Pentru a nu fi împiedicat la vâslit, își dăduse jos mâneca dreaptă; broboane de sudoare îi tremurau pe pieptul lucios. Lucius îi aruncă o ghirlandă pe care o prinse din zbor; veselia lui aproape stridentă nu cunoscuse o clipă de nectare, fiind abia stimulată de o cupă de vin grecesc. Ne-am reîntors împreună cu barca mea cu șase vâslași, însoțiți, de sus, de mușcătoarea urare de noapte bună a lui Lucius. Veselia sălbatică își urmă cursul, dar, dimineața, am dat din întâmplare peste o față înghețată de lacrimi. L-am întrebat neliniștit despre motivul acelei suferințe; răspunse cu umilință, dând vina pe oboseală. M-am mulțumit cu această minciună și am readormit. Adevărata sa agonie a avut loc într-un pat și alături de mine.

Poșta de la Roma tocmai sosise; ziua s-a scurs citind-o și dictând răspunsurile. Ca de obicei, Antinous ieșea și intra în liniște în încăpere: nu cunosc momentul în care acest frumos ogar a ieșit din viața mea. Către ceasul al doisprezecelea, Habrias a intrat agitat. Contrar tuturor regulilor, tânărul părăsise corabia fără să anunțe scopul și durata absenței: cel puțin două ore trecuseră de la plecarea lui. Habrias își amintea de ciudatele fraze rostite în ajun, de o observație din chiar dimineața aceea și care mă privea. Îmi transmise temerile sale. Coborârăm în grabă pe mal. Bătrânul pedagog se îndreptă din instinct către o capelă situată pe țărm, mic edificiu izolat ce aparținea dependențelor templului, pe care Antinous și el au vizitat-o împreună. Pe o masă pentru ofrande, cenușa unui sacrificiu era caldă încă. Habrias o răscoli cu degetele și scoase, aproape intactă, o șuviță de păr tăiată.

Nu ne mai rămânea decât să cercetăm malul. O serie de bazine, care trebuie să

fi servit odinioară ceremoniilor sacre, comunica cu un braț al fluviului: pe marginea ultimului dintre ele, Habrias observă, în amurgul ce se lăsa repede, un veșmânt împăturit și niște sandale. Am coborât treptele alunecoase: era culcat pe fund, deja cuprins de aluviunile fluviului. Cu ajutorul lui Habrias am reușit să ridic trupul cântărind deodată cât greutatea lui în piatră. Habrias îi strigă pe vâslași, care improvizară o targă din pânză. Hermogenes, chemat în grabă, nu avu altceva de făcut decât să constate moartea. Corpul acela atât de docil refuza să se reîncălzească, să-și recapete viața. Îl duserăm la bord. Totul se năruia; totul părea că se stinge. Zeus Olimpianul, Stăpânitorul Totului, Salvatorul Lumii, se prăbușise și nu mai rămase decât un om cu părul sur, hohotind de plâns pe puntea unei corăbii.

După două zile Hermogenes a reușit să mă facă să mă gândesc la funeralii. Riturile sacrificiale pe care Antinous le alesese spre a-și învălui moartea ne arătau drumul ce trebuia urmat: nu era câtuși de puțin întâmplător că ceasul și ziua acestui sfârșit coincideau cu momentul în care Osiris coboară în mormânt. M-am dus pe malul celălalt, la Hermopolis, la îmbălsămători. Pe cei ca ei i-am văzut lucrând la Alexandria; știam la ce insulte urma să supun acest corp. Focul însă este tot atât de îngrozitor, frigând și carbonizând carnea care a fost iubită; la fel și pământul în care putrezesc morții. Traversarea a fost scurtă; ghemuit într-un colț al cabinei de la pupă, Euforion cucuvăia cu vocea înceată nu știu ce bocet african; acest cântec înăbușit și aspru îmi părea a fi aproape propriul meu strigăt. Transferarăm mortul într-o sală bine spălată, care-mi amintea de clinica lui Satyros; l-am ajutat pe cel ce făcea mulajele să ungă cu ulei fața înainte de a aplica ceara. Toate metaforele își regăsiră un sens: am ținut acea inimă în mâini. Când l-am părăsit, trupul golit nu mai era decât un preparat de îmbălsămător, prim stadiu al unei cumplite capodopere, substanță prețioasă, tratată cu sarea și balsamul de mir, pe care aerul și soarele nu o vor mai ataca niciodată.

La întoarcere, am vizitat templul lângă care a avut loc sacrificiul; am stat de vorbă cu preoții. Sanctuarul lor renovat va deveni pentru întregul Egipt un loc de pelerinaj; colegiul îmbogățit, mărit, se va consacra de aici înainte serviciului zeului meu. Nu m-am îndoit niciodată, nici chiar în clipele cele mai obtuze, că atare tinerețe ar fi fost de natură divină. Grecia și Asia o vor venera în felul nostru, prin jocuri, dansuri și ofrande rituale la picioarele unei statui albe și nude. Egiptul, care a asistat la agonie, își va avea și el partea lui în apoteoză. Va fi cea mai întunecată, cea mai tainică, cea mai dură: țara aceasta va juca față de noul zeu eternul rol de îmbălsămător. Vreme de secole, preoții cu capul ras vor recita

litanii în care va figura numele, pentru ei lipsit de importanță, dar care pentru mine cuprindea totul. În fiecare an, corabia sacră va plimba această efigie pe fluviu; în prima zi a lunii Atyr bocitori vor păși pe malul pe care am pășit și eu. Orice oră are datoria ei imediată, comandamentul ei care le domină pe celelalte: cel al momentului era să apăr de moarte puținul ce-mi mai rămăsese. Flegon a reunit în numele meu pe mal pe arhitecții și inginerii din suită; susținut de un fel de beție lucidă, îi târam de-a lungul colinelor pietroase; le explicam planul meu, desfășurarea celor patruzeci și cinci de stadii ale zidului de incintă; am însemnat în nisip locul arcului de triumf, cel al mormântului. Antinoe era pe cale să se nască: însemna să învingi moartea impunând acestui pământ sinistru o cetate în întregime grecească, un bastion ce va ține la respect pe nomazii din Eritreea, o nouă piață pe drumul spre India. Alexandru a celebrat funeraliile lui Hefastion prin jafuri și hecatombe. Eu găseam că e mai frumos să ofer preferatului un oraș în care cultul său va fi în veci amestecat cu acel du-te-vino din piața publică, în care numele lui va fi amintit în sporovăielile de fiecare seară, în care tinerii își vor arunca, la ceasul banchetelor, cunune. Doar într-o singură privință gândul meu ezita. Mi se părea cu neputință să părăsesc acest trup în pământ străin. Așa cum un călător nehotărât asupra următorului popas reține concomitent cazarea în mai multe hanuri, i-am comandat la Roma un monument pe malul Tibrului, lângă mormântul meu; mă gândeam deopotrivă la capelele egiptene care, din capriciu, ordonasem să fie construite la Vilă și care se dovedeau dintr-odată, în cel mai tragic chip, utile. S-a fixat ziua funeraliilor la sfârșitul celor două luni de care aveau nevoie îmbălsămătorii. L-am însărcinat pe Mesomedes să compună coruri funebre. M-am reîntors la bord noaptea târziu; Hermogenes mi-a pregătit o băutură ca să pot dormi.

Călătoria în susul fluviului continuă, dar eu navigam pe apele Styxului. În lagărele de prizonieri de pe malurile Dunării văzusem odinioară nenorociți, culcați sub un zid, lovindu-și neîncetat fruntea, cu o mișcare sălbatică, lipsită de logică și dulce, repetând fără oprire același nume. În subsolurile Colosseumului mi s-au arătat lei ce se stingeau încetul cu-ncetul fiindcă li se luase câinele cu care fuseseră obișnuiți să trăiască. Mi-am adunat gândurile: Antinous a murit. Copil, urlasem asupra cadavrului lui Marullinus ciugulit de ciori, așa cum urlă noaptea un animal lipsit de rațiune. Tatăl meu murise, dar orfanul de doisprezece ani nu remarcase decât dezordinea din casă, plânsetele mamei sale și propria lui groază; el n-a știut nimic despre chinurile prin care trecuse muribundul. Mama a

murit mult mai târziu, cam în răstimpul misiunii mele în Pannonia; nu-mi mai aminteam exact la ce dată. Traian nu fusese decât un bolnav care trebuia convins să-și facă testamentul. N-am văzut-o murind pe Plotina. Attianus a murit; era un bătrân. În vremea războaielor dacice pierdusem camarazi pe care crezusem că-i iubesc cu ardoare; dar eram tineri, viața și moartea erau deopotrivă îmbătătoare și ușoare. Antinous a murit. Îmi aminteam de locurile comune des auzite: se moare la orice vârstă; zeii îi iubesc pe cei ce mor tineri. Eu însumi participasem la atare nerușinat abuz de cuvinte; vorbeam de a muri de somn, de a muri de plictiseală. Folisem cuvântul agonie, cuvântul doliu, cuvântul pierdere. Antinous a murit.

Amorul, cel mai înțelept dintre zei... Dar dragostea nu era vinovată de această neglijență, de aceste durități, de această indiferență amestecată cu pasiune, aidoma nisipului cu aurul cărat de un fluviu, de această grosolană orbire de om prea fericit și care îmbătrânește. Putusem fi atât de profund satisfăcut? Antinous a murit. Departe de a fi iubit prea mult, cum fără îndoială Servianus pretindea în acest moment la Roma, nu putusem iubi într-atât ca să-l hotărâsc pe acest copil să trăiască. Habrias, care, în calitatea lui de inițiat orfic, considera sinuciderea drept crimă, insista asupra aspectului sacrificial al acestui sfârșit; eu însumi încercam un fel de cumplită bucurie spunându-mi că moartea lui Antinous era un dar. Dar singur eram în măsură să judec câtă acrimă fermentează în adâncul dulceații, ce disperare se ascunde în abnegație, ce ură se amestecă cu dragostea. O ființă insultată îmi arunca în față această dovadă de devotament; un copil temător să nu piardă totul a găsit acest mijloc de a mă lega de el pe vecie. Dacă sperase că mă apără prin astfel de sacrificiu, trebuie să se fi crezut foarte puțin iubit ca să nu-și fi dat seama că cel mai rău dintre rele este acela de a-l pierde.

Lacrimile luată sfârșit: demnitarii care se apropiau de mine nu mai trebuiau să se ferească de a-mi privi fața, ca și cum a plânge ar fi un lucru obscen. Au reînceput vizitele fermelor-model și ale canalelor de irigație; puțin interesa chipul în care erau întrebuințate orele. Mii de zvonuri inepte referitoare la dezastrul meu alergau deja în lume; chiar pe corăbiile ce o însoțeau pe cea imperială circulau relatări atroce, spre propria-mi rușine; lăsam să se vorbească, adevărul nefiind dintre acelea ce pot fi strigate. Minciunile cele mai malițioase erau exacte în felul lor; eram acuzat că l-aș fi sacrificat și, într-un sens, am și făcut-o. Hermogenes, care-mi raporta cu fidelitate ecourile din afară, mi-a transmis câteva mesaje ale împărătesei; ea se dovedea înțelegătoare; aproape întotdeauna suntem așa în fața morții. Această compasiune se baza însă pe o

neînțelegere: se accepta jalea mea cu condiția să mă consolez repede. Eu însumi mă credeam ca și calmat; aproape că roșeam. Nu știam că durerea implică ciudate labirinturi pe care nu le terminasem de parcurs.

Se depuneau eforturi pentru a mă distra. Câteva zile după sosirea la Teba, am aflat că împărăteasa și suita ei s-au dus de două ori pe jos până la picioarele Colosului lui Memnon, în speranța de a auzi zgomotul misterios emis de piatră la răsăritul soarelui, fenomen celebru la care doresc să asiste toți călătorii. Minunea nu se produsese; se credea, în mod cu totul superstițios că ea va avea loc în prezența mea. Am acceptat ca a doua zi să le însoțesc pe femei; toate mijloacele erau bune spre a scurta lungimea interminabilă a nopților de toamnă. În dimineața aceea, către ceasul al unsprezecelea, Euforion a intrat la mine să pună ulei în lampă și să mă ajute să mă îmbrac. Am ieșit pe punte; cerul, încă în întregime întunecat, era într-adevăr cerul de bronz al poemelor homerice, indiferent la bucuriile și suferințele oamenilor. Trecuseră mai mult de douăzeci de zile de la întâmplarea aceea. Am luat loc în barcă; scurta călătorie n-a fost lipsită de țipetele și temerile femeilor.

Am fost lăsați pe țărm nu departe de Colos. O fâșie de roz fad se lungea către Răsărit; începea încă o zi. Misteriosul sunet s-a produs de trei ori; zgomotul seamănă cu cel făcut de ruperea corzii unui arc. Inepuizabila Iulia Balbilla dădu pe loc naștere unei serii de poeme. Femeile au pornit să viziteze templele; le-am întovărășit o vreme de-a lungul zidurilor scrijelite cu hieroglife monotone. Eram strivit de figurile colosale ale regilor, toți la fel, așezați unul lângă altul, sprijinindu-și, în față, picioarele lungi și plate de blocurile inerte în care nu află nimic din ceea ce pentru noi constituie viața, nici durerea, nici voluptatea, nici mișcarea care eliberează membrele, nici meditația care organizează lumea în jurul unui cap înclinat. Preoții care mă călăuzeau păreau aproape tot atât de neinformați ca și mine despre aceste existențe abolite; din când în când se înfiripa câte o discuție în jurul unui nume. Se știa vag că fiecare dintre monarhi își moștenise regatul, își guvernase popoarele, își procrease urmașul: nimic altceva nu rămăsese. Dinastiile acestea obscure coborau în timp mai departe decât Roma, mai departe ca Atena, mai departe decât ziua în care Ahile murise sub zidurile Troiei, mai departe decât ciclul astronomic de cinci mii de ani calculat de Memnon pentru Iulius Cezar. Simțindu-mă copleșit, am spus preoților să se retragă; m-am odihnit o vreme la umbra Colosului, înainte de a mă urca în barcă. Picioarele lui erau acoperite până la genunchi de inscripții grecești făcute de călători: nume, date, o rugăciune, un oarecare Servius Suavis,

un oarecare Eumenes care a stat chiar în acest loc cu șase veacuri înaintea mea, un oarecare Panion ce vizitase Teba cu șase luni înainte... șase luni înainte... Mi-a venit o idee pe care n-o mai avusesem din vremea când, copil, îmi înscriam numele pe scoarța castanilor unei moșii din Spania: împăratul, care se abținea să-și sape pe monumentele pe care le-a construit denumirile și titlurile sale, luă pumnalul și zgârie pe piatra dură câteva litere grecești, forma prescurtată și familiară a numelui său ADPIANO. Era încă un fel de a te opune timpului: un nume, suma unei vieți ale cărei elemente nenumărate nimeni nu le va socoti, o urmă lăsată de un om rătăcit în acest șir de veacuri. Deodată mi-am amintit că eram în a douăzeci și șaptea zi a lunii Atyr, în a cincea zi dinaintea calendelor noastre ale lui decembrie. Era aniversarea lui Antinous: copilul, dacă ar fi trăit, ar fi avut azi douăzeci de ani.

Am revenit la bord; rana prea repede închisă se redeschisese; plângeam cu fața înfundată în perna pe care Euforion mi-a strecurat-o sub cap. Cadavrul acela și cu mine porniserăm în derivă, duși în direcții opuse de doi curenți ai timpului. A cincea zi dinaintea calendelor lui decembrie, prima zi a lunii Atyr: fiecare clipă ce trecea împotmolea acel corp, acoperea acel sfârșit. Suiam povârnișul alunecos; mă foloseam de unghii spre a dezgropa ziua aceea moartă. Flegon, așezat cu fața spre prag, nu-și amintea de du-te-vino-ul din cabina de la pupă decât datorită razei de lumină ce-l deranja de fiecare dată când o mână împingea batantul. Aidoma acuzatului de crimă, cercetam cum îmi întrebuițasem orele: o dictare, un răspuns senatului din Efes; cu care grup de cuvinte corespundea agonia? Reconstituam curbarea pasarelei sub pașii grăbiți, malul arid, dalajul plat; cuțitul care taie o buclă de la marginea tâmplei; trupul înclinat; piciorul ce se îndoaie spre a permite mâinii să deznoade sandaua; un fel unic de a deschide buzele închizând ochii. Perfectului înotător i-a trebuit o disperată hotărâre ca să se înăbușe în noroiul negru. Încercam să merg cu gândul până la răsturnarea prin care vom trece cu toții, inima care renunță, creierul care se poticnește, plămâni care încetează să aspire viața. Voi fi cufundat în aceeași tulburare; voi muri într-o zi. Dar fiecare agonie e diferită; eforturile mele de a mi-o imagina pe a sa n-ajungeau decât la o înjghebare fără valoare: a murit singur.

Am rezistat; am luptat împotriva durerii ca împotriva unei cangrene. Mi-am amintit de încăpățănări, de minciuni; mi-am spus că se schimbase, că se îngrășase, că îmbătrânise. Zadarnic: aidoma unui lucrător conștiincios care se ostenește să copieze o capodoperă, mă încăpățânam să-i cer memoriei o exactitate cu neputință de atins: recream pieptul acela înalt și bombat ca un scut.

Câteodată imaginea țâșnea de la sine; un val de dulce căldură mă cuprindea; revedeam livada de la Tibur, pe efebul adunând fructele toamnei în tunica întoarsă în chip de coș. Totul lipsea: tovarășul petrecerilor nocturne, tânărul care se lăsa în jos ca să-l ajute pe Euforion să-mi îndrepte pliurile togii. Dacă-ar fi să dau crezare preoților, umbra suferea și ea, regreta adăpostul cald care-i era corpul, băntuia, gemând, locurile familiare, îndepărtată și foarte aproape, pentru moment prea slabă ca să-și facă simțită prezența. Dacă-i adevărat, surzenia mea era mai rea decât moartea însăși. Dar îl înțelesesem eu bine, în dimineața aceea, pe tânărul care trăia și pe care-l înecase plânsul alături de mine? Într-o seară, Habrias m-a chemat să-mi arate în constelația Vulturului o stea, până atunci puțin vizibilă, care palpita subit ca o nestemată, bătea ca o inimă. Din ea am făcut steaua lui, semnul său. Mă istoveam, nopțile, să-i urmăresc traseul; am văzut figuri stranii în această parte a cerului. Se credea că înnebunisem. Puțin îmi păsa.

Moartea e hidoasă, viața, de asemenea. Totul arăta pocit. Întemeierea Antinoei nu era decât un joc derizoriu: un oraș în plus, un adăpost oferit fraudelor negustorilor, abuzurilor funcționarilor, prostituțiilor, dezordinii, lașilor care-și plâng morții înainte să-i dea uitării. Apoteoza, o vanitate: onorurile publice ar fi făcut din copil un pretext de josnicii sau de ironii, un obiect postum de invidie și scandal, una dintre legendele pe jumătate putrezite care umplu ungherele istoriei. Doliul meu nu era decât o formă de descărcare, un desfrâu grosolan – rămâneam cel care profită, cel ce se bucură, cel ce experimentează: preaiubitul îmi dăruise moartea-i. Un om frustrat se plângea pe el însuși. Ideile scârțâiau; cuvintele sunau a gol; vocile făceau un zgomot de lăcuste în deșert ori de muște pe-o grămadă de gunoi; corăbiile noastre cu pânzele umflate ca gușile porumbeilor vehiculau intriga și minciuna; prostia înflorea pe frunțile oamenilor. Moartea răzbătea peste tot sub chipul decrepitudinii sau al putreziciunii: pata unui fruct răscopt, destrămarea imperceptibilă în josul unei draperii, un stârv pe mal, o față buboasă, urmele vergilor pe spatele unui marinar. Mâinile mele păreau mereu puțin murdare. La baie, întinzând sclavilor picioarele ca să mi le depileze, priveam cu dezgust trupul zdravăn, mașina aceasta aproape indestructibilă care digera, mergea, reușea să doarmă, ce se va reobișnui într-o zi sau alta cu rutinele dragostei. Nu mai suportam decât prezența servitorilor care-și aminteau de mort; ei îl iubiseră în felul lor. Doliul meu își afla ecoul în durerea un pic cam prostănacă a unui maseur sau a bătrânului negru care avea grijă de lămpi. Ceea ce nu-i împiedica să râdă încet între ei când stăteau la aer pe mal. Într-o

dimineață, sprijinit de copastie, am zărit în sectorul rezervat bucătărilor pe un sclav care golea un pui dintre aceia pe care Egiptul îi produce cu miile în clocituri murdare; și-a umplut căușul mâinii cu boțul cleios de măruntaie și le-a azvârlit în apă. Abia am avut timpul să-mi întorc capul și să vomez. În esca de la File, în timpul unei petreceri oferite de guvernator, un copil de trei ani, negru ca bronzul, fiul unui ușier nubian, se strecură pe galeriile primului etaj ca să privească dansurile; a căzut. S-a făcut tot posibilul să se ascundă întâmplarea; ușierul își înăbușea hohotele de plâns spre a nu-i deranja pe invitații stăpânului său; a fost scos afară, împreună cu cadavrul pe ușa dinspre bucătăria; în ciuda măsurilor, am întrezărit umerii ce se ridicau și se coborau convulsiv, ca loviți cu biciul. Aveam sentimentul că iau asupra-mi durerea tatălui, cum luasem pe cea a lui Hercule, a lui Alexandru, a lui Platon – care-și plânseseră prietenii morți. Am trimis acelu nenorocit câteva monede de aur; nu se poate face mai mult. L-am revăzut, două zile mai târziu, culcat la soare de-a curmezișul pragului; se despăduchea cuprins de beatitudine.

Curgeau mesaje; Pancrates îmi trimitea poemul său terminat, în fine; nu era decât o cârpăceală mediocră de hexametri homerici, dar numele care figura aproape în fiecare vers îl făcea pentru mine mai emoționant decât multe capodopere. Numenios mi-a adresat o *Consolare* în toată regula; am petrecut o noapte citind-o; nici un loc comun nu fusese uitat. Atare șubrede metereze ridicate de om împotriva morții se desfășurau pe două șiruri: primul consta în a ne-o înfățișa ca pe un rău inevitabil, reamintindu-ne că nici frumusețea, nici tinerețea, nici dragostea nu scapă de putrezire, dovedindu-ne, în cele din urmă, că viața, cu alaiul ei de nefericiri, este încă și mai groaznică decât însăși moartea și că e mai bine să pieri decât să îmbătrânești. Aceste adevăruri sunt folosite spre a ne predispune la resemnare; ele trădează în primul rând disperarea. Al doilea șir de argumente îl contrazice pe primul, dar filozofii noștri nu sunt prea riguroși analiști: nu mai era vorba de a te resemna în fața morții, ci de a o nega. Sufletul singur conta; se postula cu trufie drept fapt, înainte de a-și fi dat cineva osteneala de a-i dovedi existența, nemurirea acelei entități vagi pe care n-am văzut-o niciodată funcționând în absența trupului. Eu nu eram atât de sigur: deoarece realități imponderabile ca surâsul, privirea, vocea erau distruse, de ce ar fi făcut excepție sufletul? El nu-mi părea neapărat mai lipsit de materialitate decât căldura corpului. Se trecea cu vederea peste cadavrul în care sufletul nu mai sălășluia: și totuși acela era unicul lucru ce-mi mai rămânea, singura dovadă că acel om viu existase. Nemurirea neamului omenesc trecea drept paliativ al

fiecărei morți în parte: puțin îmi păsa că pe malurile râului Sangarios generații de bitinieni își vor urma una altele până la sfârșitul veacurilor. Se vorbea de glorie, cuvânt minunat ce face să crească inimile, dar între ea și nemurire se încerca acreditarea unei mincinoase confuzii, ca și cum urma lăsată de suflet era același lucru cu prezența lui. În locul rămășiței pământești mi se arăta zeul radios: dar eu făcusem acest zeu; în felul meu, credeam în el, însă destinul postum cel mai luminos în mijlocul sferelor stelare nu compensa viața aceea scurtă; zeul nu-l putea înlocui pe omul viu dispărut. Mă indignam de furia cu care muritorii trec cu dispreț peste realitate agățându-se de ipoteze, incapabili să admită că visele lor sunt doar vise. Altfel înțelegeam eu obligațiile mele de supraviețuitor. Moartea aceasta va fi zadarnică dacă nu voi avea curajul să o privesc în față, să recunosc realități ca frigul, tăcerea, sângele închegat, membrele inerte, pe care omul le acoperă atât de iute cu pământ și cu ipocrizie; preferam să bâjbâi în întuneric, lipsit de ajutorul luminilor oarbe. Simțeam cum în jur creștea enervarea față de durerea-mi atât de lungă: intensitatea ei producea de altminteri mai multă indignare decât cauza. Dacă m-aș fi lăsat pradă acelorași lacrimi din pricina morții unui frate sau a unui fiu, mi s-ar fi făcut același reproș: că plâng ca o femeie. Amintirea majorității oamenilor e aidoma unui cimitir părăsit în care zac, fără să li se aducă cinstire, morții pe care au încetat să-i mai iubească. Orice durere prelungită este o insultă la adresa uitării omenești.

Corăbiile ne-au readus în acel punct al fluviului în care urma să se ridice Antinoe. Erau mai puțin numeroase decât la ducere: Lucius, pe care l-am văzut rar, plecase spre Roma, căci tânăra lui soție tocmai îi născuse un fiu. Plecarea sa m-a făcut să mă descotorosesc de o seamă de curioși și inoportuni. Lucrările începute schimbaseră configurația malului; planul viitoarelor edificii se contura printre grămezile de pământ scos din fundații; n-am mai recunoscut însă locul exact al sacrificiului. Îmbălsămătorii și-au predat opera: îngustul sicriu de cedru a fost depus într-un sarcofag de porfir plasat în picioare în sala cea mai tainică a templului. M-am apropiat cu timiditate de mort. Părea costumat: scorțoasa perucă egipteană îi acoperea părul. Picioarele, înfășurate în feși, nu mai erau decât un lung pachet alb, dar profilul tânărului șoim nu se schimbase; genele aruncau pe obrajii fardați o umbră pe care o recunoșteam. Înainte de a termina înfășurarea mâinilor, au ținut să admir unghiile de aur. Litaniile începură; mortul declara, prin gura preoților, că a fost întotdeauna sincer, întotdeauna cast, întotdeauna milos și drept, se lăuda cu virtuți pe care, dacă le-ar fi practicat în atare măsură, s-ar fi situat definitiv afară din rândul celor vii. Mirosul ranced de

tămâie umplea sala; ca printr-un nor, încercam să-mi creez mie însumi iluzia unui surâs; frumosul chip nemișcat părea că tremură. Am asistat la pasele magice prin care preoții silesc sufletul mortului să intre parțial înlăuntrul statuilor ce urmează a-i perpetua amintirea, precum și la alte porunci încă și mai stranii. Când totul s-a terminat, s-a așezat la locul ei masca de aur, mulată după cea funerară, de ceară, îmbrăcând perfect trăsăturile chipului. Frumoasa suprafață nealterabilă va resorbi curând într-înșă propriile-i virtualități de strălucire și căldură; ea va rămâne pentru vecie în cutia ermetic închisă, simbol neclintit al imortalității. Pe piept a depus un buchet de flori de salcâm. O duzină de sclavi au așezat la locul său capacul cel greu. Dar șovăiam încă în ce privește amplasarea mormântului. Mi-am amintit că, poruncind peste tot serbări apoteotice, jocuri funebre, emisiuni monetare, statui în piețele publice, am făcut excepție doar cu Roma; mă temusem să nu sporesc animozitatea de care e mai mult sau mai puțin înconjurat orice favorit străin. Îmi spuneam că nu voi fi întotdeauna acolo ca să apăr acel mormânt. Monumentul prevăzut la porțile Antinoei se vădea și el a fi prea public, puțin sigur. Am urmat sfatul preoților. Ei mi-au arătat în coasta unui munte din lanțul arabic, la circa trei mile depărtare de oraș, una dintre acele peșteri sortite odinioară de regii Egiptului să le servească drept puț funerar. Un atelaj cu boi trase sarcofagul pe pantă. Cu ajutorul frânghiilor, a fost lăsat să alunece de-a lungul coridoarelor minei; a fost sprijinit de un perete de stâncă. Copilul din Claudiopolis coborâse în mormânt ca un faraon, ca un Ptolemeu. L-am lăsat singur. Intra în timpul fără de aer, fără de lumină, fără anotimpuri și sfârșit, față de care orice viață pare scurtă; atinsese statornicia, poate și calmul. Secolele acum cuprinse în sânul opac al vremii vor trece cu miile peste mormântul său fără să-i redea existența, dar și fără să i se adauge morții, fără să-mpiedice să fi existat. Hermogenes m-a luat de braț ca să mă ajute să urc din nou în aer liber; era aproape o bucurie să mă aflu iarăși la suprafață, să revăd recele cer albastru între două fețe de stâncă roșcată. Restul călătoriei a fost scurt. La Alexandria, împărăteasa s-a îmbarcat pentru Roma.

*Disciplina augusta*⁶

⁶. Învățătură sacră.

M-am reîntors în Grecia pe uscat. Călătoria a fost lungă. Aveam temeieri să-mi închipui că va fi, în mod sigur, ultima mea vizită oficială în Orient; cu atât mai mult țineam să văd totul cu propriii ochi. Antiohia, unde m-am oprit câteva săptămâni, mi se înfățișa sub o lumină nouă; eram mai puțin sensibil ca altădată la farmecul teatrelor, al serbărilor, la plăcerile grădinilor de la Dafne, la contactul cu mulțimile pestrițe. Remarcam din ce în ce mai mult perpetua ușurătate a acestor oameni bârfitori și zeflemitori care-mi aduceau aminte de gloatele din Alexandria, de prostia pretinselor exerciții intelectuale, de etalarea banală a luxului celor bogați. Aproape nici una dintre notabilități nu îmbrățișa, în totalitatea lor, programele mele de lucrări și reforme din Asia; se mulțumeau să profite în interesul orașului și mai ales al lor personal. M-am gândit la un moment dat să sporesc, în detrimentul arogantei capitale siriene, importanța Smirnei ori a Pergamului; dar scăderile Antiohiei sunt inerente oricărei metropole; nici unul dintre marile orașe nu e scutit de ele. Dezgustul pentru viața citadină m-a făcut să mă consacru și mai mult, dacă era cu putință, reformelor agrare; am contribuit la încheierea lungii și complexe reorganizări a domeniilor imperiale din Asia Mică; țăraniile aveau să se bucure de o stare mai bună, și statul de asemenea. Am ținut să vizitez din nou Adrianopol, în Tracia, unde veteranii războaielor dacice și sarmate se stabiliseră în număr mare, atrași de împrumuturi gratuite și de reduceri de impozite. Același plan trebuia să fie pus în aplicare și la Antioe. De multă vreme acordasem peste tot scutiri similare medicilor și profesorilor, în speranța de a favoriza menținerea și dezvoltarea unei clase mijlocii serioase și cultivate. Îi cunosc defectele, dar un stat nu dăinuie decât grație ei.

Atena rămânea etapa preferată; mă miram că frumusețea acestui oraș depindea atât de puțin de amintiri, ale mele proprii sau cele ale istoriei; cetatea părea nouă în fiecare dimineață. De data aceasta am tras în gazdă la Arrian. Inițiat, ca și

mine, la Eleusis, fusese adoptat, ca urmare a acestui fapt, de una dintre marile familii sacerdotale ale Atticii, cea a Kerykizilor, așa cum eu însumi devenisem membru al familiei Eumolpizilor. Se căsătorise acolo cu o tânără ateniană fină și mândră. Amândoi mă înconjurau discret cu grija lor. Casa le era așezată la câțiva pași de noua bibliotecă cu care înzestrasem Atena, clădire căreia nu-i lipsea nimic din ceea ce poate favoriza meditația ori odihna care o precedă: scaune comode, încălzire adecvată în timpul iernilor, deseori pișcătoare, scări ușor de urcat la galeriile de depozitare a cărților; alabastrul și aurul unui lux discret și liniștitor. O grijă specială fusese acordată alegerii și modalității de amplasare a corpurilor de iluminat. Simțeam tot mai mult nevoia de a strânge și păstra volumele vechi, de a pune pe scribii conștiincioși să facă noi copii. Atare frumoasă îndeletnicire mi se părea tot atât de urgentă ca și ajutoarele oferite veteranilor sau indemnizațiile pentru familiile sărace și cu mulți copii; îmi spuneam că ar fi de ajuns câteva războaie, mizeria ce le urmează, o perioadă de grosolănie ori sălbăticie sub guvernarea câtorva principi blestemați, ca să piară pentru totdeauna gândurile care răzbiseră până la noi datorită fragilelor obiecte de fibre și cerneală. Fiece individ, îndestul de norocos ca beneficiar, în mai mică sau mai mare măsură, al moștenirii culturale, îmi apărea un executor testamentar față de neamul omenesc.

Am citit mult în perioada aceasta. L-am îndemnat pe Flegon să compună, sub titlul de *Olimpiade*, o serie de cronici ce aveau să continue *Helenicele* lui Xenofon, sfârșindu-se cu domnia mea: plan îndrăzneț prin faptul că făcea din vasta istorie a Romei simpla urmare a celei grecești. Stilul lui Flegon e supărător de sec, dar adunarea și lămurirea evenimentelor va însemna totuși ceva. Un astfel de proiect mi-a stârnit dorința de a-i reciti pe istoricii de odinioară; opera lor, comentată de propria mea experiență, m-a copleșit de gânduri negre; energia și voința de bine a fiecărui om de stat părea un fleac față de desfășurarea deopotrivă întâmplătoare și prestabilită, față de torentul de fapte prea confuze spre a fi prevăzute, dirijate sau judecate. Îmi consacram de asemenea timpul și poezilor; îmi plăcea să chem din trecutul îndepărtat vocile acelea bogate și pure. Devenisem prietenul lui Teognis, aristocratul, exilatul, observatorul lipsit de iluzii și îngăduință al treburilor omenești, gata oricând să demaște înșelăciunile și greșelile pe care le numim relele noastre. Omul acesta atât de lucid a gustat din amarele plăceri ale dragostei; în ciuda bănuielilor, a geloziilor, a reproșurilor reciproce, prietenia lui cu Cynos s-a prelungit până la bătrânețea unuia și maturitatea celuilalt: nemurirea promisă tânărului din Megara era mai mult decât

o vorbă deșartă, deoarece amintirea lui a răzbătut până la mine, la o distanță de mai bine de șase veacuri. Dar dintre poeții cei vechi, m-a pasionat mai ales Antimahos; îi apreciam stilul obscur și dens, frazele ample și totuși condensate la maximum, mari cupe de bronz umplute cu vin greu. Preferam interpretarea pe care o dăduse periplului lui Iason, *Argonauticelor* mult mai alambicate ale lui Apollonios: Antimahos înțelesese mai bine misterul orizonturilor și al călătoriilor, umbra aruncată de omul trecător asupra peisajelor eterne. A plâns cu profundă sinceritate moartea soției sale, Lydé, dând numele dispărutei unui lung poem în care-și aflau locul toate legendele legate de durerea pierderii și de doliu. Această Lydé, pe care poate că n-aș fi remarcat-o dacă ar fi trăit, devenise o figură familiară mie, mai dragă decât multe dintre persoanele feminine ale propriei mele vieți. Acele poeme, aproape uitate, îmi redădeau încetul cu încetul încrederea în nemurire.

Mi-am revăzut operele literare: versurile de dragoste, bucățile ocazionale, oda închinată amintirii Plotinei. Poate că într-o zi cineva va fi ispitit să le citească. Am ezitat în fața unui grupaj de versuri licențioase; una peste alta, am sfârșit prin a le include. Oamenii cei mai onorabili compun atare versuri. Își fac din ele o joacă; aș fi preferat ca ale mele să fie altfel, imaginea exactă a adevărului gol-goluț. Aici însă, ca și aiurea, suntem închiși între zăbrelele locurilor comune: începeam să înțeleg că îndrăzneala spiritului nu ajunge ea singură ca să ne debarasăm de ele și că poetul nu învinge rutina și nu-și impune cuvintelor propriul său gând decât prin eforturi tot atât de lungi și de asidue ca activitățile mele de împărat. În ce mă privește, nu puteam avea pretenția la altceva decât la rarele satisfacții ale amatorului: dacă din grămada amorfă vor supraviețui două sau trei versuri încă va fi mult. Totuși încercam să schițez în acea vreme o operă destul de ambițioasă, jumătate proză, jumătate versuri, în care intenționeam să cuprind deopotrivă seriosul și ironia, faptele ciudate observate în cursul vieții, meditații, unele vise; firul cel mai subțire ar fi constituit legătura întregului; ar fi fost un fel de *Satiricon* mai amar. Aș fi expus acolo filozofia pe care mi-o însușisem, ideea heracliteană a schimbării și reînțoarcerii. Dar am lăsat deoparte astfel de proiect prea vast.

Anul acesta am avut cu preoteasa care odinioară mă inițiasse la Eleusis, și al cărei nume trebuie să rămână secret, mai multe convorbiri în cursul cărora au fost stabilite, unul câte unul, detaliile cultului lui Antinous. Marile simboluri eleusine continuau să distileze pentru mine o licoare dătătoare de liniște; poate că lumea nu are nici un sens, dar dacă are vreunul, acesta e exprimat la Eleusis

cu mai multă înțelepciune și noblețe decât oriunde altundeva. Sub influența acestei femei am început să fac împărțirile administrative ale Antinoei, a demelor, a străzilor, a cvartalelor urbane, planul unei lumi divine și în același timp imaginea transfigurată a propriei mele vieți. Toate își căpătaseră acolo locurile lor, Hestia și Bachus, zeii căminului și ai orgiei, divinitățile cerești și cele infernale. I-am adus și pe strămoșii mei imperiali, Traian, Nerva, deveniți parte integrantă a acestui sistem de simboluri. Plotina își avea rostul ei; buna Matidia era asimilată Demetrei; soția mea însăși, cu care pe atunci aveam relații destul de cordiale, figura în respectivul cortegiu al personajelor divine. Câteva luni mai târziu am dat unui cartier al Antinoei numele surorii mele, Paulina. Sfârșisem prin a mă certa cu soția lui Servianus, dar odată trecută pe lumea cealaltă, Paulina avea să-și recapete, în acest oraș al amintirilor, locul ei unic de soră. Trista bucată de pământ devenise așezarea ideală a împăcării și aducerii aminte, Câmpiile Elizee ale unei vieți, lăcașul în care contradicțiile se sting, unde fiecui lucru, la nivelul lui, este deopotrivă sacru.

În picioare, în fața unei ferestre a casei lui Arrian, sub noaptea presărată cu stele, mă gândeam la cuvintele pe care preoții egipteni le săpaseră pe sarcofagul lui Antinous: *s-a supus poruncii cerului*. Se putea oare ca cerul să ne dea porunci și ca cei mai buni dintre noi să le audă, în vreme ce restul oamenilor nu percep decât o liniște zdrobitoare? Preoteasa eleusină și Habrias credeau. Aș fi vrut să le dau dreptate. Am revăzut în minte palma aceea ștersă de moarte, așa cum am privit-o pentru ultima oară în dimineața îmbălsămării; liniile ce mă neliniștiseră odinioară nu se mai aflau; ea arăta ca o tăbliță cerată de pe care fusese ștersă porunca dusă la îndeplinire. Dar astfel de afirmații categorice luminează fără să încălzească, aidoma strălucirii stelelor ce face și mai neagră noaptea din jur. Dacă sacrificiul lui Antinous fusese cântărit în favoarea mea, undeva, într-o balanță divină, rezultatele acestei cumplite dăruiri de sine nu se făcuseră încă simțite; atari binefaceri nu erau nici ale vieții, nici măcar ale nemuririi. Abia de îndrăzneam să le caut un nume. Câteodată, la rare intervale, o palidă lumină clipea rece la orizontul cerului meu; ea nu înfrumuseța nici lumea, nici pe mine însumi; continuam să mă simt mai degrabă năruit decât salvat.

Cam în vremea aceea, Quadratus, episcopul creștinilor, mi-a trimis o apologie a credinței sale. Aveam ca principiu menținerea față de această sectă a liniei de comportament strict echitabil, trasată de Traian în zilele apogeului domniei; reamintisem tocmai guvernatorilor din provincii că de protecția legilor se bucură toți cetățenii și că ponegritorii creștinilor vor fi pedepsiți dacă vor acuza fără

dovezi. Dar cât de mica toleranță arătată fanaticilor îi face să creadă imediat în existența unei simpatii pentru cauza lor; abia-mi pot închipui că din mine Quadratus spera să facă un creștin; în tot cazul ținea să-mi dovedească superioritatea doctrinei lui și mai ales lipsa ei de nocivitate pentru stat. I-am citit lucrarea; am avut chiar curiozitatea să-l pun pe Flegon să strângă informații despre viața tânărului profet pe nume Isus, care întemeiase secta, murind, cu aproape o sută de ani în urmă, ca victimă a lipsei de toleranță evreiești. Pare-se că tânărul înțelept lăsase precepte destul de asemănătoare celor ale lui Orfeu, cu care discipolii lui îl compară uneori. Dincolo de proza extrem de plată a lui Quadratus, apreciam totuși farmecul înduioșător al virtuților celor simpli, bunătatea, nevinovăția lor, apropierea ce-o vădeau unii față de alții; totul semăna foarte bine cu asociațiile pe care sclavii sau sărăcimea le întemeiază aproape peste tot prin mahalalele aglomerate ale orașelor, în cinstea zeilor noștri; în sânul unei lumi care, în ciuda tuturor eforturilor depuse, rămâne crudă și indiferentă la nevoile și speranțele oamenilor, aceste mici societăți de ajutor reciproc oferă nefericiților un punct de sprijin și o mângâiere. Eram însă de asemenea conștient și de unele pericole. Atare glorificare a virtuților infantile și servile se făcea în detrimentul calităților mult mai virile și mai lucide; ghiceam, sub inocența mărginită și fadă, intransigența feroce a sectarului față de alte feluri de viață și gândire decât ale sale, orgoliul insolent care-l face să se prefere restului oamenilor, precum și vederea voluntar mărginită de ochelari de cal. M-am săturat destul de repede de argumentele înșelătoare ale lui Quadratus și de firimiturile de filozofie împrumutate cu stângăcie din scrierile înțelepților noștri. Habrias, mereu preocupat de cultul cel mai potrivit ce trebuia practicat întru cinstirea zeilor, era neliniștit de progresul sectelor de acest fel în rândul populației de jos a marilor orașe; el se temea pentru vechile noastre religii, care nu impun omului jugul nici unei dogme, se pretează la interpretări tot atât de diferite ca și natura însăși, lăsând libertate spiritelor austere să-și plămuiască, dacă vor, o morală mult mai înaltă, fără să constrângă masele la precepte prea stricte pentru a nu da imediat naștere violenței și ipocriziei. Arrian împărțase asemenea vederi. O seară întregă mi-am petrecut-o cu el discutând porunca de a-ți iubi aproapele ca pe tine însuși; aceasta e din cale afară de potrivnică naturii omenești ca să fie întocmai și sincer urmată de gloată, care se va iubi întotdeauna exclusiv pe sine; înțeleptul i s-ar putea supune tot atât de puțin, căci el nu se iubește cu precădere pe sine însuși.

De altminteri, în numeroase privințe gândirea filozofilor noștri îmi părea, la

rându-i, limitată, confuză sau sterilă. Trei sferturi din exercițiile noastre intelectuale nu sunt decât broderii pe vid; mă întrebam dacă tot mai multul măcinat în gol se datora scăderii inteligenței sau declinului caracterelor; oricum ar fi, mediocritatea intelectuală este însoțită aproape pretutindeni de o uimitoare josnicie sufletească. Îl însărcinasem pe Herodes Atticus să supravegheze construcția unei rețele de apeducte în Troada; a profitat, risipind fără rușine fondurile publice; chemat să dea socoteală, răspunse că e suficient de bogat spre a acoperi toate deficitele; această bogăție însăși constituia un scandal. Tatăl lui, mort de puțină vreme, a făcut ce a făcut pentru a-l dezmoșteni fără să bage de seamă, și anume înmulțind numărul donațiilor testamentare către cetățenii Atenei; Herodes a refuzat categoric să execute lăsamintele părintești – de aici a ieșit un proces care durează încă. La Smirna, Polemon, apropiatul meu de odinioară, și-a permis să trântescă ușa în nas unei delegații de senatori romani care crezuse că poate conta pe ospitalitatea lui. Tatăl tău, Antoninus, cel mai blând dintre oameni, și-a ieșit din fire; omul de stat și sofistul au sfârșit prin a se încăiera; acest pugilat nedemn de un viitor împărat era încă și mai rușinos pentru un filozof grec. Favorinus, piticul hrăpăreț pe care l-am copleșit cu bani și onoruri, colporta peste tot vorbe de duh al căror obiect îl constituia persoana mea. Cele treizeci de legiuni de care dispuneam ar fi fost, după el, singurele argumente valabile în disputele filozofice pe care aveam vanitatea să le susțin și în decursul cărora nu uita să lase împăratului ultimul cuvânt. Asta însemna că mă acuza în același timp de mulțumire de sine și de prostie; însemna, mai ales, că se fălea cu meschina lui lașitate. Pedanții se supără însă întotdeauna când le arăți că le cunoști, cât și ei, meseria; totul servea de pretext pentru remarcile lor răutăcioase; am dispus să se includă în programul școlilor operele prea neglijate ale lui Hesiod și Ennius; aceste spirite rutiniere mi-au atribuit îndată intenția de a-i detrona pe Homer și pe limpedele Vergilius, pe care totuși îi citam în mod frecvent. Nu era nimic de făcut cu astfel de oameni.

Arrian era din alt aluat. Îmi plăcea să discut cu el despre orice. Păstrase tânărului bitinian o amintire luminoasă și gravă. Îi eram recunoscător pentru că acorda acestei prietenii, căreia-i fusese martor, rangul marilor legături mutuale de odinioară; vorbeam despre el din când în când și, cu toate că nici o minciună nu era rostită, aveam uneori impresia că simt în vorbele noastre o oarecare notă falsă; adevărul dispărea sub sublim. Eram aproape tot atât de dezamăgit și de Habrias: avusese pentru Antinous devotamentul orb al unui sclav bătrân pentru stăpânul său tânăr, dar, preocupat peste măsură de cultul noului zeu, părea că

pierduse aproape orice amintire a celui ce fusese în viață. Cel puțin negrul meu Euforion observase lucrurile mai îndeaproape. Arrian și Habrias îmi erau dragi și nu mă simțeam câtuși de puțin superior celor doi oameni de bine, dar câteodată îmi părea că sunt singurul care mă străduiesc să rămân cu ochii deschiși.

Da, Atena continua să fie frumoasă și nu regretam că mi-am supus viața disciplinelor grecești. Tot ce e omenesc, ordonat și lucid în noi se datorează acestora. Îmi spuneam câteodată că ușor greoiul aer serios al Romei, sentimentul continuității, gustul ei pentru concret fuseseră totuși necesare transformării în realitate a ceea ce în Grecia rămânea o admirabilă perspectivă spirituală, un frumos avânt al sufletului. Platon a scris *Statul*, glorificând ideea Dreptății, dar noi suntem aceia care, cu experiența propriilor greșeli, ne străduim din răsuputeri să facem din stat o mașină capabilă să fie de folos oamenilor, cu cât mai mici riscuri de a-i zdrobi. Cuvântul filantropie este grecesc, dar juristul Salvius Iulianus și cu mine lucrăm la modificarea mizerabilei condiții a sclavului. Asiduitatea, prevederea, aplecarea asupra detaliului, corectând îndrăzneala vederilor de ansamblu, au constituit pentru mine calități deprinse la Roma. Mi se întâmpla să regăsesc în străfundul sufletului magnificele peisaje melancolice vergiliene, precum și crepusculele sale voalate de lacrimi; mă cufundam încă și mai adânc și dădeam peste tristețea arzătoare a Spaniei, peste violența ei aridă: mă gândeam la stropii de sânge celtic, iberic, punic poate, ce se vor fi infiltrat în vinele coloniștilor romani ai municipiului Italica; îmi aminteam că tatăl meu fusese supranumit Africanul. Grecia m-a ajutat să prețuiesc atari elemente ce nu erau grecești. Același lucru se întâmplase și cu Antinous; am făcut din el imaginea însăși a acestei țări pasionate de frumusețe; va fi fiind poate ultimul zeu. Și totuși Persia rafinată și Tracia sălbatică se amalgamaseră în Bitinia cu păstorii străvechii Arcadii: profilul delicat arcuit îl amintea pe cel al pajilor lui Osroes; fața largă cu pomeții proeminenți era cea a călăreților traci care galopau pe țărmurile Bosforului și care seara izbucnesc în cântece aspre și triste. Nici o formulă nu era suficient de completă spre a conține totul.

Terminam în acel an revizuirea constituției Atenei, începută cu mult înainte. Revenisem, în măsura posibilului, la vechile legi democratice ale lui Clistene. Reducerea numărului funcționarilor ușura finanțele statului; am pus capăt arendării impozitelor, un sistem dezastruos, din păcate încă practicat ici-colo de către administrațiile locale. Instituții universitare, create cam în aceeași vreme, au ajutat Atena să redevină un important centru de studii. Amatorii de frumusețe, care, înaintea mea, veneau în număr mare în acest oraș, se mulțumiseră să-i

admire monumentele, fără să se preocupe de sărăcia tot mai mare a locuitorilor săi. Dimpotrivă, am făcut totul ca să înmulțesc sursele de venit ale acestui pământ sărac. Unul dintre marile proiecte ale domniei mele s-a împlinit cu puțină vreme înainte de a părăsi Atena: înființarea de ambasade anuale, prin intermediul cărora se vor trata ulterior treburile întregii lumi grecești, au redat modestului și perfectului oraș rangul lui de metropolă. Astfel de plan nu devenise realitate decât după spinoase negocieri cu orașele geloase de supremația Atenei sau care nutreau împotriva ei uri seculare și anacronice; totuși, încetul cu-ncetul, rațiunea și chiar entuziasmul au izbândit. Prima dintre aceste adunări a coincis cu deschiderea Olimpeionului cultului public; templul devenea mai mult decât oricând simbolul unei Grecii reînnoite.

Cu atare ocazie a avut loc în teatrul lui Dionysos o serie de spectacole deosebit de reușite. Ocupam un loc, puțin mai ridicat, lângă cel al Hierofantelui; preotul lui Antinous l-a avut de atunci înainte pe al său printre notabilități și cler. Am dispus să se mărească scena teatrului; noi basoreliefuli o împodobeau; pe unul dintre ele, tânărul meu bitinian primea de la zeitățile eleusiene un fel de cetățenie eternă. În stadionul panatenaic, transformat pentru câteva ore într-o pădure de poveste, am organizat o vânătoare în vederea căreia fuseseră aduse o mie de sălbăticiuni; a fost evocată astfel, în scurtul interval al unei serbări, cetatea agresată și crudă a lui Hipolit, slujitor al Diane, și a lui Tezeu, tovarășul lui Hercule. Câteva zile mai târziu, am părăsit Atena. De atunci nu m-am mai întors acolo.

Administrarea Italiei, lăsată timp de veacuri la bunul-plac al pretorilor, nu fusese niciodată definitiv codificată. *Edictul perpetuu*, care o reglementează o dată pentru totdeauna, datează din această perioadă a vieții mele; de ani în șir purtam corespondență cu Salvius Iulianus privitoare la reformele preconizate; reîntoarcerea mea la Roma a precipitat punerea lor la punct. Nu era vorba de a priva orașele italiene de libertățile lor civile, ci, dimpotrivă, aveam totul de câștigat, aici ca și aiurea, din a nu impune cu forța o unitate factice; sunt chiar surprins că aceste municipii, adesea mai vechi decât Roma, sunt dispuse să renunțe atât de grabnic la obiceiurile lor, uneori foarte înțelepte, pentru a se asimila cu totul capitalei. Scopul meu era pur și simplu de a reduce mulțimea contradicțiilor și abuzurilor ce sfârșesc prin a face din procedură un hățiș în care oamenii de bine nu cutează să se aventureze și în care bandiții propășesc. Treaba aceasta m-a obligat la numeroase deplasări în interiorul peninsulei. M-am oprit

de mai multe ori la Baiae, în vechea vilă a lui Cicero pe care o cumpărasem la începutul principatului meu; mă interesam de ținutul Campaniei care-mi amintea de Grecia. Pe țărmul Adriaticei, în micul orașel Hadria, de unde strămoșii mei, cu aproape patru veacuri în urmă, au emigrat în Spania, am fost cinstit cu cele mai înalte funcții municipale; în apropierea furtunoasei mări al cărei nume îl port, am regăsit urnele familiei într-un columbariu căzut în ruină. În fața lui, gândul m-a dus la acei oameni despre care nu știam nimic, dar din care proveneam și a căror spiță se stingea odată cu mine.

La Roma se lucra la mărirea mausoleului meu colosal, căruia Decrianus i-a modificat cu pricepere planul. Se lucrează încă și astăzi. Egiptul mi-a sugerat ideea coridoarelor circulare, a rampelor alunecând către săli subterane; concepusem ideea unui palat al morții ce nu-mi va fi rezervat numai mie sau urmașilor imediați, ci în care vor veni să-și afle odihna împărații viitorului de care ne separă perspective de veacuri. Principii care încă nu s-au născut își au deja destinat în mormânt locul lor. M-a preocupat și împodobirea cenotafului ridicat pe Câmpul lui Marte în amintirea lui Antinous, pentru care o corabie-platformă, venită de la Alexandria, debarcase obeliscuri și sfincși. Un nou proiect m-a absorbit multă vreme și continuă să o facă: Odeonul, bibliotecă-model, dotată cu săli de cursuri și conferințe și care va fi la Roma centrul de cultură greacă. Am hotărât ca edificiul să fie mai puțin splendid decât noua bibliotecă din Efes, construită cu trei sau patru ani mai înainte, mai puțin elegant și grațios decât cea din Atena. Năzuiesc să fac din atare fundație emula, dacă nu egala Muzeului din Alexandria; dezvoltarea ei ulterioară îți va cădea în sarcină. Lucrând la ea, mă gândesc deseori la frumoasa inscripție așezată de Plotina pe pragul bibliotecii ridicate prin propria-i grijă în centrul Forului lui Traian: *Spital al sufletului*.

Vila era într-un stadiu avansat de finisare, astfel că puteam să-mi transport acolo colecțiile, instrumentele muzicale, cele câteva mii de cărți cumpărate aproape peste tot în cursul călătoriilor mele. Am dat o serie de serbări puse la cale cu migală în toate privințele, de la meniu până la lista destul de selectivă a oaspeților. Țineam ca totul să se potrivească frumuseții liniștite a grădinilor și sălilor; cu fructele să fie la fel de rafinate ca și concertele, iar succesiunea felurilor de mâncare deopotrivă de riguroasă cu cizelura veselei de argint însăși. Pentru întâia dată mă interesam de alegerea alimentelor; am dat dispoziție să se verifice dacă stridiile vin din lacul Lucrinus și dacă creveții au fost pescuiți în râurile Galiei. Din dispreț pentru neglijența pompoasă ce caracterizează prea

adesea masa imperială, am stabilit regula că fiecare fel îmi va fi înfățișat înainte de a fi oferit chiar celui mai neînsemnat dintre invitați; insistam să verific eu însumi socotelile bucătarilor și furnizorilor; mi-aminteam uneori că bunicul fusese avar. Nici micul teatru grecesc al Vilei, nici teatrul latin, abia ceva mai mare, nu fuseseră terminate; cu toate acestea, am pus în scenă câteva piese. Din ordinul meu au fost jucate tragedii și pantomime, drame muzicale și farse. Iubeam mai ales gimnastica subtilă a dansurilor; m-am descoperit pasionat de dansatoarele cu castaniete, care-mi aminteau de Gades și de întâile spectacole la care asistasem, copil fiind. Îmi plăceau zgomotul acela sec, brațele ridicate, revărsarea ori înfășurarea vălurilor, dansatoarea care încetează de a fi femeie ca să devină când nor, când pasăre, când val, când triemă. Am făcut chiar o scurtă pasiune pentru una dintre aceste creaturi. Câinii de vânătoare și hergheliile nu fuseseră neglijate în cursul absențelor mele; am regăsit părul aspru al primilor, roba mătăsoasă a cailor, veselul cârd al pajilor. Am organizat în Umbria câteva vânători, pe malurile lacului Trasimenus, sau, mai în apropierea Romei, în pădurile Albei. Plăcerea își reluase locul în viața mea; secretarul Onesimos îmi servea de furnizor. El știa când trebuia să evite unele asemănări, ori, dimpotrivă, să le caute. Dar această făptură grăbită și distrată nu putea fi câtuși de puțin iubită. Întâlneam ici-colo o ființă mai tandră ori mai fină decât altele, câte una care merita osteneala de a fi ascultată vorbind sau chiar de a fi revăzută. Astfel de prilejuri erau rare, fără îndoială din vina mea. De obicei mă mulțumeam să-mi potolesc sau să-mi înșel foamea. Alteori mi se întâmpla să încerc pentru atari jocuri indiferența unui bătrân.

În orele de insomnie, parcurgeam coridoarele Vilei, rătăcind din sală în sală, deranjând câteodată vreun meșter care lucra la plasarea în operă a unui mozaic; cercetam în trecere un satir de Praxitele, mă opream în fața efigiilor celui dispărut. Fiecare încăpere avea câte una, și fiecare portic. Apăram cu palma flacăra opaițului; atingeam cu degetul pieptul de piatră. Astfel de confruntări complicau sarcina memoriei; îndepărtam, ca pe o draperie, albeața Parosului ori a Pentelicului, urcam, cât puteam mai bine, de la contururile imobile la forma vie, de la marmura dură la carne. Îmi continuam rondul; statuia chestionată recădea în noapte; opaițul îmi lumina la câțiva pași altă imagine; marile figuri albe nu se deosebeau cu nimic de fantome. Mă gândeam cu amărăciune la pasele prin care preoții egipteni atrăseseră sufletul mortului înlăuntrul simulacrelor de lemn ce le foloseau pentru cult; procedasem ca ei – vrăjisem pietrele care la rândul lor m-au vrăjit; nu voi mai scăpa niciodată de această tăcere, de acest frig

mai aproape de mine, de acum înainte, decât căldura și vocea celor vii; priveam cu pizmă chipul primejdios cu surâsul lui amăgitor. Dar, numai câteva ceasuri mai târziu, întins pe pat, luam hotărârea să-i comand lui Papias din Afrodisias o nouă statuie; pretindeam o formă și mai exactă a obrazilor, acolo unde ei se adâncesc neobservabil sub tâmple, o aplecare mai molatecă a gâtului spre umăr; voi pune să fie înlocuite cununile din joardă de viță sau nodurile din pietre prețioase cu splendoarea simplilor zulufi naturali. Nu uitam să cer golirea basoreliefurilor ori a busturilor spre a le micșora greutatea și a face astfel mai ușoară transportarea lor. Cele mai asemănătoare dintre toate imaginile m-au întovărășit pretutindeni; îmi pasă chiar prea puțin dacă sunt frumoase sau nu.

În aparență, viața mea era înțeleaptă; mă consacram cu mai multă hotărâre decât altădată meseriei de împărat; îmi îndeplineam sarcinile poate cu mai mult discernământ, dacă nu cu aceeași pasiune ca odinioară. Am pierdut nițel din gustul pentru idei și contacte noi, din suplețea spiritului care-mi îngăduia să ader la modul de gândire al altuia, să profit de el, cântărindu-l totodată. Curiozitatea, în care pe vremuri întrevedeam mecanismul însuși al propriei puteri de judecată, unul dintre temeiurile metodei mele, nu se mai manifesta decât privitor la detalii cu totul insignifiante; desfăceam scrisorile destinate prietenilor, lucru care-i supăra; m-a amuzat scurtă vreme această ochiadă asupra amorurilor și certurilor lor de familie. De altfel, era vorba și de o umbră de bănuială: câteva zile am fost pradă fricii de a fi otrăvit, cumplită teamă, văzută odinioară de mine în privirea lui Traian bolnav și pe care un principe nu îndrăznește să o mărturisească fiindcă pare grotescă atâta vreme cât nici o tentativă nu o justifică. Atare obsesie surprinde la un om și-așa cufundat în meditația asupra morții, dar nu mă laud că aș fi mai consecvent decât oricare altul. Furii ascunse, intoleranțe sălbatice mă cuprindeau pentru cele mai mici prostii, față de meschinăriile cele mai obișnuite, un dezgust de la care nu mă exceptam pe mine însumi. Iuvenal a îndrăznit să insulte într-una din *Satirele* lui pe mimul Paris, care-mi plăcea. Mă săturasem de acest poet umflat și muștrător; făceam prea puțin haz de grosolanul său dispreț pentru Orient și Grecia, de cultul său afectat pentru pretinsa simplitate a părinților noștri, de amestecul de descrieri detaliate ale viciului și de declamații virtuozitate care gădilă simțurile cititorului, întărindu-i totodată ipocrizia. Ca om de litere, avea totuși dreptul la anumite menajamente; l-am chemat la Tibur pentru a-i aduce personal la cunoștință sentința de exil. Disprețuitorul luxului și plăcerilor Romei putea de atunci încolo să studieze la fața locului moravurile din provincie; insultele aduse frumosului Paris au marcat sfârșitul propriei sale

piese. Cam în aceeași vreme s-a instalat și Favorinus în confortabilul lui exil în Chios, unde mi-ar fi plăcut și mie să locuiesc, dar de unde vocea-i acră nu mă mai putea atinge. Tot pe atunci am alungat cu mârșăvie dintr-o sală de ospete pe un negustor de înțelepciune, pe un cinic nespălat care se văicărea că moare de foame, ca și cum o astfel de creatură merita altceva mai bun; am fost nespus de satisfăcut văzându-l pe limbut frângându-se în două din mijloc de frică și luându-l din loc însoțit de lătratul câinilor și de râsul batjocoritor al pajilor: mulțimea netrebnică a filozofilor și literatorilor de rând nu-mi mai spunea nimic.

Cele mai neînsemnate nemulțumiri privind viața politică mă scoteau din fire, așa cum se întâmpla la Vilă cu abia observabila denivelare a unui paviment, cu câteva picături de ulei pe marmura unei mese, cu cel mai mic defect al unui obiect pe care-l voiam fără imperfecțiuni și fără de pată. Un raport al lui Arrian, numit de curând guvernator al Capadociei, m-a pus în gardă în ce-l privea pe Farasmanes, care continua, în micul său regat de pe malul Mării Caspice, să joace dublul joc ce ne costase scump sub Traian. Acest regișor împingea în ascuns către frontierele noastre hoardele de alani barbari; certurile lui cu Armenia puneau în primejdie pacea în Orient. Chemat la Roma, a refuzat să vină, așa cum refuzase deja să asiste la conferința de la Samosata, cu patru ani în urmă. În chip de scuză, mi-a trimis în dar trei sute de veșminte țesute cu fir de aur, straie regești pe care am ordonat să le poarte în arenă criminalii dați pradă fiarelor. Actul acesta puțin cumpănit m-a satisfăcut aidoma gestului celui care se scarpină până la sânge.

Aveam un secretar, personaj mediocru pe care-l păstram fiindcă știa temeinic uzanțele cancelariei, dar care mă scotea din răbdări cu suficiența-i arțăgoasă și încăpățânată, cu refuzul lui de a aplica noile metode, cu mania-i de a insista la nesfârșit asupra detaliilor inutile. Prostul ăsta m-a enervat într-o zi mai mult ca de obicei; am ridicat mâna să-l lovesc – din nefericire, țineam un stil care l-a chiorât de ochiul drept. Nu voi uita niciodată acel urlet de durere, brațul îndoit cu stângăcie ca să evite lovitura, fața congestionată din care țâșnea sângele. Am pus să fie căutat imediat Hermogenes, care dădu primele îngrijiri; a fost consultat apoi oculistul Capito. Zadarnic – ochiul era pierdut. Câteva zile mai târziu, omul și-a reluat lucrul; o bandă îi traversa chipul. Am trimis să-l cheme; i-am cerut cu umilință să fixeze el însuși compensația ce i se datora. Mi-a răspuns cu un surâs răutăcios că nu-mi cerea decât un singur lucru: un alt ochi drept. L-am păstrat în serviciul meu; prezența lui constituie un avertisment, poate și o pedeapsă. Nu

voisem să-l chiorăsc pe acest nenorocit. Dar nu voisem nici să moară la douăzeci de ani un copil care mă iubea.

Treburile evreiești mergeau din rău în mai rău. La Ierusalim, lucrările erau pe terminate în ciuda opoziției violente a grupurilor de zeloți. Fuseseră comise câteva greșeli, reparabile ca atare, dar de care au știut să profite cu repeziciune instigatorii la tulburări. Legiunea a zecea Expediționară are ca emblemă un mistreț – această insignă a fost așezată deasupra porților orașului, după cum se obișnuiește; populația, puțin familiarizată cu imaginile pictate sau sculptate, care-i sunt de secole interzise de o superstiție foarte dăunătoare propășirii artelor, a luat respectiva emblemă drept reprezentarea unui porc, văzând în astfel de fleac o insultă adusă credințelor israeliene. Sărbătorile Anului Nou evreiesc, celebrate cu mare zarvă de trompete și cornuri de berbec, dădeau de fiecare dată loc la încăierări sângeroase; autoritățile noastre au interzis lectura în public a unei relatări legendare având ca subiect faptele unei eroine evreice care ar fi ajuns, sub un nume de împrumut, concubina regelui persan și astfel ar fi masacrat cu sălbăticie pe dușmanii poporului disprețuit și persecutat din care provenea. Rabinii au procedat în așa chip încât să citească noaptea ceea ce guvernatorul Tineus Rufus le interzisesese în cursul zilei; povestirea feroce în care perșii și evreii se întreceau în atrocități excită până la nebunie furia naționalistă a zeloților. În fine, același Tineus Rufus, om de altminteri destul de înțelept și despre care nu se putea spune că nu era la curent cu legendele și tradițiile Israelului, a luat hotărârea să extindă și asupra practicii evreiești a circumciziunii pedepsele severe ale legii pe care o promulgasem împotriva castrării și care viza mai ales mutilarea tinerilor sclavi în scopuri lucrative sau de dezmaț. Spera să șteargă astfel unul dintre semnele prin care Israelul pretinde că se deosebește de restul neamului omenesc. Mi-am dat cu atât mai puțin seama de primejdia acestei măsuri, atunci când am aflat de ea, cu cât mulți evrei luminați și bogați care pot fi întâlniți la Alexandria și la Roma au renunțat să-și supună copiii unei practici ce-i face ridicoli în băile publice și în gimnazii, încercând să ascundă la ei înșiși rușinoasele urme. Nu știam cât de mult se deosebesc bancherii colecționari de vase myrine de adevăratul Israel.

Am mai spus: nimic din toate acestea nu era de nereparat, dar ura, disprețul reciproc, ranchiuna erau. În principiu, iudaismul își are locul lui printre religiile imperiului; în fapt, Israelul refuză de veacuri să fie un popor printre altele, avându-și un zeu printre zei. Dacii cei mai sălbatici știau că Zalmoxis al lor se

numește la Roma Iupiter; punicul Baal de pe muntele Cassios a fost identificat fără dificultate cu Tatăl care ține în mână Victoria și din care a luat naștere Înțelepciunea; egiptenii, atât de mândri totuși de tradițiile lor de zece ori seculare, consimt să vadă în Osiris un Bachus învestit cu attribute funerare; cruntul Mithras se știe frate cu Apolo. Nici un neam, cu excepția lui Israel, nu are trufia de a fereca întregul adevăr în limitele înguste ale unei singure concepții divine, insultând astfel diversitatea dumnezeirii care cuprinde totul; nici un alt zeu nu a inspirat adoratorilor lui disprețul și ura față de cei ce se închină la alte altare. Așadar, țineam cu atât mai mult să fac din Ierusalim un oraș ca oricare, unde să poată coexista în pace mai multe neamuri și credințe; uitasem aproape cu totul că orice luptă între fanatism și bunul-simț se termină cu înfrângerea celui din urmă. Deschiderea de școli în care se preda carte grecească a scandalizat clerul vechiului oraș; rabinul Iosua, om agreabil și cultivat, cu care stătusem de vorbă destul de des la Atena, dar care se străduia să-i fie iertate de propriu-i neam cultura străină și legăturile pe care le avea cu noi, a poruncit discipolilor săi să nu se consacre acestor studii profane decât dacă vor găsi să le dedice o oră care să nu aparțină nici zilei, nici nopții, deoarece Legea ebraică trebuie studiată zi și noapte. Ismael, membru de vază al sanhedrinului și care trecea drept câștigat pentru cauza Romei, a lăsat pe nepotul său Ben Dama să moară decât să accepte serviciile chirurgului grec trimis de Tineus Rufus. În vreme ce la Tibur se mai căutau încă mijloacele de a împăca spiritele, fără a lăsa impresia că se cedează pretențiilor fanaticilor, în Orient situația devenise foarte gravă; la Ierusalim reușise un atac prin surprindere al zeloților.

Un aventurier apărut din drojdia neamului său, un oarecare Simon care-și spunea Bar Kohba, Fiul Stelei, a jucat în această revoltă rolul de proiectil sau de oglindă incendiară. Nu mă pot pronunța asupra numelui Simon decât din ceea ce mi s-a spus; l-am văzut doar o singură dată față în față, în ziua în care un centurion mi-a adus capul lui tăiat. Sunt însă gata să-i recunosc acea parte de geniu de care e totdeauna nevoie spre a te ridica atât de repede și de sus în treburile omenești; nu te poți impune în atare măsură fără să ai măcar o dibăcie, fie ea cât de grosolană. Evreii moderați au fost cei dintâi care l-au învinuit pe pretinsul Fiu al Stelei de înșelăciune și impostură; personal, cred mai degrabă că atare spirit incult era din rândul celor convingși de propriile lor minciuni, iar la el fanatismul mergea mână în mână cu șiretenia. Simon se dădea drept eroul așteptat de veacuri de poporul evreu ca să-i împlinească ambițiile și urile; acest demagog se proclama Mesia și rege al Israelului. Bătrânul Akiba, care-și

pierduse mințile, plimba de hățuri calul aventurierului pe străzile Ierusalimului; marele preot Eleazar a resfințit templul pretins pângărit de când vizitatori necircumciși i-au trecut pragul; grămezi de arme intrate sub pământ de aproape douăzeci de ani au fost împărțite rebelilor de oamenii Fiului Stelei; aceeași soartă au avut-o și piesele defecte, făurite așa în mod intenționat vreme de ani de zile de către lucrătorii evrei din atelierele noastre, și care fuseseră refuzate de intendență. Grupuri de zeloți au atacat garnizoanele romane izolate, masacrându-ne soldații cu rafinamente de ură ce aminteau de cele mai cumplite aspecte ale răscoalei evreiești de sub domnia lui Traian; în cele din urmă, Ierusalimul a căzut în întregime în mâinile insurgenților, iar noile cartiere ale Aeliei Capitolina ardeau ca o torță. Primele detașamente ale celei de-a douăzeci și doua Legiuni Deiotariene, trimisă în grabă din Egipt sub comanda legatului Siriei, Publius Marcellus, au fost puse în stare de derută de bande de zece ori superioare ca număr. Revolta devenise război, și încă război în toată legea.

Două legiuni, a douăsprezecea Fulgerătoarea și Legiunea a șasea, Legiunea de Fier, au întărit de îndată efectivele deja aflate în Iudeea; câteva luni mai târziu Iulius Severus, care pacificase odinioară regiunile muntoase din nordul Britanniei, a preluat comanda operațiunilor militare; aducea cu el mici contingente de auxiliari britanici obișnuiți să lupte în teren dificil. Trupele noastre echipate greu, ofițerii deprinși cu formațiile în careu ori falangă ale bățăliilor regulate au întâmpinat greutăți în a se adapta acestui război de gherilă și de ambuscade ce păstra în câmp deschis aspectele tehnice ale unei insurecții. Simon, în felul său om înzestrat, și-a împărțit partizanii în sute de grupuri postate pe crestele muntelui, pitite în fundul cavernelor și carierelor părăsite, ascunse pe la locuitorii colcăitoarelor mahalale ale orașelor; Severus și-a dat iute seama că acest inamic, ce nu era de prins, putea fi exterminat, dar nu înfrânt; s-a resemnat deci la un război de uzură. Țăranii fanatizați sau terorizați de Simon au trecut de la bun început de partea zeloților: fiecare stâncă devenise un bastion, fiecare vie o tranșee, fiecare fermă trebuia adusă în stare de înfometare sau luată cu asalt. Ierusalimul n-a fost redobândit decât în cursul celui de-al treilea an, când ultimele eforturi de negociere s-au dovedit inutile; puținele părți ale cetății evreiești pe care incendiul lui Titus le cruțase au fost distruse. Severus a acceptat să închidă multă vreme ochii în ce privește flagranta complicitate a celorlalte mari orașe; acestea, devenite ultime fortărețe ale inamicului, au fost ulterior atacate și recucerite la rându-le stradă cu stradă și ruină cu ruină. În acele vremuri de încercare locul meu era în tabără și în Iudeea. Aveam cea mai deplină

încredere în cei doi locotenenți ai mei; se cădea deci cu atât mai mult să fiu acolo spre a împărți răspunderea hotărârilor care, orice s-ar fi făcut, se anunțau cumplite. La sfârșitul celei de-a doua veri a războiului mi-am făcut cu amărăciune pregătirile de călătorie; Euforion a umplut încă o dată valiza cu obiectele de toaletă, nișel cam deformată de întrebuințare, confecționată odinioară de către un meșter din Smirna, a luat caseta cu cărți și hărți, statueta de fildeș a Geniului imperial și lampa de argint a acestuia; am debarcat la Sidon la începutul toamnei.

Milităria e meseria mea cea mai veche; ori de câte ori reveneam la ea, mă simțeam răsplătit cu anumite compensații lăuntrice pentru constrângerile la care mă supuneam; nu regret că ultimii doi ani activi ai existenței mele i-am petrecut împărțind cu legiunile asprimea, dezolarea campaniei din Palestina. Redevenisem omul înveșmântat în piele și fier, lăsând deoparte tot ce nu e urgent, susținut de obișnuințele simple ale unei vieți dure, puțin mai greoi decât altădată atunci când urcam sau coboram de pe cal, puțin mai tăcut, poate și mai posac, înconjurat, ca întotdeauna, din partea trupelor (zeii singuri știu pentru ce) de un devotament deopotrivă idolatru și fratern. În timpul acestei din urmă șederi în cadrele armatei am făcut o neprețuită descoperire: mi-am luat ca aghiotant un tânăr tribun numit Celer, de care m-am legat. Tu îl cunoști; el nu m-a părăsit. Admiram frumosul chip de Minervă cu coif, dar simțurile jucară, una peste alta, un rol mult prea neînsemnat în acest gen de afecțiune pe care ele o pot încerca doar câtă vreme ești viu. Ți-l recomand pe Celer; are toate calitățile unui ofițer în subordine; tocmai acestea îl vor împiedica mereu să aspire la primul rang. O dată mai mult, am regăsit în condiții puțin diferite de cele de odinioară, una dintre ființele a căror soartă e să se devoteze, să iubească și să servească. De când îl cunosc, toate gândurile lui Celer s-au îndreptat spre buna mea stare sau siguranță; mă sprijin încă pe acest umăr de nădejde.

În primăvara celui de-al treilea an al campaniei, armata a început asediul citadelei Bethar, cuib de vultur în care Simon și tovarășii săi au rezistat aproape un an chinurilor lente ale foamei, setei și disperării și unde Fiul Stelei a văzut pierindu-i unul câte unul pe cei care-i erau credincioși, fără să accepte a se preda. Trupele noastre sufereau aproape tot atât cât rebelii: aceștia au ars, în retragere, livezile, au devastat câmpurile, au ucis vitele, au infectat fântânile aruncând în ele cadavre; atare sălbătice metode erau oribile, practicate într-o țară cu natură aridă, roasă deja până la os de veacuri lungi de tulburări și răzbunări. Vara a fost caldă și nesănătoasă; frigurile și dizenteria ne-au decimat trupele; o disciplină

demnă de toată admirația continua să domnească în rândul legiunilor aflate deopotrivă în stare de inactivitate și alarmă; un fel de mânie surdă, ce mi se transmitea și mie, constituia suportul moral al armatei hărțuite și roase de boală. Corpul meu nu mai suporta tot atât de bine ca altădată oboselile campaniei, zilele toride, nopțile sufocante sau reci, vântul aspru și praful scârțâitor; mi se întâmpla să las în gamelă slănina și linteia fiartă din mâncarea de la cazan; mă resemnam să fac foame. Continuam să tușesc urât până târziu în vară; nu eram singurul. Din corespondența mea cu senatul am scos formula ce figurează în mod obligatoriu în fruntea comunicatelor oficiale: *împăratul și armata sunt bine*. Împăratul și armata erau, dimpotrivă, primejdios de istovite. Seara, după ultima convorbire cu Severus, după ultima audiere a transfugilor, după ultima poștă de la Roma, ultimul mesaj al lui Publius Marcellus, însărcinat să curețe împrejurimile Ierusalimului, ori al lui Rufus, angajat în reorganizarea Gazei, Euforion vărsa cu economie apa pentru baie într-o cadă de pânză gudronată; mă întindeam pe pat; încercam să gândesc.

Nu neg cătuși de puțin: războiul acesta din Iudeea a fost unul dintre eșecurile mele. Crimele lui Simon și nebunia lui Akiba nu-mi aparțineau, îmi reproșam însă că am fost orb la Ierusalim, distrat la Alexandria și nerăbdător la Roma. Nu știusem să găsesc cuvintele care ar fi evitat sau cel puțin amânat atare acces de furie al poporului; nu știusem să fiu, la momentul potrivit, destul de suplu ori destul de hotărât. Desigur, nu aveam motive să fim neliniștiți și cu atât mai puțin sperați; greșeala și calculul eronat nu existau decât în raporturile noastre cu Israelul – în rest, de pretutindeni culegeam în aceste vremuri de criză roadele celor șaisprezece ani de generozitate în Orient. Simon crezuse că poate conta pe o revoltă a lumii arabe asemenea celei ce tulburase ultimii și întunecații ani ai domniei lui Traian; mai mult chiar, îndrăznise să se bizuie pe ajutorul part. S-a înșelat, și respectiva greșeală de calcul a fost cauza morții lui lente în încercuita citadelă Bethar; triburile arabe se desolidarizau de comunitățile evreiești; părții rămâneau credincioși tratatelor. Sinagogile marilor orașe siriene se vădeau ele însele nehotărâte sau călduțe: cele mai înflăcărâte se mulțumeau doar să trimită pe ascuns zeloților ceva bani; populația evreiască a Alexandriei, atât de turbulentă totuși, rămânea calmă; abcesul evreiesc fusese localizat în regiunea aridă cuprinsă între Iordan și mare – acest deget bolnav putea fi fără primejdie cauterizat sau amputat. Și totuși, într-un fel, zilele rele imediat premergătoare venirii mele la putere păreau a fi reînceput. Quietus incendiase odinioară Cirene, executase fruntașii Laodiceei, a reluat în stăpânire Edesa în ruine... Din poșta de

seară tocmai aflam că ne-am instalat din nou pe mormanul de pietre surpate pe care-l numeam Aelia Capitolina și căruia evreii îi spuneau încă Ierusalim; incendiasem Ascalonul; rebelii din Gaza au trebuit executați în masă... Dacă șaisprezece ani de domnie ai unui principe pașnic din pasiune se sfârșeau cu războiul din Palestina, șansele de pace ale lumii se vedeau destul de precare în viitor.

M-am ridicat într-un cot, negăsindu-mi locul pe strâmtul pat de campanie. Desigur, cel puțin câțiva evrei au scăpat de contagiunea zelotă: chiar la Ierusalim, fariseii scuipau la trecerea lui Akiba, calificându-l drept bătrân nebun pe fanaticul care risipea în vânt serioasele avantaje ale păcii romane, îi strigau că-i va crește iarba-n gură înainte să se fi văzut victoria lui Israel pe pământ. Preferam însă pe falșii profeți acestor oameni ai ordinii care ne disprețuiau, bazându-se în același timp pe noi ca să le apărăm de exacțiunile lui Simon aurul depus la bancherii sirieni, precum și fermele lor din Galileea. Mă gândeam la fugarii care cu câteva ceasuri înainte se așezară sub acest cort, umili, concilianți, servili, dar făcând întotdeauna astfel încât să stea cu spatele la statueta Geniului meu. Agentul nostru cel mai bun, Elia Ben Abaiad, care îndeplinea pentru Roma rolul de informator și spion, era deopotrivă disprețuit de cele două părți; și totuși era omul cel mai inteligent din grup, spirit liberal, cu inima sfâșiată de dragoste pentru neamul lui și de pasiunea pe care o nutrea pentru cultura noastră și pentru noi; de altminteri, el însuși nu se gândea în fond decât la Israel. Iosua Ben Kisma, care predica domolirea spiritelor, nu era decât un Akiba mai timid sau mai ipocrit; chiar la rabinul Iosua, care fusese multă vreme consilierul meu pentru problemele evreiești, simțisem, sub suplețea și dorința de a plăcea, deosebiri de neîmpăcat, punctul în care două gândiri de esențe diferite se întâlnesc doar spre a se înfrunta. Teritoriile noastre se întindeau pe sute de mile, pe mii de stadii, dincolo de orizontul acestor coline sterpe, dar stânca Bethar constituia frontierele noastre; puteam distruge zidurile masive ale citadelei în care Simon își savura cu frenezie sinuciderea, dar nu vom putea împiedica acest neam să ne spună nu.

Un țânțar zumzăia; Euforion, care îmbătrânise, neglijase să tragă bine perdelele subțiri de gaz; cărțile, hărțile aruncate pe jos foșneau în curentul ce se strecura pe sub pereții de pânză. Așezat pe pat, îmi încălțam ghetetele, căutam, pipăind, tunica, centironul și pumnalul; ieșeam să respir aerul nopții. Parcurgeam străzile largi și regulate ale castrului, pustii la acea oră târzie, luminate precum cele ale orașelor. Sentinelele mă salutau solemn când treceam prin dreptul lor;

de-a lungul barăcii servind de spital, respiram miasma fadă a dizentericilor. Mă îndreptam către valul de pământ care ne separa de prăpastie și de inamic. O sentinelă patrula cu pași mari, regulați, pe drumul de strajă, în bătaia primejdioasă a lunii; recunoșteam în acest du-te-vino mișcarea angrenajului imensei mașini al cărei pivot eram; m-am simțit o clipă înduioșat la vederea acelei forme singuratice, trecătoare flacăra arzând în pieptul omului aflat în mijlocul unei lumi pline de pericole. A șuierat o săgeată, abia mai tare decât țânțarul ce mă necăjise sub cort; m-am sprijinit în coate pe sacii de nisip ai zidului de incintă.

De câțiva ani eram bănuir că am stranii clarviziuni, că dețin taine înalte. Lumea se înșela, iar eu nu știu nimic. Este adevărat însă că în cursul nopților de la Bethar am văzut trecându-mi prin fața ochilor neliniștitoare fantome. Perspectivele deschise spiritului de pe înălțimea acestor coline golașe erau mai puțin maiestuoase decât cele de pe Ianicul, mai puțin scaldate în aur precum cele de la capul Sunion; ele erau inversul și nadirul. Îmi spuneam că era zadarnic să doresc Atenei și Romei eternitatea care nu-i dată nici oamenilor, nici lucrurilor și pe care cei mai înțelepți dintre noi o contestă chiar zeilor. Complicatele și sofisticatele forme ale vieții, civilizațiile în largul lor printre rafinamentele artelor și ale fericirii, libertatea spirituală dornică de cunoaștere și gândire depindeau de sorți nenumărați și rari, de condiții aproape imposibil de întrunit pe care nu trebuie să ne așteptăm a le vedea durând la infinit. Îl vom distruge pe Simon; Arrian va ști să apere Armenia de invaziile alanice. Dar vor veni alte hoarde, alți falși profeți. Slabele noastre eforturi de a îmbunătăți condiția umană nu vor fi continuate decât în joacă de către cei ce ne vor urma; sămânța de greșală și distrugere pe care însuși binele o poartă în el va crește monstruos de potrivit de-a lungul veacurilor. Sătulă de noi, lumea își va căuta alți stăpâni; ceea ce ni s-a părut înțelept va părea insipid, dezgustător, ceea ce ni s-a părut frumos. Aidoma inițiatului mitriac, neamul omenesc are poate nevoie de baia de sânge și de trecerea periodică prin funebra groapă. Vedeam reîntorcându-se legile sălbatice, zeii neîndurători, despotismul fără putință de crâcnire al principilor barbari, lumea mărunțită în state vrăjmașe, veșnic pradă nesiguranței. Alte sentinele amenințate de săgeți vor umbla înapoi și-ncolo pe meterezele cetăților viitoare; jocul stupid, nerușinat și crud va continua, iar specia îmbătrânind va adăuga fără îndoială la toate acestea noi rafinamente ale ororii. Epoca noastră, ale cărei lipsuri și metehne le cunosc mai bine ca nimeni altul, va

fi probabil într-o zi privită, prin contrast, ca una dintre vârstele de aur ale omenirii.

Natura deficit, fortuna mutatur, deus omnia cernit. Natura ne-nșală, soarta-i schimbătoare, un zeu privește toate-acestea de sus. Învârteam pe deget inelul pe șatonul căruia, într-o zi de amărăciune, pusesem să se graveze cele câteva cuvinte triste; mergeam încă și mai departe cu dezgustul, poate chiar cu hula; în cele din urmă găseam normal, dacă nu drept, că trebuia să pierim. Literatura noastră e stearpă; artele se cufundă în somn; Pancrates nu e Homer, Arrian nu-i Xenofon; când încercasem să nemuresc în piatră chipul lui Antinous, n-am găsit nici un Praxitele. De la Aristotel și Arhimede, științele bat pasul pe loc. Progresele tehnice nu vor rezista uzurii unui război îndelungat; voluptuoșilor înșiși li-e lehamite de fericire. Îmblânzirea moravurilor, progresul ideilor din cursul ultimului secol sunt opera unei infime minorități de spirite alese; marea masă rămâne ignorantă, feroce când află prilejul, în tot cazul egoistă și mărginită; se poate paria cu temei că va continua să fie mereu așa. Mulțimea de procuratori și publicani avizi, de senatori bănuitori, de centurioni brutali ne-au compromis încă de la început opera; imperiilor, ca și oamenilor, nu le este dat răgazul să învețe din greșeli. Dacă un țesător își va cârpi pânza, un socotitor priceput își va corecta erorile, un artist își va retușa capodopera imperfectă încă, ori puțin deteriorată, natura preferă să plece chiar de la lut, chiar de la haos, iar această risipă este ceea ce se numește firea lucrurilor.

Am ridicat capul; m-am mișcat ca să mă dezmoțesc. Deasupra citadelei lui Simon, lumini difuze înroșeau cerul, inexplicabile manifestări ale vieții de noapte a inamicului. Vântul sufla dinspre Egipt; o trombă de praf înainta ca o fantomă; profilurile strivite ale colinelor îmi aminteau de lanțul munților arabici sub lună. M-am întors agale spre cort, acoperindu-mi gura cu poala mantalei, supărat pe mine că dedicasem unor meditații fără rost o noapte pe care aș fi putut-o folosi ca să pregătesc treburile zilei următoare sau ca să dorm. Prăbușirea Romei, dacă va avea loc, îi va privi pe urmașii mei; în acest an, opt sute optzeci și șapte al erei romane, sarcina mea consta în a înăbuși revolta din Iudeea, readucând din Orient, fără prea multe pierderi, o armată bolnavă. Traversând esplanada, alunecam ici și colo în sângele rebelilor executați în ajun. M-am aruncat pe pat îmbrăcat; două ore mai târziu eram trezit de trompetele din zori.

Toată viața făcusem casă bună cu trupul meu; contasem implicit pe docilitatea lui, pe forța sa. Strânsa alianță începea să se desfacă; el înceta de a mai fi una cu

voința, cu spiritul, cu cel căruia trebuie să-i spun, impropriu, sufletul meu; tovarășul înțelegător de altădată nu mai era decât un sclav îndărătnic la treabă. Trupul se temea de mine; simțeam fără încetare în piept prezența ascunsă a fricii, o strângere ce nu era încă durere, ci doar primul pas către ea. Mă obișnuisem de multă vreme cu insomnia, dar de aici înainte somnul era mai rău decât nesomnul; abia ațipit, mă trezeam în stări groaznice. Aveam dureri de cap pe care Hermogenes le punea pe seama climatului torid și a greutateii coifului; seara, după lungi osteneli, m-așezam ca și cum aș fi căzut; să mă ridic spre a-l primi pe Rufus sau Severus însemna un efort căruia trebuia să mă consacru cu mult timp înainte; coatele se lăsau grele pe brațele scaunului; coapsele-mi tremurau ca unui cal zdrobit de goană. Gestul cel mai neînsemnat devenise o corvoadă, iar viața era făcută din aceste corvezi.

Un accident ridicol, o indispoziție de copil a scos la lumină boala ascunsă sub cumplita oboseală. În timpul unei ședințe a statului-major începuse să-mi curgă sânge din nas, fapt căruia nu i-am prea dat la început importanță; scurgerea continuă și la vremea cinei; noaptea m-am trezit scaldat în sânge. L-am chemat pe Celer, care dormea sub cortul vecin; la rândul lui l-a înștiințat pe Hermogenes, dar oribila scurgere calduță continua. Mâinile grijulii ale tânărului ofițer ștergeau lichidul acela ce-mi zmângălea fața; în zori am fost cuprins de zgâlțâiri ale corpului, așa cum au la Roma condamnații la moarte care-și deschid venele în baie; corpul acela care se răcea a fost reîncălzit cât se putea mai bine cu ajutorul păturilor și aspersiunilor fierbinți; pentru a opri hemoragia, Hermogenes prescriesese zăpadă; aceasta nu se găsea în castru; cu prețul a mii de complicații, Celer a pus să fie adusă de pe vârful Hermonului. Mai târziu am aflat că-și pierduseră speranța că voi supraviețui; eu însumi nu mă mai simțeam legat de viață decât printr-un fir subțire, imperceptibil, aidoma pulsului mărit care-l consterna pe medicul meu. Inexplicabila hemoragie s-a oprit totuși; am părăsit patul; îmi dădeam silința să duc viața obișnuită; nu reușeam. Într-o seară, încă nu deplin restabilit, am încercat în chip imprudent să fac o scurtă plimbare călare; am primit al doilea avertisment, încă și mai serios decât primul. În răstimpul unei secunde am simțit cum bătăile inimii se precipită, apoi se răresc, se întreprup, încetează; crezusem că, asemeni unei pietre, cad în nu știu ce puț negru, care este fără îndoială moartea. Dacă într-adevăr ea era, atunci lumea se înșală când o crede tăcută: eram luat de cascade, asurzit ca un scufundător de vuietul apelor. Nu atinsesem fundul; urcam din nou la suprafață; mă sufocam. Întreaga-mi putere în acel moment, ce-l crezusem ultimul, se strânsese în mâna

crispată pe brațul lui Celer, aflat lângă mine: mai târziu mi-a arătat urmele degetelor mele pe umărul lui. Dar această scurtă agonie, ca și toate încercările prin care trece corpul, nu poate fi descrisă-n cuvinte; de voie, de nevoie ea rămâne taina omului care a trăit-o. De atunci am traversat crize asemănătoare, însă niciodată identice, căci neîndoielnic nimeni nu poate îndura fără să moară străbaterea de două ori a acelei groaze și a acelei bezne. În cele din urmă Hermogenes mi-a diagnosticat o hidropizie a inimii; a trebuit să accept consemnele impuse de boala devenită deodată stăpân, să consimt la o lungă perioadă de inactivitate, dacă nu de repaus, să limitez pentru o vreme perspectivele vieții mele la cadrul patului. Aproape că-mi era rușine de boala aceasta în întregime internă, ca și nevăzută, fără febră, fără abces, fără dureri de măruntaie, care nu are ca simptome decât o respirație ceva mai grea și urmele palide lăsate pe piciorul umflat de cureaua sandalei.

O liniște extraordinară s-a coborât în jurul cortului; întregul castru Bethar părea să fi devenit o cameră de bolnav. Uleiul aromat care ardea la picioarele statuetei Geniului meu făcea încă și mai greu aerul închis de sub această cușcă de pânză. Zgomotul de forjă al arterelor mă ducea vag cu gândul la insula Titanilor de lângă țărnul nopții. Alteori acest zgomot insuportabil devenea cel al unui galop frământând pământul moale; spiritul, ținut cu atâta grijă în frâu aproape cincizeci de ani, scăpa de sub control; corpul puternic plutea în derivă; acceptam să fiu omul istovit care numără distrat stelele și romburile cuverturii; priveam în umbră pata albă a unui bust; o cantilenă în cinstea Eponei, zeița cailor, pe care o cânta odinioară cu vocea coborâtă doica mea spaniolă, femeie înaltă și ursuză semănând cu o Parcă, urca din adâncul unui abis de peste o jumătate de veac. Zilele și apoi nopțile păreau a fi măsurate de picăturile maronii pe care Hermogenes le număra una câte una într-o ceașcă de sticlă.

Seara, îmi adunam puterile spre a asculta raportul lui Rufus: războiul se apropia de sfârșit; Akiba, care de la începutul ostilităților se retrăsese, chipurile, din viața publică, se consacra învățământului dreptului rabinic în micul oraș Usfa din Galileea; sala de cursuri devenise centrul rezistenței zelote; mesaje secrete erau recifrate și transmise partizanilor lui Simon de acele mâini nonagenare; au trebuit trimiși înapoi cu forța pe la casele lor studenții fanatici care-l înconjurau pe bătrân. După lungi ezitări, Rufus s-a hotărât să interzică studiul legii ebraice ca fiind o activitate generatoare de răzvrătire; câteva zile mai târziu, Akiba, care contravenise respectivului decret, a fost arestat și executat. Alți nouă doctori ai Legii, sufletul partidului zelot, au pierit odată cu el. Toate aceste măsuri le-am

aprobat cu un semn din cap. Akiba și cei care-i erau credincioși au murit convinși până la capăt că sunt singurii nevinovați, singurii care au acționat just; nici unuia dintre ei nu i-a trecut prin minte să-și asume partea de responsabilitate cât privește nenorocirile abătute asupra propriului lor popor. Vor fi de invidiat, dacă orbii pot fi invidiați. Celor zece obsedați nu le pot refuza titlul de eroi; în tot cazul nu erau niște înțelepți.

Trei luni mai târziu, într-o dimineață rece de februarie, de pe înălțimea unei coline, sprijinit cu spatele de trunchiul unui smochin desfrunzit, asistam la asaltul care precedase cu câteva ceasuri capitularea Betharului; vedeam cum ieșeau unul câte unul ultimii apărători ai fortăreței, palizi, descărnați, hidoși, frumoși totuși, ca tot ce nu poate fi îmblânzit. La sfârșitul aceleiași luni, am ordonat să fiu dus la locul numit Puțul lui Avram unde au fost strânși rebelii prinși cu arma în mână în aglomerațiile orășenești și vânduți la mezat; sub privirea rece a negustorilor de sclavi defilau copii cu rânjetul pe față, deja feroci, mutilați de convingeri necruțătoare, strigându-și mândria de a fi pricinuit moartea a zeci de legionari, bătrâni zidiți în visul lor de somnambuli, matroane cu cărnurile moi și altele solemne și sumbre ca Marea Mamă a cultelor orientale; acea mulțime trecu pe dinainte-mi ca praful. Iosua Ben Kisma, șeful așa-zișilor moderați, a murit cam tot atunci după o boală îndelungată și după ce eșuase lamentabil în rolul său de pacificator; a murit exprimându-și dorința să ajungem în război cu parții și să fim învinși de ei. Pe de altă parte, evreii creștinați de care nu ne-am atins, dar care poartă pică restului conaționalilor lor fiindcă le-au persecutat profetul, au văzut în noi uneltele mâniei lui Dumnezeu. Lungul șir de deliruri și neînțelegeri continua.

O inscripție pusă pe locul Ierusalimului interzicea evreilor, sub pedeapsa cu moartea, de a se mai așeza din nou pe acel morman de dărâmături; ea reproducea cuvânt cu cuvânt fraza înscrisă odinioară pe portalul templului și care oprea să intre pe cei necircumciși. O singură zi pe an, a noua din luna Ab, evreii au dreptul să vină să plângă în fața unui zid în ruină. Cei mai pioși refuzară să-și părăsească pământul natal; aceștia s-au stabilit cum au putut mai bine în zonele mai puțin devastate de război; fanaticii au emigrat în teritoriul partic; alții s-au dus la Antiohia, la Alexandria, la Pergam; rafinații s-au îndreptat către Roma, unde au prosperat. Iudeea a fost ștearsă de pe hartă și din ordinul meu a luat numele de Palestina. În cei patru ani de război au fost prădate și distruse cincizeci de fortărețe și mai mult de nouă sute de orașe și sate; dușmanul a pierdut aproape șase sute de mii de oameni; luptele, frigurile endemice,

epidemiile ne-au răpit circa nouăzeci de mii de ostași. Reconstrucția țării a urmat imediat lucrărilor militare; Aelia Capitolina a fost reclădită, însă la o scară mai modestă; mereu trebuie luat de la început.

M-am odihnit un timp la Sidon, unde un negustor grec mi-a împrumutat casa și grădinile. În martie, curțile interioare erau deja îmbrăcate în trandafiri. Recăpătasem puteri: descopeream chiar, în corpul vlăguit nu demult de violența primei crize, surprinzătoare resurse. Nu poți înțelege nimic dintr-o boală câtă vreme nu-ți dai seama de strania ei asemănare cu războiul sau cu dragostea: compromisurile, prefăcătoriile, nevoile ei, acest ciudat și unic amestec produs de contopirea unui temperament cu suferința. Mă simțeam mai bine, dar desfășuram, în a-mi amăgi trupul, impunându-i vrerile sau cedând cu prudență dorințelor lui, tot atâta artă cât foloseam altădată spre a-mi lărgi și ordona propriul univers, spre a-mi construi personalitatea și a-mi înfrumuseța viața. Am reînceput, în mod cumpătat, exercițiile în gimnaziu; medicul nu mă mai oprea să mă folosesc de cal, dar nu mai era vorba decât de un mijloc de transport; renunșasem la primejdioasele voltije de odinioară. În cursul oricărei munci, al oricărei plăceri, munca și plăcerea nu mai constituiau esențialul, prima mea grijă fiind să scap fără a mă obosi. Prietenii se minunau de reabilitarea, în aparență, atât de completă; se străduiau să creadă că boala nu s-ar datora decât eforturilor excesive ale acestor ani de război și că ea nu va reîncepe; eu eram de altă părere: mă gândeam la pinii uriași din pădurile Bitiniei pe care cărbunarul îi însemnează în trecere cu o crestătură și pe care va veni să-i culce la pământ în anotimpul viitor. Către sfârșitul primăverii m-am imbarcat pentru Italia pe un vas de mare tonaj al flotei; luasem cu mine pe Celer, devenit indispensabil, și pe Diotimos din Gadara, tânăr grec de obârșie servilă, întâlnit la Sidon, și care era frumos. Drumul de întoarcere traversa Arhipelagul; neîndoielnic că pentru ultima oară în viață priveam salturile delfinilor în apa albastră; observam, fără a mă mai gândi să deduc prevestiri, lungul zbor regulat al păsărilor călătoare, care uneori, ca să se odihnească, se lăsau prietenoase pe puntea corabiei; savuram mirosul de sare și de soare al pielii omenești, parfumul de fistic și terebentină al insulelor în care am dori să trăim și unde știm dinainte că nu ne vom opri. Diotimos promise acea desăvârșită educație literară la care sunt supuși adesea, pentru a le spori și mai mult valoarea, tinerii sclavi dăruiți cu frumusețe trupească; în amurg, culcat la pupă, sub un mic umbrar de purpură, îl ascultam citindu-mi din poezii țării sale până când noaptea ștergea deopotrivă versurile descriind tragica nesiguranță a vieții omenești și cele glăsuind despre hulubi, despre cunune de roze, despre guri

sărutate. O răsuflare umedă se ridica din mare; stelele urcau una câte una la locul ce le era hărăzit; corabia înclinată de vânt naviga spre Occident, unde zăbovea încă o ultimă geană roșie; o brazdă fosforescentă se întindea în urma noastră, curând acoperită de negrele plocate ale valurilor. Îmi spuneam că doar două chestiuni importante mă așteptau la Roma; una era alegerea urmașului, care interesa întregul imperiu; cealaltă era propria-mi moarte și nu mă privea decât pe mine.

Roma mi-a pregătit un triumf pe care de astă dată l-am acceptat. Nu mai luptam împotriva acestor obiceiuri în egală măsură venerabile și vane; tot ce pune în lumină efortul unui om, fie măcar pe durata unei zile, îmi părea folositor în condițiile acestei lumi așa de prompte în a da uitării. Nu era vorba numai de reprimarea revoltei evreiești; într-un sens mai adânc și știut de mine singur, triumfasem. Acestor onoruri le-am asociat și numele lui Arrian, care tocmai pedepsise hoardele alane cu o serie de înfrângeri ce le-au aruncat iarăși pentru multă vreme în acel centru necunoscut al Asiei din care se crezuseră scăpați; Armenia era salvată; cititorul lui Xenofon se vădea a-i fi și emul; rasa nu se stinsese în acești literați care știu la nevoie să comande și să lupte. În acea seară, întors în casa mea de la Tibur, cu sufletul ostenit, dar liniștit, am luat din mâinile lui Diotimos vinul și tămâia jertfei zilnice aduse Geniului meu.

Ca simplu particular, începusem să cumpăr și să unific terenurile ce se întindeau la picioarele munților Sabini, pe malurile izvoarelor, cu răbdătoarea îndârjire a țaranului care-și rotunjește via; între două călătorii imperiale cantonam printre boschetele căzute pradă zidarilor și arhitecților pe care tânărul știutor al tuturor superstițiilor Asiei îi ruga, plin de pietate, să cruțe arborii. La întoarcerea din marea călătorie în Orient, am dat dovadă de adevărată frenezie în terminarea imensului decor al unei piese deja pe trei sferturi jucată. De data asta veneam din nou aici ca să-mi isprăvesc zilele în chipul cel mai decent cu putință. Totul fusese orânduit spre a înlesni munca și deopotrivă plăcerea: cancelaria, sălile de audiență, tribunalul în care judecam în instanță supremă spețele complicate mă scuteau de obositoarele du-te-vino între Tibur și Roma. Dădusem fiecăreia dintre clădiri nume ce-mi aminteau de Grecia: Poecilul, Academia, Pritaneul. Știam bine că mica vale plantată cu măslini nu e Tempe, dar ajunseseam la vârsta la care fiecare loc frumos evocă un altul și mai frumos, când fiecare plăcere se-ncarcă cu amintirea plăcerilor trecute. Îmi convenea să mă las pradă acestei nostalgii care e melancolia dorinței. Unui colț deosebit de întunecat

al parcului i-am dat chiar numele de Stix, unei pajiști presărate cu anemone, pe cel de Câmpiile Elizee, pregătindu-mă astfel pentru lumea de dincolo, ale cărei chinuri seamănă cu ale lumii noastre, dar ale cărei vagi bucurii nu egalează bucuriile vieții. Dar mai ales mi-am construit în inima acestui loc retras un adăpost încă și mai retras, o insuliță de marmură în centrul unui bazin înconjurat de colonade, o cameră secretă pe care un pod turnant, ușor că-l puteam face să lunece cu o singură mână pe făgașele sale, o lega cu malul ori mai degrabă o separa de el. Am pus să fie aduse în acest pavilion două sau trei statui preferate, precum și micul bust al lui Augustus copil pe care mi-l dăruise Suetonius pe timpul prieteniei noastre; mă duceam acolo la ceasul siestei ca să dorm, să visez, să citesc. Câinele meu, culcat de-a curmezișul pragului, își lungea înainte-i labele țepene; câte un reflex juca pe marmură; ca să se răcorească, Diotimos își lipea obrazul de peretele neted al cupei fântâniei. Cugetam la propriu-mi urmaș.

Nu am copii și nu regret. Desigur, în orele de istovire și slăbiciune, când te renegi pe tine însuși, mi-am reproșat adesea că nu m-am îngrijit să zămislesc un fiu care m-ar fi continuat. Regretul acesta așa de van se bizuie pe două ipoteze egal de îndoielnice: aceea că un fiu ne continuă în mod neapărat și cea că ciudata grămadă de bine și rău, masa asta de specificități infime și bizare, care constituie o persoană, merită să fie continuată. Mi-am folosit cât mai bine calitățile, am profitat chiar de pe urma defectelor, dar nu țin cu dinadinsul să mă las moștenire cuiva. De altminteri, nu prin sânge se realizează adevărata continuitate omenească: Cezar e urmașul direct al lui Alexandru, și nu firavul prunc născut de o prințesă persană într-o cetate din Asia; Epaminonda murind fără urmași se fălea, pe drept cuvânt, că are ca fiice victoriile sale. Majoritatea oamenilor de seamă din istorie au vârstare mediocre sau mai rău decât atât: ei înșiși par a epuiza vigoarea întregii lor spițe. Duișia tatălui intră aproape totdeauna în conflict cu interesele șefului. Altfel de-ar fi, fiul de împărat ar avea pe deasupra de îndurat dezavantajele unei educații princiare, cea mai rea dintre toate pentru un viitor principe. Din fericire, în măsura în care statul nostru a știut să-și făurească o regulă a succesiunii imperiale, regula aceasta e adopțiunea: recunosc într-însa înțelepciunea Romei. Cunosc primejdiile alegerii, erorile ei posibile; știu că nu numai simțămintele părințești au parte de orbire, dar atare hotărâre dictată de inteligență, sau la care ea e cel puțin părtașă, mi se va părea mereu infinit superioară obscurilor vreri ale întâmplării ori ale greoaiei naturi. Puterea imperială să aparțină celui mai vrednic: e frumos ca omul care și-a dovedit priceperea în cârmuirea treburilor lumii să-și aleagă înlocuitorul și ca această

decizie, atât de plină de consecințe, să fie deopotrivă ultimul lui privilegiu și ultimul serviciu pe care-l aduce statului. Dar importanta alegere îmi părea mai grea decât oricând.

Lui Traian i-am reproșat cu amărăciune că a tergiversat douăzeci de ani înainte de a se hotărî să mă adopte, nefăcând-o decât pe patul de moarte. Dar aproape optsprezece ani s-au scurs de la venirea mea la putere și, în ciuda riscurilor unei vieți aventuroase, am amânat la rându-mi alegerea urmașului. Au circulat mii de zvonuri, aproape toate false; au fost construite mii de ipoteze; ceea ce era luat drept taină era în fapt doar ezitarea și propria-mi îndoială. Priveam în jurul meu: funcționari cinstiți se aflau cu duiumul; nici unul nu avea cuprinderea necesară. Patruzeci de ani de conduită integră pledau în favoarea lui Marcus Turbo, dragul meu tovarăș de odinioară, neasemuitul meu prefect al pretoriului, dar era de-o vârstă cu mine: era prea bătrân. Iulius Severus, eminent general, bun administrator al Britanniei, se pricepea prea puțin la complicatele treburi ale Orientului; Arrian făcuse dovada tuturor calităților cerute unui om de stat, dar era grec; nu venise încă vremea de a impune prejudecăților Romei un împărat grec.

Servianus mai trăia încă: din partea-i, atare longevitate lăsa impresia unui calcul pe termen lung, unei încăpățănate forme de așteptare. Aștepta de șaiszeci de ani. Pe vremea lui Nerva, adoptarea lui Traian l-a încurajat și dezamăgit totodată; spera la ceva mai bun, însă venirea la putere a aceluia văr preocupat fără încetare de armată părea cel puțin că-i asigură în stat un loc de seamă, poate al doilea; se înșela și în această privință: nu obținuse decât o mică parte din onoruri. Aștepta pe vremea când își pusese sclavii să mă atace la cotitura unei păduri de plop de pe malul Mosellei; duelul pe viață și pe moarte început în acea dimineață între tânăr și bărbatul de cincizeci de ani a continuat două decenii; Servianus a indispus împotriva mea pe împărat, mi-a exagerat poznele, a profitat de cele mai mici greșeli ale mele. Astfel de dușman este un excelent profesor de prudență: într-un cuvânt, m-a învățat multe. După venirea mea la putere, a fost atât de subtil, încât să pară că acceptă inevitabilul; s-a spălat pe mâini în ce privește complotul celor patru consuli; preferasem să nu observ noroiul de pe degetele-i încă murdare. În ce-l privește, s-a mulțumit să cârtească în șoaptă și să se indigneze doar cu ușile închise. Susținut în senat de micul și puternicul partid al conservatorilor inamovibili care-mi stânjeneau reformele, s-a instalat confortabil în rolul de critic tăcut al regimului. Mi-a înstrăinat-o încetul cu încetul pe sora mea, Paulina. Cu ea n-a avut decât o fiică, măritată cu un

oarecare Salinator, om de naștere aleasă, pe care l-am ridicat la demnitatea consulară, dar care a murit tânăr de tuberculoză; nepoata mea i-a supraviețuit puțin; unicul lor copil, Fuscus, a fost crescut în aversiunea față de mine de către cârcotașul său bunic. Ura dintre Servianus și mine păstra însă aparențele relațiilor protocolare: nu i-am precupețit partea ce i se cuvenea în treburile publice, evitând totuși ca la ceremonii să mă aflu în preajmă-i, căci vârsta lui înaintată i-ar fi dat întâietate față de împărat. De fiecare dată când mă întorceam la Roma, acceptam cu deferență să ia parte la unul dintre prânziurile de familie, iar fiecare rămânea circumspect; schimbam scrisori: ale sale nu erau lipsite de spirit. Mă săturasem însă de această fadă situație falsă ce se prelungise peste măsură; unul dintre puținele avantaje ale bătrâneții este de a arunca masca în toate privințele; am refuzat să asist la funeraliile Paulinei. În castrul de la Bethar, în ceasurile grele de suferință trupească și de descurajare, cea mai mare amărăciune era să-mi spun că Servianus se afla pe cale să-și atingă țelul și să-l atingă datorită greșelii mele; octogenarul așa de grijuliu cu propriile-i forțe va face totul ca să supraviețuiască unui bolnav de cincizeci și șapte de ani; dacă muream fără testament, ar fi știut să obțină deopotrivă voturile nemulțumiților, cât și asentimentul celor ce-ar fi crezut că-mi rămân credincioși alegându-mi cumnatul; ar fi profitat de colaterala înrudire ca să-mi compromită opera. Pentru a mă calma, îmi spuneam că imperiul ar putea să-și afle stăpâni și mai răi; la urma urmei, Servianus nu era lipsit de calități; necioplitul Fuscus însuși va fi, poate, într-o zi, demn să domnească. Dar toată puterea ce-mi mai rămăsese se ridica împotriva unei atare minciuni și doream să trăiesc ca să zdrobesc această viperă.

Întorcându-mă la Roma l-am regăsit pe Lucius. Odinioară îmi luasem față de el angajamente pe care, de obicei, nu-ți bați cătuși de puțin capul să le respecti, dar de care eu îmi aminteam. Nu e, de altminteri, deloc adevărat că i-aș fi promis purpura imperială; astfel de lucruri nu se fac. Dar vreme de aproape cincisprezece ani i-am plătit datoriile, am înăbușit scandalurile, i-am răspuns fără întârziere la scrisori, care erau fermecătoare, dar sfârșeau totdeauna prin cereri de bani pentru el sau avansuri pentru protejații săi. Era prea legat de viața mea ca să-l pot exclude, dacă aș fi vrut, dar nu voiam așa ceva. Conversația lui era uimitoare: tânărul pe care-l credeai superficial citise mai mult și mai bine decât literații de meserie. Gustul îi era ales în toate privințele, fie că era vorba de ființe, de obiecte, de maniere sau de chipul cel mai corect de a scanda un vers grecesc. În senat, unde era considerat abil, își făcuse o faimă de orator; discursurile lui,

deopotrivă limpezi și împodobite, serveau pe loc drept modele profesorilor de elocință. L-am numit pretor, apoi consul: a îndeplinit cu bine aceste funcțiuni. Cu câțiva ani înainte, l-am căsătorit cu fiica lui Nigrinus, unul dintre consularii executați la începutul domniei mele; această unire a devenit emblema politicii de împăciuire. Tânăra soție n-a fost decât pe jumătate fericită; se plângea că e neglijată; avea totuși de la el trei copii, dintre care un fiu. Lamentațiilor ei aproape continue le răspundea cu rece politețe că te căsătorești pentru familie și nu pentru tine însuși, că un contract atât de serios se împacă greu cu jocurile lipsite de griji ale amorului. Sistemul lui complicat avea nevoie de metrese pentru fast și de sclave fără pretenții pentru plăcere. Voluptatea îl macina, dar așa cum se macină un artist ca să realizeze o capodoperă: nu eu sunt acela care să-i fac din asta un reproș.

Îl priveam trăind: părerea mea despre el se schimba fără încetare, ceea ce nu se întâmplă decât cu ființele care ne interesează îndeaproape; cât privește pe ceilalți, ne mulțumim să-i judecăm fără nuanță și o dată pentru totdeauna. Uneori mă neliniștea câte o obrăznicie studiată, o duritate, un cuvânt iremediabil frivol; mai adesea mă lăsam antrenat de spiritul acesta iute și spumos; câte o remarcă tăioasă părea deodată că prevestește pe viitorul om de stat. I-am vorbit de el lui Marcus Turbo, care, după obositoarea lui zi de prefect al pretoriului, venea în fiecare seară să discutăm despre treburile curente și să joace cu mine o partidă de zaruri; reexaminasem în amănunțime șansele pe care le avea Lucius de a îndeplini satisfăcător cariera de împărat. Prietenii se arătau uimiți de scrupulele mele; unii mă sfătuiau, ridicând din umeri, să iau hotărârea care-mi plăcea; oamenii aceia își închipuiau că lași moștenire cuiva jumătate din lume așa cum i-ai lăsa o casă la țară. Noaptea mă gândeam din nou la același lucru: Lucius abia împlinise treizeci de ani; ce altceva era Cezar la treizeci de ani decât un băiat de familie ciuruit de datorii și mânjit de scandaluri? Ca pe vremea cumplitelor zile de la Antiohia, înaintea adoptării mele de către Traian, mă gândeam cu strângere de inimă că nimic nu merge mai încet decât adevărata naștere a unui om: eu însumi depășisem treizeci de ani pe timpul campaniei din Pannonia ce mi-a deschis ochii asupra răspunderilor pe care le implică puterea; uneori Lucius mi se părea mai format decât eram eu la acea vârstă. M-am hotărât brusc, în urma unei crize de sufocație mai gravă decât celelalte, care mi-a reamintit că nu mai aveam timp de pierdut. L-am adoptat pe Lucius, care a luat numele de Aelius Cezar. Era ambițios, dar cu nepăsare; exigent, fără să fie avid, căci se obișnuise de mult să obțină tot ce voia; a primit decizia mea cu dezinvoltură. Am avut

imprudența să declar că acest principe blond va fi extraordinar de frumos sub purpură; răuvoitorii s-au grăbit să pretindă că răsplăteam cu un imperiu intimitatea voluptuoasă de odinioară. Însemna să nu înțelegi nimic din felul în care funcționează spiritul unui șef, cât de puțin și-ar merita el postul și titlul. Dacă atari considerente ar fi jucat vreun rol, Lucius n-ar fi fost de altminteri singurul asupra căruia mi-aș fi putut fixa alegerea.

Soția mea încetase din viață în reședința ei de pe Palatin, pe care o prefera în continuare celei de la Tibur și unde trăia înconjurată de o curte mică de prieteni și de rude spaniole, singurii care contau pentru ea. Menajamentele, dovezile de curtoazie, slabele intenții de înțelegere au luat între noi sfârșit încetul cu încetul, lăsând la vedere antipatia, pornirea, pizma și, din partea ei, ura. O vizitasem în ultima vreme; boala oțetise și mai mult firea-i acră și morocănoasă; pentru ea, întrevederea a constituit prilejul unor reproșuri violente care au ușurat-o, dar pe care a avut indiscreția să le facă în fața unor martori. Se bucura că moare fără copii; neîndoielnic că fiii mei mi-ar fi semănat: pentru ei ar fi avut aceeași aversiune ca și pentru tatăl lor. Această frază supurând de ranchiună este singura dovadă de dragoste pe care mi-a dat-o Sabina mea; scormoneam cele câteva amintiri tolerabile ce rămân totdeauna după o ființă, dacă-ți dai osteneala să le cauți: îmi reaminteam de un coș de fructe pe care mi-l trimisese la aniversarea mea, după o ceartă; trecând în litieră pe străzile înguste ale municipiului Tibur, prin fața modestei case de odihnă ce aparținuse pe vremuri soacrei mele, Matidia, evocam cu amărăciune câteva nopți ale îndepărtatei veri în care încercasem zadarnic să plac acestei soții reci și dure. Moartea nevastei mele mă mișca mai puțin decât cea a bunei Areté, intendentă Vilei, răpită în aceeași iarnă de un acces de friguri. Deoarece, insuficient diagnosticată de medici, boala din pricina căreia pierise împărăteasa îi provoca înaintea sfârșitului cumplite dureri de intestine, am fost acuzat că recusesem la otrăvă, iar acest zvon stupid găsi crezare. Nu mai e nevoie să spun că o crimă atât de inutilă nu m-a ispitit niciodată.

Poate că decesul soției mele l-a împins pe Servianus să riște totul: influența pe care împărăteasa o avea la Roma și-o câștigase în chip temeinic; cu ea se prăbușea unul dintre sprijinitorii lui cei mai respectați. În plus, tocmai pășise în al nouălea an; nici el nu mai avea timp de pierdut. De vreo câteva luni se străduia să atragă mici grupuri de ofițeri ai gărzii pretoriene; de câteva ori a îndrăznit să se folosească de respectul superstițios pe care-l inspiră vârsta înaintată spre a fi aclamat, între patru ziduri, ca împărat. De curând întărisem

poliția secretă militară, instituție respingătoare, sunt de acord, dar pe care evenimentul a dovedit-o utilă. Nu-mi scăpase nimic din consfăturile, presupuse secrete, în care bătrânul Ursus își învăța nepotul arta comploturilor. Adopțiunea lui Lucius nu l-a surprins pe bătrân; de multă vreme considera nehotărârea mea în această privință drept hotărâre meșteșugit ascunsă, dar pentru a acționa a profitat de momentul când la Roma actul de succesiune constituia subiect de dispută. Secretarul său Crescens, sătul de cei patruzeci de ani de fidelitate prost retribuită, dădu în vileag planul, data loviturii, locul și numele complicilor. Imaginația dușmanilor mei nu mersese prea departe; fusese pur și simplu copiat atentatul premeditat odinioară de Nigrinus și Quietus; urma să fiu suprimat în cursul unei ceremonii religioase pe Capitoliu; fiul meu adoptiv avea să cadă împreună cu mine.

Mi-am luat chiar în acea noapte măsurile de prevedere: dușmanul nostru trăise prea mult; lui Lucius îi voi lăsa o moștenire curățită de primejdii. Către al doisprezecelea ceas, în zorii cenușii de februarie, un tribun purtând sentința de moarte pentru Servianus și nepotul său s-a prezentat la cumnatul meu; avea consemnul să aștepte în vestibul ca ordinul pe care-l dusesese să fie îndeplinit. Servianus și-a chemat medicul; totul s-a petrecut cum trebuie. Înainte de a muri, mi-a dorit să mă sting încet, în chinurile unei boli incurabile, fără a avea, ca el, privilegiul unei scurte agonii. Dorința lui fusese deja împlinită.

N-am ordonat această dublă execuție cu inima ușoară; ulterior n-am încercat nici un regret, cu atât mai puțin vreo remușcare. Se lichida astfel o veche socoteală; asta era tot. N-am considerat niciodată vârsta drept scuză a răutății omenești; dimpotrivă, vedeam în ea o circumstanță agravantă. Sentința lui Akiba și a acoliților săi m-a făcut să ezit mai multă vreme: bătrâni și unul, și celălalt, dar preferam pe fanatic conspiratorului. În ce-l privește pe Fuscus, cât de mediocru va fi și cât de pornit împotriva-mi de odiosul său bunic, era totuși nepotul Paulinei. Dar, orice s-ar spune, legăturile de sânge sunt destul de slabe când nu le întărește nici o afecțiune; îți poți da seama urmărind comportarea particularilor în cele mai neînsemnate probleme de moștenire. Tinerețea lui Fuscus mă-nduioșase ceva mai mult: abia împlinise douăzeci și opt de ani. Dar interesul statului cerea atare deznodământ pe care bătrânul Ursus l-a făcut cu tot dinadinsul inevitabil. Și-apoi eram eu însumi prea aproape de moarte ca să mai am timp să meditez asupra sfârșitului celor doi.

Câteva zile Marcus Turbo și-a dublat vigilența; prietenii lui Servianus ar fi putut să-l răzbune. Nu s-a întâmplat însă nimic, nici atentat, nici răscoală, nici

proteste. Nu mai eram nou-venitul care se străduia să-și atragă opinia publică după executarea celor patru consuli; nouăsprezece ani de dreptate decisese în favoarea mea; dușmanii mei erau detestați în ansamblu; mulțimea m-a aprobat că m-am descotorosit de un trădător. Fuscus a fost compătimit, de altminteri fără să fie socotit nevinovat. Știu, senatul n-avea să-mi ierte faptul că încă o dată lovise pe unul dintre membrii săi; păstra însă tăcerea și o va păstra până la moartea mea. Ca și odinioară, o doză de îndurare îndulci în curând doza de asprime; nici unul dintre partizanii lui Servianus nu a avut de suferit. Unica excepție de la această regulă a constituit-o eminentul Apollodor, înveninatul depozitar al secretelor cumnatului meu și care a pierit odată cu el. Acest om de talent fusese arhitectul preferat al predecesorului meu; însuflețise cu artă uriașele blocuri ale Columnei Traiane. Nu ne iubeam câtuși de puțin: pe vremuri luase în derâdere stângacele lucrări ale amatorului, conștiințioasele mele naturi moarte cu dovleci și tărtăcuțe; în ce mă privește, i-am criticat operele cu tinerească înfumurare. Mai târziu le-a denigrat pe ale mele; habar n-avea de perioadele mărețe ale artei grecești; acest rudimentar logician îmi reproșa că am umplut templele romane de statui colosale care, dacă s-ar fi ridicat, ar fi sfărâmat cu fruntea bolta propriilor sanctuare: prostească critică ce-l jignește mai mult pe Fidias decât pe mine. Dar zeii nu se scoală în picioare; ei nu se ridică nici ca să ne prevină, nici ca să ne apere, să ne răsplătească sau să ne pedepsească. În noaptea aceea nu se clintiseră spre a-l salva pe Apollodor.

În primăvară, sănătatea lui Lucius începu să-mi inspire destul de serioase temeri. Într-o dimineață, la Tibur, coborâram după baie în palestră, unde Celer se exersa în tovărășia altor tineri; unul dintre ei propusese o întrecere la care participanții să alerge înarmați cu scut și sulică; Lucius se sustrase conform obiceiului său; cedă, în fine, glumelor noastre prietenești; echipându-se, se plângea de greutatea scutului de bronz; comparat cu frumusețea vânjoasă a lui Celer, trupul lui firav părea fragil. După câteva clipe de alergare, se opri cu sufletul la gură și se prăbuși vărsând sânge. Accidentul n-a avut urmări; și-a revenit ușor. Eu însă mă speriasem și-ar fi trebuit să nu mă liniștesc atât de ușor. Primelor simptome ale bolii lui Lucius le contrapuneam încrederea unui om multă vreme robust, credința sa implicită în rezervele neepuizate ale tinereții, în buna funcționare a trupurilor. E adevărat că și el însuși se înșela în ce-l privește; o slabă licărire îl susținea; sprinteneala-i era o iluzie pentru el, ca și pentru noi. Anii mei cei mai frumoși i-am petrecut în călătorii, în castre, în avanposturi; îmi

dădusem seama singur de avantajele unei vieți trudnice, de efectul sănătos al regiunilor secetoase ori geroase. Mă hotărâsem să-l numesc pe Lucius guvernatorul aceleiași Pannonii în care mi-am câștigat experiența celei dintâi misiuni de comandant pe care am avut-o. Situația pe această frontieră era mult mai puțin critică decât pe vremuri; sarcina lui avea să se limiteze la pașnicile treburi ale administratorului civil sau la inspecții militare lipsite de primejdie. Acea țară aspră urma să-l dezbrace de moliciunea romană; va învăța să cunoască mai bine lumea imensă pe care o cârmuiește Orașul și de care acesta depinde. Se temea de climatele barbare; nu înțelegea că te puteai bucura de viață și altundeva decât la Roma. A acceptat totuși cu acea amabilitate pe care o avea când dorea să-mi fie pe plac.

Toată vara am citit cu atenție rapoartele lui oficiale și pe celelalte, mai secrete, ale lui Domitius Rogatus, om de încredere pe care i l-am dat alături în calitate de secretar însărcinat să-l supravegheze. Acele dări de seamă m-au mulțumit: Lucius știuse să dea dovadă în Pannonia de seriozitatea pe care o așteptam de la el și de la care poate că s-ar fi abătut după moartea mea. S-a descurcat chiar destul de bine într-o serie de lupte de cavalerie în avanposturi. În provincie, ca peste tot, reușea să farmece; rezerva lui puțin cam aspră nu-l dezavantaja; măcar nu va fi unul dintre acei principii de paie conduși de câte-o gașcă. Odată însă cu începutul toamnei a răcit. Se credea că se restabilise repede, dar tusea a reapărut; febra persista, iar apoi s-a instalat definitiv. Binele trecător a avut ca rezultat în primăvara următoare doar subita revenire a bolii. Buletinele medicilor m-au înspăimântat; poșta publică pe care tocmai o înființasem, cu punctele ei de schimbare a cailor și trăsurilor presărate pe teritorii imense, funcționa parcă numai spre a-mi aduce mai repede, în fiecare dimineață, știri de la bolnav. Nu-mi iertam că fusesem neomenos față de el de teamă să nu fiu ori să nu par îngăduitor. Îndată ce s-a simțit destul de refăcut ca să suporte călătoria, l-am readus în Italia.

Însoțit de bătrânul Rufus din Efes, specialist în ftizie, m-am dus eu însumi să-l aștept în portul Baiae pe firavul meu Aelius Cezar. Clima de la Tibur, mai bună decât cea de la Roma, nu este totuși suficient de dulce pentru plămâni atinși; hotărâsem să-și petreacă sfârșitul toamnei în această regiune mai sigură. Corabia a ancorat în mijlocul golfului; o ambarcațiune minusculă l-a adus la țărm pe bolnav și pe medicul său. Figura-i speriată arăta încă și mai slabă sub spuma de barbă cu care-și acoperise obraji în intenția de a-mi semăna. Ochii păstraseră încă sclipirea dură a pietrei prețioase. Primele lui cuvinte mi-au reamintit că nu

se întorsese decât din ordinul meu; administrația lui fusese fără reproș; mă ascultase în toate privințele. Se comporta ca un școlar ce dă seama de felul în care-și întrebuințase ziua. L-am instalat în acea casă a lui Cicero în care petrecuse cu mine câteva luni pe când avea optsprezece ani. A avut eleganța să nu vorbească niciodată despre vremurile de atunci. Primele zile părură a fi o victorie asupra bolii; întoarcerea în Italia constituia deja, în sine, un remediu; în acel moment al anului regiunea era colorată în purpură și roz. Dar începură ploile; un vânt umed sufla dinspre marea cenușie; casei vechi, construite pe timpul republicii, îi lipseau comoditățile vilei de la Tibur; îl priveam pe Lucius încălzindu-și melancolic deasupra vasului cu jăratec degetele-i lungi, încărcate cu inele. Hermogenes s-a întors de puțină vreme din Orient, unde îl trimisesem să-și îmbroșteze și să-și completeze provizia lui de medicamente; a încercat pe Lucius efectele unui nămol îmbibat de puternice săruri minerale; atare cataplasme treceau drept atotvindecătoare. Ele însă nu se dovediră de un mai mare folos plămânilor săi decât arterelor mele.

Boala dădea pe față aspectele cele mai rele ale firii acesteia reci și ușurate; soția l-a vizitat; ca întotdeauna întrevederea lor s-a terminat prin cuvinte amare; ea n-a mai venit să-l vadă. I s-a adus fiul, un copil frumos de șapte ani, știrb și rătăcit; l-a privit cu indiferență. Se informa cu aviditate despre noutățile politice de la Roma; îl interesau ca jucător, și nu ca om de stat. Dar frivolitatea lui însemna o formă a curajului; se trezea din lungile după-amieze de suferință sau toropeală ca să se arunce cu toată ființa într-una dintre conversațiile lui scânteietoare de odinioară; chipul ud de sudoare știa încă să surâdă; corpul descarnat se ridica cu grație spre a-l primi pe medic. Va fi până la sfârșit prințul de fildeș și aur.

Seara, neputând dormi, mă instalam în camera bolnavului; Celer, care nu-l iubea pe Lucius, dar care-mi era prea devotat pentru a nu-i sluji cu bunăvoință pe cei ce-mi sunt dragi, accepta să vegheze alături de mine; un horcăit se înălța dintre cuverturi. Mă îneca amărăciunea, adâncă precum marea: nu mă iubise niciodată; relațiile noastre deveniseră repede cele dintre un fiu risipitor și un părinte îngăduitor; viața lui s-a scurs fără planuri mari, fără gânduri serioase, fără pasiuni arzătoare; și-a cheltuit anii așa cum o mână-spartă aruncă cu banii de aur. Mă sprijinisem de un zid în ruină: mă gândeam cuprins de mânie la sumele enorme cheltuite pentru adopțiunea lui, la cele trei sute de milioane de sesterti distribuite soldaților. Într-un fel, soarta cea mai tristă nu mă părisea: îmi împlinisem dorința veche de a-i da lui Lucius tot ce se poate da; statul însă nu va

avea de suferit; nu voi risca să fiu dezonorat de atare alegere. În străfundul cugetului mă temeam chiar să nu meargă spre bine; dacă prin întâmplare ar mai fi dus-o câțiva ani încă, nu puteam lăsa imperiul acestei umbre. Fără a pune vreodată întrebări, el părea a-mi pătrunde gândul; ochii lui îmi urmăreau cele mai mici gesturi; l-am numit consul pentru a doua oară; era neliniștit că nu-și poate îndeplini funcția; teama de a-mi displăcea i-a înrăutățit starea. *Tu vei fi Marcellus...* îmi repetam versurile lui Virgilius închinat nepotului lui, Augustus, și el desemnat drept urmaș la tron, dar pe care moartea l-a oprit din drum. *Întindeți crini cu mâinile pline... Să-mprăștii flori purpurii...* Iubitorul de flori va primi de la mine doar zadarnice jerbe funerare.

Credea că-i e mai bine; a vrut să se întoarcă la Roma. Medicii, care se contraziceau între ei numai asupra timpului ce-i mai rămânea de trăit, m-au sfătuit să-i fac pe plac; l-am adus în etape scurte la Vilă. Prezentarea lui în senat în calitate de moștenitor al imperiului trebuia să aibă loc în cursul ședinței ce urma aproape imediat Anului Nou; obiceiul era să-mi adreseze cu această ocazie un discurs de mulțumire; respectiva dovadă de elocință îl preocupa de luni de zile; împreună cizelam pasajele dificile. La ele lucra în dimineața calendelor lui Ianuarie, când a fost brusc cuprins de o criză de hemoptizie; a amețit, s-a sprijinit pe spătarul scaunului și a închis ochii. Pentru ființa ușoară ca fulgul, moartea nu a fost decât un tremur. Era ziua Anului Nou: ca să nu întrerup sărbătorile publice și petrecerile de familie, am interzis să fie difuzată imediat vestea sfârșitului său; ea a devenit oficială doar a doua zi. A fost îngropat discret în grădinile familiei lui. În preziua acestei ceremonii, senatul mi-a trimis o delegație însărcinată să-mi transmită condoleanțele înaltului corp și să ofere lui Lucius onorurile divine la care avea dreptul ca fiu adoptiv al împăratului. Am refuzat însă: treaba asta deja costase statul destui bani. M-am mulțumit să-i înalț câteva edicule funerare, să-i ridic ici-colo statui, prin diversele locuri în care a trăit: sărmanul Lucius nu era zeu.

De data aceasta fiecare moment era prețios. Avusesem însă suficient timp să reflectez la căpătâiul bolnavului; planurile mele erau gata. Remarcasem în senat pe un oarecare Antoninus, bărbat de vreo cincizeci de ani, dintr-o familie din provincie înrudită de departe cu cea a Plotinei. M-a impresionat prin grija, deopotrivă respectuoasă și blândă, cu care-l înconjura pe socrul lui, bătrân neputincios, care-și avea locul lângă el; i-am recitat statele de serviciu; se dovedise un funcționar ireproșabil în toate posturile pe care le ocupase. Alegerea mea s-a fixat asupra lui. Cu cât îl cunosc mai îndeaproape pe Antoninus, cu atât

stima mea pentru el tinde a se transforma în respect. Acest om simplu posedă o virtute despre care meditasem prea puțin până acum, chiar când mi se întâmpla să o practic: bunătatea. Nu e scutit de micile scăderi ale celui înțelept; inteligența lui, consacrată îndeplinirii meticuloase a sarcinilor zilnice, are în vedere mai mult prezentul decât viitorul; experiența sa politică e limitată de propriile-i virtuți; călătoriile lui s-au rezumat la câteva misiuni oficiale, de altminteri bine îndeplinite. E prea puțin cunoscător al artelor; inițiativele înnoitoare le trece prin filtrul firii sale conservatoare. Provinciile, de pildă, nu vor reprezenta niciodată pentru el uriașe posibilități de dezvoltare, așa cum ele n-au încetat să fie în ochii mei; îmi va continua mai mult decât îmi va amplifica opera, dar o va continua bine; statul va avea în el un slujitor cinstit și un bun stăpân.

Dar durata unei generații îmi părea puțin lucru când e vorba să asigur securitatea lumii; țineam, dacă-i cu puțință, să prelungesc și mai departe linia adoptivă prudent constituită, să pregătesc imperiului încă un schimb de cai de poștă pe calea timpilor. De fiecare dată când mă întorceam la Roma, nu neglijam să merg să-i salut pe vechii mei prieteni Veri, spanioli ca și mine, una dintre familiile cele mai liberale ale înaltei magistraturi. Te-am cunoscut din leagăn, Annius Verus cel mic, care astăzi, datorită mie, porți numele de Marcus Aurelius. Într-unul dintre anii cei mai însoriți ai vieții, în vremea când se ridica Panteonul, am făcut să fii ales, din prietenie pentru ai tăi, în sacralul colegiu al Fraților Arvali, prezidat de împărat, colegiu care duce cu pioșenie mai departe vechile noastre obiceiuri religioase romane; te-am ținut de mână în timpul sacrificiului ce a avut loc în anul acela pe malul Tibrului; am privit cu blândă încântare seriozitatea ta de copil de cinci ani, speriat de țipetele purcelușului sacrificat, dar care se străduia cât putea de bine să imite atitudinea demnă a celor vârstnici. M-am ocupat de educația acelui țânc preaînțelept; l-am ajutat pe tatăl tău să-ți aleagă cei mai buni dascăli. Verus, Adevărul adevărat: mă jucam cu numele ce-l porți; tu ești poate singura ființă care nu m-a mințit niciodată. Te-am văzut citind cu pasiune scrierile filozofilor, îmbrăcându-te cu lână aspră, culcându-te pe tare, supunându-ți corpul nițel cam firav tuturor rigorilor stoice. Desigur, toate acestea erau excesive, dar la șaptesprezece ani excesul e o virtute. Mă întreb uneori ce stâncă va scufunda înțelepciunea aceasta, căci întotdeauna e scufundată; fi-va o soție, un fiu prea îndrăgit, în sfârșit, una dintre acele capcane firești în care cad sufletele sfioase și pure; fi-va, pur și simplu, vârsta, boala, oboseala, decepția ce ne șoptește că dacă totul e zadarnic și virtutea-i o zădărnicie? Îmi închipui, în locul feței tale nevinovate de adolescent chipul tău

istovit de bătrân. Simt că taria ta morală, atât de bine deprinsă, ascunde blândețe, poate chiar slăbiciune; ghicesc în tine prezența unui geniu care nu e neapărat cel al unui om de stat; totuși lumea va fi neîndoielnic pe vecie mai bună pentru că l-a văzut o singură dată asociat puterii supreme. Am făcut tot ce era nevoie ca să fii adoptat de Antoninus; sub noul nume pe care-l vei purta într-o zi în lista împăraților, tu ești de acum înainte nepotul meu. Cred că ofer oamenilor singura ocazie pe care-o vor avea vreodată să împlinească visul lui Platon, de a vedea domnind asupra lor un filozof cu inima curată. Tu ai primit onorurile în silă; rangu-ți te obligă să trăiești la palat; Tibur, locul în care adun până la capăt toate plăcerile vieții, îți inspiră teamă pentru virtutea ta tânără; te privesc plimbându-te grav pe sub trandafirii împlețiți ai aleilor; surâd zărindu-te oprit în fața frumoaselor obiecte de carne așezate în calea ta, ezitând blând între Veronica și Teodor și renunțând repede la amândoi în favoarea austerității, această năluca imaculată. Nu mi-ai ascuns disprețul tău melancolic pentru splendorile astea care durează puțin, pentru curtea asta ce se va împrăștia după moartea mea. Nu mă iubești; afecțiunea ta filială se îndreaptă mai degrabă spre Antoninus; simți în mine o înțelepciune contrară celei pe care ți-au insuflat-o dascălii și în lăsarea mea în voia simțurilor, un principiu de viață opus severității celui ce-ți este propriu, și totuși paralel lui. N-are importanță. Nu este neapărat nevoie să mă înțelegi. Există mai multe înțelepciuni și toate sunt necesare lumii; nu e rău ca ele să alterneze.

La opt zile după moartea lui Lucius, m-am dus în litieră la senat; am cerut îngăduința să intru în sala de ședințe și să-mi pronunț alocuțiunea culcat, susținut de un teanc de perne. Vorbitul mă obosește: i-am rugat pe senatori să se adune în cerc strâns în jurul meu, ca să nu fiu obligat să ridic glasul. Am făcut elogiul lui Lucius; cele câteva rânduri au înlocuit în programul ședinței discursul pe care el ar fi trebuit să-l rostească în acea zi. Mi-am anunțat apoi hotărârea; l-am numit pe Antoninus; am pronunțat numele tău. Contasem pe consimțământul unanim – l-am obținut. Mi-am exprimat o ultimă dorință ce a fost acceptată ca și celelalte: am cerut ca Antoninus să adopte și pe fiul lui Lucius, care astfel va avea ca frate pe Marcus Aurelius; veți cârmui împreună; contez pe tine să ai față de el grija unuia mai vârstnic. Țin ca statul să păstreze ceva din Lucius.

Întorcându-mă acasă, prima oară după zile nesfârșite mi-a venit să surâd. Jucasem deosebit de bine. Adepții lui Servianus, conservatorii ostili operei mele, nu capitulaseră; toate dovezile de respect față de înaltul corp senatorial străvechi și învechit nu compensau pentru ei cele două sau trei lovituri pe care i le

dădusem. Fără îndoială că ar fi profitat de momentul morții mele ca să încerce să-mi anuleze actele. Dar dușmanii cei mai înrăiți nu vor îndrăzni să nu-l recunoască pe cel mai integru reprezentant al ordinului și pe fiul unuia dintre cei mai respectați senatori. Sarcina mea publică era împlinită: puteam de acum înainte să mă întorc la Tibur, să reintru în acest refugiu care este boala, să fac experiențe cu propriile suferințe, să mă cufund în ce plăceri îmi mai rămâneau, să reiau în liniște dialogul întrerupt de o umbră. Moștenirea mea imperială era în siguranță în mâinile piosului Antoninus și ale cumintelui Marcus Aurelius; Lucius însuși va supraviețui prin fiul său. Toate acestea s-au aranjat destul de bine.

*Patientia*⁷

⁷. Răbdare.

Arrian îmi scrie:

„Conform ordinelor primite, am terminat periplul Pontului Euxin. Ocolul a început și s-a încheiat la Sinope, ai cărui locuitori îți poartă o veșnică recunoștință pentru marile lucrări de refacere și lărgire a portului, duse la bun sfârșit acum câțiva ani sub supravegherea ta: Apropo, ți-au ridicat o statuie nici foarte asemănătoare, nici foarte frumoasă: trimite-le alta de marmură albă... Către est, nu fără emoție, am îmbrățișat cu privirea același Pont Euxin, de pe înălțimile colinelor de pe care l-a zărit odinioară pentru întâia dată Xenofon al nostru și de unde tu însuși l-ai contemplat cu câțiva ani în urmă...

Am inspectat garnizoanele de pe coastă: comandanții lor merită cele mai mari elogii pentru atmosfera de perfectă disciplină, pentru folosirea celor mai noi metode de instrucție și pentru buna calitate a lucrărilor genistice... în ce privește întreaga parte sălbatică și cea încă destul de puțin cunoscută a coastelor, am întreprins noi sondaje și am modificat, acolo unde trebuia, indicațiile navigatorilor care m-au precedat...

Am navigat de-a lungul Colhidei. Cunoscându-ți interesul pentru cele scrise de poeți, i-am întrebat pe locuitori despre vrăjitoriile Medeei și despre faptele lui Iason. Păreau însă că habar nu au de atare povești...

Pe coasta nordică a acestei mări neospitaliere am ajuns la o insuliță, destul de mare în legendă: Insula lui Ahile. Știi care-i povestea: se spune că Tetis și-a crescut fiul în mica insulă pierdută în cețuri; ea ieșea din adâncul mării și venea în fiecare seară pe plajă să stea de vorbă cu copilul. Nelocuită astăzi, pe insulă cresc doar capre. Se află și un templu al lui Ahile. Pescărușii de țarm și de larg, păsările călătoare, toate zburătoarele mării o populează, iar fâlfâitul lor din aripi, îmbibat de umezeală marină, răcorește neîncetat esplanada sanctuarului. De la sine înțeles că această insulă a lui Ahile este deopotrivă și cea a lui Patrocle, iar nenumăratele mulțumiri care umplu pereții templului sunt adresate când lui

Ahile, când prietenului său, căci, bineînțeles, celor ce-l iubesc pe Ahile le e dragă și cinstesc memoria lui Patrocle. Ahile însuși le apare în vis navigatorilor care poposesc în acele locuri: el îi apără și-i înștiințează despre pericolele mării, așa cum fac aiurea Dioscurii. Iar alături de Ahile apare și umbra lui Patrocle.

Îți aduc la cunoștință atari lucruri fiindcă le cred demne de a fi știute și fiindcă cei ce mi le-au povestit le-au cunoscut ei înșiși sau le-au aflat de la martori demni de încredere... Uneori Ahile îmi pare, dintre oameni, cel mai măreț prin curaj, tărie sufletească și înzestrări ale spiritului, dublate de agilitate trupească și prin dragostea lui arzătoare pentru tânărul său tovarăș. Nimic mai impunător la el decât disperarea care-l făcea să disprețuiască viața și să dorească moartea atunci când l-a pierdut pe cel mult iubit.“

Las să-mi cadă pe genunchi voluminosul raport al guvernatorului Armeniei Mici, șeful escadrei. Ca de obicei, Arrian a lucrat bine. De data asta însă a făcut și mai mult: mi-a oferit un dar necesar spre a muri împăcat: îmi trimite o imagine a vieții mele, așa cum aș fi vrut să fie. Arrian știe că ceea ce contează nu va figura în biografiile oficiale, în inscripțiile de pe morminte; știe de asemenea că trecerea timpului nu face decât să adauge nefericirii o descumpănire mai mult. Văzută de el, aventura existenței mele capătă sens, se ordonează ca un poem; tandrețea unică se desprinde de remușcare, de nerăbdare, de tristețe apucături aidoma tot atâtor fumuri, tot atâtor pulberi; durerea se decantează, disperarea devine pură. Arrian îmi deschide vastul empireu al eroilor și prietenilor: nu mă consideră a fi prea nedemn. Camera secretă din centrul bazinului de la Vilă nu constituie un refugiu suficient de lăuntric: acolo îmi târâi corpul îmbătrânit, acolo sufăr. Desigur, trecutul îmi oferă ici-colo refugii în care cel puțin scap de o parte a mizeriilor prezente; câmpia de zăpadă de pe malul Dunării, grădinile din Nicomedia, Claudiopolisul îngălbenit de culturile de șofran în floare, oricare stradă din Atena, o oază unde nuferii unduiesc deasupra apei tulburi, deșertul sirian sub lumina stelelor, la întoarcerea din tabăra lui Osroes. Locurile acestea atât de dragi sunt prea adesea legate de începuturile unei greșeli, ale unei decepții, ale unui eșec știut doar de mine: în clipele grele, toate drumurile celui fericit care-am fost par a duce în Egipt, într-o încăpere de la Baiae, ori în Palestina. Mai mult încă: oboseala trupului se transmite memoriei; imaginea scării Acropolei este de nesuportat pentru un om care se sufocă urcând treptele grădinii; soarele de iulie de pe întinderea pustie de la Lambaesis mă copleșește ca și cum m-ar bate chiar acum în cap. Arrian îmi oferă ceva mai bun. La Tibur,

în plină căldură de mai, ascult lungul hohot de plâns al valurilor pe plajele insulei lui Ahile; îi respir aerul curat și răcoros; rătăcesc fără greutate pe dalajul templului scăldat de umezeala marină; îl întrezăresc pe Patrocle. Locul acesta, pe care nu-l voi vedea niciodată, devine reședința mea tainică, ultimul meu refugiu. Neîndoielnic, acolo mă voi afla în clipa morții.

Îi îngăduisem odinioară filozofului Eufrates să se sinucidă. Nimic nu părea mai simplu: un om are dreptul să hotărască din ce moment viața lui încetează să mai fie utilă. Nu știam pe atunci că moartea poate deveni obiectul unei dorințe oarbe, unei foame, ca și dragostea. Nu prevăzusem nopțile în care aveam să înfășor cureaua în jurul pumnalului pentru a mă gândi de două ori înainte de a mă folosi de el. Arrian pătrunsese taina acestei lupte lipsite de glorie, purtată împotriva vidului, a aridității, a oboselii, a dezgustului de a trăi și care sfârșește prin a dori moartea. Vindecare nu există: frigurile mai vechi m-au doborât de mai multe ori; tremuram dinainte, ca un bolnav prevenit de un acces iminent. Orice era binevenit spre a amâna ceasul de noapte al luptei: munca, taifasurile prelungite până-n zori, săruturile, cărțile. Se înțelege că un împărat nu se sinucide decât în cazul în care e obligat din rațiuni de stat; Marcus Antonius însuși avusese scuza unei bătălii pierdute. Severul meu Arrian va admira mult mai puțin disperarea aceea cu care mă întorsesem din Egipt, dacă n-aș fi reușit să mi-o birui. Propriul meu cod interzicea soldaților sfârșitul voluntar pe care-l acordam înțelepților; față de oricare legionar, nu mă simțeam cu nimic mai îndreptățit să dezertez. Știu însă ce înseamnă să atingi cu mâna câlții frânghiei ori ascuțișul stiletului. În cele din urmă am reușit să fac din dorința-mi de moarte un meterez împotriva morții înseși: oricând posibilă sinucidere mă ajuta să suport mai cu răbdare existența, așa cum prezența la îndemână a unei băuturi calmante liniștește pe cel atins de insomnie. Ca urmare a unei contradicții lăuntrice, obsesia morții n-a încetat să-mi subjuge sufletul decât atunci când primele simptome ale bolii au venit să mă scape de ea; am reînceput să mă interesez de viața care mă părăsea; în grădinile de la Sidon mi-am dorit cu ardoare să mă mai pot bucura de trup câțiva ani încă.

Voiam să mor, dar nu voiam să mă sufoc; boala te dezgustă de moarte; vrei să te faci bine, ceea ce înseamnă într-un fel că vrei să trăiești. Slăbiciunea, suferința, miile de mizerii trupești descurajează însă curând pe bolnav de a mai încerca să urce din nou panta: te saturi de răgazurile care sunt tot atâtea curse, de puterile șovăitoare, de elanurile frânte, de neconținută așteptare a următoarei crize. Mă spionam: durerea surdă din piept era oare o jenă trecătoare, consecința

unui prânz consumat prea repede, sau trebuia să mă aștept din partea dușmanului la un asalt care de astă dată ar putea să nu fie respins? Nu intram în senat fără a-mi spune că ușa se închisese poate definitiv în urma mea, ca și cum aș fi fost așteptat, ca Iulius Cezar, de cincizeci de conjurați înarmați cu pumnale. În timpul cinelor de la Tibur mă temeam să comit față de invitații mei nepolitețea unei retrageri bruște; mi-era frică să nu mor în baie sau între tinere brațe. Necesități care altădată erau lesnicioase, ori chiar plăcute, devin umilitoare îndată ce se împlinesc anevoie; te plictisești de oala de argint prezentată în fiecare dimineață examinării medicului. Boala principală târăște după ea un întreg cortegiu de afecțiuni secundare: auzul și-a pierdut ascuțimea de odinioară; chiar ieri m-am văzut obligat să-l rog pe Flegon să repete o frază întreagă: m-am rușinat mai mult decât de-o crimă. Lunile ce au urmat adopțiunii lui Antoninus au fost cumplite: șederea la Baiae, întoarcerea la Roma și negocierile ce au însoțit-o au epuizat ceea ce îmi mai rămăsese din puteri. Obsesia morții m-a cuprins din nou, dar de această dată cauzele erau vizibile, mărturisibile; dușmanul meu cel mai neîmpăcat n-ar fi putut surâde aflându-le. Nimic nu mă mai reținea: ar fi fost de înțeles ca împăratul, retras în casa lui de la țară, după ce a pus rânduială în treburile lumii, să-și ia măsurile necesare spre a-și ușura sfârșitul. Dar grija prietenilor mei echivalează cu o supraveghere neîncetată: orice bolnav e un prizonier. Nu mai am forța necesară să înfig pumnalul exact în locul marcat pe vremuri cu cerneală roșie sub sânul stâng; n-aș face decât să adaug răului de acum un dezgustător amestec de bandaje, de bureți însângerați, de chirurghi discutând la picioarele patului. Ca să-mi pregătesc sinuciderea, mi-ar trebui precauțiile unui asasin care-și pune la cale lovitura.

Întâi m-am gândit la maestrul meu de vânătoare Mastor, o frumoasă brută sarmată care mă însoțește de ani de zile cu devotamentul unui câine lup și care e însărcinat uneori să vegheze noaptea la ușa mea. Am profitat de un moment de singurătate spre a-l chema și a-i explica ce aștept de la el: la început n-a înțeles. Apoi s-a dumirit; groaza a pus stăpânire pe mutra aceea blondă. Mă crede nemuritor; vede cum seara și dimineața medicii intră în odaia mea; mă aude gemând în timpul punțiilor, fără a-i fi zguduită credința; pentru el era ca și cum stăpânul zeilor, voind să-l pună la încercare, s-ar fi coborât din Olimp cerându-i să-i dea lovitura de grație. Mi-a smuls din mâini sabia pe care i-o luasem și a fugit urlând. A fost găsit în fundul parcului, aiurând sub stele în limbajul lui barbar. Jivina înnebunită a fost domolită cum s-a putut; nimeni nu mi-a mai

vorbit de incident. Dar, de-a doua zi, am observat că Celer înlocuise pe masa de lucru de lângă patul meu stilul metalic cu un condei de trestie.

Mi-am căutat un aliat mai bun. Aveam cea mai deplină încredere în Iollas, tânăr medic din Alexandria pe care Hermogenes și-l alesese vara trecută ca înlocuitor în absență. Discutam unul cu celălalt: îmi plăcea să eșafodez împreună cu el ipoteze despre esența și obârșia lucrurilor; îndrăgisem acest spirit îndrăzneț și visător, focul întunecat din ochii lui încercănați. Știam că redescoperise în palatul din Alexandria formula otrăvurilor extraordinar de subtile obținute odinioară de chimiștii Cleopatrei. Examenul candidaților la catedra de medicină pe care tocmai am înființat-o la Odeon mi-a servit ca pretext spre a-l îndepărta pe Hermogenes câteva ore, oferindu-mi astfel prilejul unei convorbiri secrete cu Iollas. M-a înțeles din aluzii: mă compătimea, dar nu putea decât să-mi dea dreptate. Jurământul hipocratic îi interzicea însă, sub indiferent ce motiv, să administreze unui bolnav un medicament nociv; a refuzat, jignit în onoarea lui de medic. Am insistat, am pretins, am utilizat toate mijloacele încercând să-l înduișez ori să-l corup; va fi ultimul om pe care l-am implorat. Învins, mi-a promis, în sfârșit, că se duce să caute doza de otravă. L-am așteptat zadarnic până seara. Noaptea târziu, am aflat îngrozit că a fost găsit mort în laboratorul său, cu un flacon de sticlă în mână. Acest suflet străin de orice compromis găsisese mijlocul de a rămâne fidel jurământului, fără a-mi refuza nimic.

A doua zi s-a anunțat Antoninus; sincerul prieten își reținea cu greu lacrimile. Îi era de neîndurat gândul că un om pe care se obișnuise să-l iubească și să-l venereze ca pe un părinte suferea într-atât încât să-și dorească moartea; i se părea că se abătuse de la îndatoririle sale de bun fiu. Îmi promitea că-și va uni eforturile cu cei din anturajul meu spre a mă îngriji, a-mi potoli durerile, a-mi face până la capăt viața dulce și ușoară, a mă vindeca poate. Conta pe mine să continuu cât mai mult timp posibil să-l îndrum și să-l învăț; se simțea răspunzător în fața întregului imperiu de zilele ce-mi mai rămâneau de trăit. Știu cât fac aceste sărmame proteste, aceste promisiuni naive: ele îmi aduc totuși o ușurare și o mângâiere. Cuvintele simple ale lui Antoninus m-au convins; înainte de a muri îmi recapăt controlul asupra mea însumi. Moartea lui Iollas, credincios îndatoririi sale de medic, mă îndeamnă să mă conformez până la capăt conveniențelor meseriei mele de împărat. *Patientia*: ieri l-am văzut pe Domitius Rogatus, devenit procurator al monetăriei, și l-am însărcinat să procedeze la o nouă emisiune; am ales această legendă care va fi ultimul meu cuvânt de ordine. Moartea mi se păruse cea mai intimă dintre hotărârile mele, refugiul meu suprem

de om liber; mă înșelam. Nu trebuie zguduită credința milioaneilor de Mastori; alți Iollas nu vor mai fi puși la grea încercare. Am înțeles că sinuciderea va părea micului grup de prieteni devotați ce mă înconjoară drept un semn de indiferență, de lipsă de recunoștință, poate; nu vreau să las prieteniei lor amintirea supărătoare a unui torturat incapabil să mai suporte încă un chin. Alte considerente mi s-au impus încetul cu încetul în decursul nopții ce a urmat morții lui Iollas: existența mi-a dat multe sau, cel puțin, am știut obține mult de la ea; în acest moment, ca și pe timpul fericirii mele, dar din motive cu totul opuse, părea că nu mai are nimic să-mi ofere: nu sunt sigur că eu nu mai am nimic de învățat. Îi voi asculta până la capăt tainicele-i porunci. Întreaga viață am avut încredere în înțelepciunea trupului meu; m-am străduit să gust cu discernământ senzațiile oferite de acest prieten: se cuvine deopotrivă să le apreciez și pe cele din urmă. Nu mai refuz agonia făurită pentru mine, sfârșitul îndelung elaborat în adâncul arterelor, moștenit poate de la un străbun, născut din temperamentul meu, pregătit încetul cu încetul de fiecare din faptele propriei vieți. Ora nerăbdării trecuse; în situația în care mă aflu, disperarea ar fi tot atât de prost gust ca și speranța. Am renunțat să-mi mai grăbesc moartea.

Sunt încă o mulțime de făcut. Domeniile africane, moștenite de la soacra mea, Matidia, trebuie să devină un model de exploatare agricolă; țăranii satului Boristene, întemeiat în Tracia în amintirea unui cal destoinic, au dreptul la ajutoare, la sfârșitul unei ierni grele; dimpotrivă, trebuie să refuz subsidiile pentru bogații cultivatori din valea Nilului, oricând gata să profite de bunăvoința împăratului. Iulius Vestinus, prefect al învățământului, îmi trimite raportul său privitor la deschiderea școlilor publice medii; tocmai termin restructurarea legislației comerciale a Palmirei: totul se află prevăzut, de la tariful prostituatelor până la taxele vamale pentru caravane. Chiar acum are loc un congres al medicilor și juriștilor, întrunit cu scopul de a hotărî asupra duratei maxime a sarcinii lehzelor, punându-se astfel capăt nesfârșitelor contestații legale. În coloniile militare, cazurile de bigamie se înmulțesc; mă străduiesc cât pot să-i conving pe veterani să nu profite în chip greșit de legile cele noi, care le îngăduie să se căsătorească, să aibă grijă să nu-și ia decât o singură soție o dată. La Atena se ridică un Panteon după modelul Romei; mă ocup de alcătuirea inscripției ce-și va avea locul pe pereții lui; drept pilde și îndemnuri pentru viitor, enumăr acolo serviciile pe care le-am adus orașelor grecești și popoarelor barbare; cele aduse Romei sunt de la sine înțelese. Lupta împotriva brutalității justiției continuă: a

trebuit să fac aspră mustrare guvernatorului Ciliciei, care ordonase să fie uciși în chinuri hoții de vite din provincia sa, ca și cum moartea pur și simplu n-ar fi fost de ajuns ca pedeapsă și ca mijloc de a te descotorosi de cineva. Statul și municipalitățile abuzau de condamnările la muncă silnică în scopul de a-și procura o mână de lucru ieftină; am interzis atare practică atât în ce-i privește pe sclavi, cât și pe oamenii liberi; trebuie însă avută grijă ca acest sistem detestabil să nu se reinstaureze sub alte denumiri. Se mai comit încă sacrificii de copii în anumite puncte ale fostului teritoriu al anticei Cartagine: să nu le mai fie îngăduită preoților lui Baal bucuria de a-și aprinde rugurile. În Asia Mică, drepturile moștenitorilor Seleucizilor au fost încălcate fără rușine de către tribunalele noastre civile, totdeauna pornite împotriva principilor de viță veche; am reparat această lungă nedreptate. În Grecia, procesul lui Herodes Atticus încă se mai judecă. Cutia de corespondență a lui Flegon, răzuitoarele lui de piatră ponce și batoanele-i de ceară roșie vor fi cu mine până la capăt.

Ca pe timpurile fericirii mele, oamenii mă cred zeu; continuă să mă numească astfel chiar când aduc cerului sacrificii pentru restabilirea Sănătății Auguste. Ți-am mai spus motivele pentru care această credință așa de binefăcătoare nu-mi pare nesăbuită. O bătrână oarbă a venit pe jos din Pannonia; a efectuat atare vlăguitoare călătorie ca să-mi ceară să-i ating pupilele-i stinse cu degetul; și-a recăpătat vederea sub mâinile mele așa cum, în convingerea ei, se aștepta de mult; miracolul se explică prin credința în împăratul-zeu. S-au produs și alte minuni; unii bolnavi spun că m-au văzut în vis, așa cum pelerinii la Epidaur îl văd în somn pe Esculap; aceștia pretind că s-au trezit vindecați sau cel puțin ușurați. Nu surâd de nepotrivirea dintre puterile mele de vindecător și boala ce mă roade; primesc cu gravitate noile haruri. Bătrâna oarbă venind către împărat din fundul unei provincii barbare devenise pentru mine ceea ce sclavul de la Tarraco fusese odinioară: emblema populațiilor imperiului pe care le-am condus și slujit. Imensa lor încredere mă răsplătește pentru douăzeci de ani de muncă ce nu mi-a displicut. De curând, Flegon mi-a citit lucrarea unui evreu din Alexandria care îmi atribuie, și el, puteri supraomenești; am ascultat fără sarcasme descrierea principelui cu părul cenușiu – văzut într-un continuu du-te-vino pe toate drumurile pământului, afundându-se printre comorile minelor, trezind puterile germinative ale gliei, aducând peste tot prosperitatea și pacea – a inițiatului care a ridicat din ruine locurile sfinte ale tuturor neamurilor, a cunoscătorului meșteșugurilor magice, a vizionarului care a așezat un copil în ceruri. Aș fi fost mult mai bine înțeles de acest evreu entuziast decât de mulți

senatori și proconsuli; adversarul care mi s-a alăturat îl completează pe Arrian; mă mir că în cele din urmă am devenit în ochii unora ceea ce doream să fiu și că atare reușită constă în atât de puțin. Bătrânețea și moartea, apropiate, adaugă de aici înainte acestui prestigiu propria lor maiestate; oamenii se dau pioși la o parte din drumul meu; ei nu mă mai asemuie ca pe vremuri lui Zeus radios și calm, ci lui Marte Mergătorul Înainte, divinitate a lungilor campanii și a disciplinei severe, meditativului Numa, cel inspirat de zei; în ultimul timp chipul palid și descompus, privirea fixă, trupul mare, ținut drept printr-un efort de voință, le amintește de Pluton, zeitate a lumii umbrelor. Doar câțiva intimi, câțiva prieteni încercați și dragi reușesc să scape acestei teribile contagiuni a respectului. Tânărul avocat Fronton, juristul de viitor care neîndoielnic va fi unul dintre bunii slujitori ai guvernării tale, a venit să discute cu mine o comunicare ce urma a se face senatului; vocea îi tremura; i-am citit în privire același respect amestecat cu teamă. Nu mai pot avea parte de bucuriile calme ale prieteniei umane; oamenii mă slăvesc, mă venerează prea mult ca să mă mai iubească.

Mi-a fost hărăzită șansa asemănătoare celei a grădinarilor: tot ce-am încercat să plantez în imaginația semenilor a prins rădăcină. Cultul lui Antinous părea cea mai nebunească dintre acțiunile mele, revărsarea unei dureri care mă privea exclusiv. Dar vremea noastră e avidă de zei; ea îi preferă pe cei mai plini de ardoare, pe cei mai triști, aceia care toarnă în vinul vieții mierea amară a tărâmului de dincolo de mormânt. La Delfi, copilul a devenit Hermesul păzitor al pragului, stăpânul trecătorilor întunecate înspre umbre. Eleusis, unde vârsta și statutul său de străin îi interziseseră odinioară să fie inițiat alături de mine, face din el un tânăr Bachus al Misterelor, prinț al regiunilor mărginașe dintre simțuri și suflet. Ancestrala-i Arcadie îl asociază lui Pan și Dianei, divinități ale pădurilor; țaranii de la Tibur îl asimilează dulcelui Aristeu, regele albinelor. În Asia, credincioșii își regăsesc într-însul zeii lor blânzi, ruși de toamnă sau devorați de vară. La capătul ținuturilor barbare, tovarășul vânătorilor și călătoriilor mele a îmbrăcat aspectul Cavalerului trac, al misteriosului trecător călărind prin desișuri sub clar de lună, cărauș al sufletelor în faldurile mantiei sale. Toate acestea pot fi doar o hipertrofiere a cultului oficial, o lingușire din partea feluritelor neamuri, o josnicie a preoților avizi de subsidii. Dar chipul celui tânăr îmi scapă; el răspunde aspirațiilor inimilor simple: grație unei reșezări inerente naturii lucrurilor, efebul trist și minunat a devenit în religia oamenilor de rând sprijinul celor slabi și sărmani, mângâietorul copiilor morți. Imaginea de pe monedele din Bitinia, profilul băiatului de cincisprezece ani, cu

cârlionții învolburați, cu surâsul plin de uimire și încredere pe care l-a păstrat atât de puțin, atârna la gâtul nou-născuților în chip de amuletă; el este ținut în cimitirele satelor pe micuțele morminte. Pe vremuri, când mă gândeam la propriu-mi sfârșit, aidoma unui cârmaci nepăsător de sine, dar tremurând pentru pasagerii și încărcătura corăbiei, îmi spuneam cu amărăciune că această amintire se va scufunda odată cu mine; tânăra ființă, îmbălsămată cu grijă în străfundul memoriei mele, mi se părea, așadar, că va trebui să piară a doua oară. Teama, atât de îndreptățită totuși, s-a mai domolit în parte; am compensat cum am putut acea moarte timpurie; o imagine, un reflex, un ecou slab va răzbate cel puțin câteva secole. În ce privește nemurirea, nimic mai temeinic nu poate fi făcut.

L-am revăzut pe Fidus Aquila, guvernatorul Antinoei, în drum către noul său post de la Sarmizegetusa. Mi-a descris riturile anuale celebrate pe malul Nilului în cinstea zeului mort, pelerinii veniți cu miile din regiunile nordice și sudice, ofrandele de bere și grăunțe, rugăciunile; tot la trei ani jocuri aniversare au loc la Antinoe, ca și la Alexandria, la Mantinea și în draga mea Atenă. Sărbătorile trienale se vor ține toamna aceasta, dar nu sper să rezist până la a noua venire a lunii Atyr. E cu atât mai important deci ca fiecare detaliu al acestor solemnități să fie stabilit dinainte. Oracolul celui mort funcționează în camera secretă a templului faraonic reconstruit prin grija mea; preoții dau zilnic câteva sute de răspunsuri gata pregătite pentru întrebările puse de speranța ori neliniștea omenească. Mi s-a reproșat că eu însumi aș fi compus multe din ele. Nu consideram a fi o lipsă de respect față de zeul meu, nici de compasiune față de nevasta soldatului care întreabă dacă i se va întoarce bărbatul dintr-o garnizoană din Palestina, față de bolnavul dornic de mângâiere, față de negustorul ale cărui corăbii se leagănă pe valurile Mării Roșii, față de soții care-și doresc un fiu. Cel mult prelungeam în acest chip partidele de enigme, șaradele versificate pe care le jucam uneori împreună. Tot așa, lumea a fost uimită că aici, la Vilă, în jurul capelei din Canopus, unde cultul său e celebrat după ritualul egiptean, am lăsat să se așeze pavilioanele de plăcere ale suburbiei alexandrine cu același nume, ușurătățile și distracțiile lor pe care le ofer oaspeților mei, luând câteodată eu însumi parte la ele. Băiatul se obișnuise cu astfel de lucruri. Și apoi nu te-nchizi ani de zile într-un unic gând fără să lași să pătrundă încetul cu încetul într-însul toate obișnuințele unei vieți.

Am făcut tot ce se recomandă. Am așteptat: m-am rugat uneori. *Audivi voces divinas...* Proasta Iulia Balbilla credea că aude în zori vocea misterioasă a lui Memnon: am ascultat foșnetele nopții. M-am uns cu miere și ulei de trandafir,

care atrag umbrele; am așezat cupa cu lapte, pumnul de sare, picătura de sânge, baza existenței lor de altădată. M-am întins pe pavimentul de marmură al micului sanctuar; lumina stelelor se strecura prin înguste spații lăsate libere-n zid, așternând ici-colo sclipiri, neliniștitoare palide focuri. Mi-am amintit de poruncile șoptite de preoți la urechea mortului, de itinerarul gravat pe mormânt: *și va recunoaște drumul... și paznicii pragului îl vor lăsa să treacă... și va pleca și va veni în jurul celor ce-l iubesc, vreme de milioane de zile...* Uneori, la lungi intervale, credeam că simt ușoara atingere a unei apropieri, o mângâiere delicată aidoma fulgurii unor gene, căldură ca fața unei palme. *Iar alături de Ahile apare și umbra lui Patrocle...* Nu voi ști niciodată dacă acea căldură, acea dulce stare nu era pur și simplu o emanație a propriului eu, ultimele eforturi ale omului luptând cu singurătatea și cu frigul nopții. Întrebarea pe care ne-o punem deopotrivă în prezența iubirilor noastre în viață a încetat să mă mai intereseze astăzi: puțin îmi pasă că fantomele chemate de mine vin din limburile memoriei sau din cele ale unei alte lumi. Sufletul meu, dacă am vreunul, e alcătuit din aceeași substanță ca spectrele; acest trup cu mâinile umflate, cu unghiile livide, această masă tristă, pe jumătate descompusă, acest burduf plin de suferințe, de dorințe și de visuri nu e cu nimic mai trainic ori mai consistent decât o umbră. De morți mă deosebesc doar prin posibilitatea de a mă sufoca încă puține clipe; într-un fel, existența lor e mai sigură decât a mea. Antinous și Plotina sunt cel puțin tot atât de reali ca mine.

Meditația asupra morții nu te-nvață să mori și nici nu face mai ușoară trecerea, dar ușurința a încetat să mai fie ceea ce caut. Mică față îmbufnată și voluntară, sacrificiul tău nu mi-a îmbogățit viața, ci moartea. Apropierea ei restabilește între noi un fel de strânsă complicitate: cei vii care mă înconjoară, slujitorii devotați, uneori stânjenitori, nu vor ști niciodată cât de puțin ne mai interesează lumea. Mă gândesc cu dezgust la negrele simboluri ale mormintelor egiptene: scarabeul uscat, mumia rigidă, broasca eternei reproduceri. De-ar fi să-i cred pe preoți, te-am lăsat în locul unde elementele ființei se destramă ca un veșmânt uzat de care tragi, la răspântia înspăimântătoare dintre ceea ce ființează veșnic, ce a fost și ce va fi. S-ar putea totuși ca oamenii aceia să aibă dreptate, moartea fiind făcută din aceeași materie lunecoasă și confuză ca și viața. Dar nici una dintre teoriile privind nemurirea nu-mi inspiră încredere; sistemul răsplătirilor și pedepselor nu spune nimic unui judecător care știe cât de greu e să judeci. Pe de altă parte, soluția contrară o găsesc prea simplistă, neantul pur, hăul nesfârșit în care răsună râsul lui Epicur. Îmi observ sfârșitul: seria de experimente asupra

mea însumi continuă lungul studiu început în clinica lui Satyros. Până acum transformările sunt tot atât de exterioare precum cele la care timpul și intemperiiile supun un monument căruia nu-i alterează nici materia, nici arhitectura: uneori cred că întrezăresc și ating prin crăpături fundația indestructibilă, tuful etern. Sunt ceea ce eram, mor fără să mă fi schimbat. La prima vedere, copilul robust din grădinile Spaniei, ofițerul ambițios întors sub cortul său, scuturându-și de pe umeri fulgii de zăpadă, par tot atât de inexistenți pe cât am să fiu atunci când voi fi trecut prin rugul incinerării; dar ei sunt acolo – de ei nu pot fi despărțit. Omul care urla pe pieptul unui mort continuă să geamă într-un ungher al ființei mele, în ciuda calmului mai mult sau mai puțin omenesc la care particip; călătorul din bolnavul pe veci sedentar se interesează de moarte fiindcă ea înseamnă o plecare. Acea forță ce-am fost pare încă în stare să orchestreze alcătuirea multor altor vieți, să ridice lumile. Dacă, printr-o minune, câteva veacuri ar urma să se adauge puținelor zile ce-mi mai rămân, aș face întocmai aceleași lucruri, până la aceleași greșeli, aș păși prin aceleași olimpuri și prin aceleași infernuri. Atare constatare este un argument excelent în favoarea utilității morții, dar totodată îmi trezește bănuieli în privința absolutei ei eficiențe.

Pe parcursul unor perioade din viață mi-am făcut însemnări despre visele pe care le aveam; semnificația lor o discutam cu preoții, cu filozofii, cu astrologii. Capacitatea de a visa, pierdută de ani de zile, mi-a revenit în cursul lunilor de agonie; întâmplările din timpul stării de veghe par mai puțin reale, câteodată mai neimportante decât aceste vise. Dacă astfel de lume larvară și spectrală, în care platitudinile și absurditățile mișună încă și mai mult decât pe pământ, ne-ar da o idee despre starea sufletului separat de trup, neîndoielnic că-mi voi petrece eternitatea regretând controlul sever al simțurilor și perspectivele corectate ale rațiunii omenești. Și totuși mă cufund cu oarecare plăcere în vanele târâmuri ale viselor; pentru o clipă sunt în posesia unor secrete ce apoi îmi scapă; acolo mă adăp la izvoare. Într-o zi mă aflam în oaza lui Ammon, în seara vânării leului. Eram vesel; totul se petrecea ca pe vremea robusteții mele: fiara rănită s-a prăvălit, apoi s-a sculat; m-am aruncat asupra ei să-i dau lovitura de grație. Dar, de data aceasta, calul ridicat pe două picioare m-a zvârlit la pământ; cumplita bestie însângerată s-a aruncat asupra-mi; ghearele îmi sfâșiau pieptul; m-am trezit în camera mea de la Tibur, strigând după ajutor. Mai de curând mi-am revăzut tatăl, la care de altminteri mă gândesc puțin. Era culcat pe patul de suferință într-o odaie a casei noastre din Italica, pe care am părăsit-o îndată după

moartea lui. Pe masă avea un flacon plin cu o licoare liniștitoare pe care l-am rugat să mi-o dea. M-am trezit fără să mai fi avut timp să-mi răspundă. Mă surprinde că majorității oamenilor le e atât de frică de fantome, dar se împacă lesne cu gândul de a vorbi morților în visele lor.

Și prevestirile se înmulțesc: de aici înainte toate par o somație, un semn. Am scăpat din mână, spărgându-se, o piatră prețioasă gravată, încastrată în satonul unui inel; pe ea se afla, intaliat de un meșter grec, profilul meu. Augurii dau cu gravitate din cap; regret această pură capodoperă. Mi se întâmplă să vorbesc de mine la trecut: discutând în senat despre unele evenimente survenite după moartea lui Lucius, m-am surprins de multe ori scăpându-mi limba și referindu-mă la ele ca și cum ar fi avut loc după moartea mea. Acum câteva luni, de ziua nașterii, urcând în litieră scările Capitoliului, m-am aflat față-n față cu un om în doliu care plângea: l-am văzut pălind pe bătrânul meu Habrias. Pe atunci mai ieșeam încă; continuam să exercit personal funcțiile de Mare Pontif, de Frate Arval, celebrând eu însumi străvechile ritualuri ale religiei romane pe care ajunseseam să le prefer majorității cultelor străine. Stăteam în picioare în fața altarului, gata să aprind flacăra. Aduceam zeilor un sacrificiu pentru Antoninus. Deodată, partea de togă ce-mi acoperea fruntea mi-a alunecat, căzându-mi pe umeri și lăsându-mă cu capul descoperit; treceam astfel din categoria sacrificantului în cea a victimei. Într-adevăr, venise și rândul meu.

Răbdarea dă roade; sufăr mai puțin; viața redevine aproape dulce. Nu mă mai cert cu medicii – stupidele lor leacuri m-au ucis – dar îngâmfarea și pedantismul ipocrit al acestora este opera noastră: ar minți mai puțin dacă nu ne-ar fi atât de frică să suferim. Îmi lipsește forța necesară acceselor de mânie de altădată: știu din sursă sigură că Platorius Nepos, pe care l-am iubit mult, a abuzat de încrederea mea; n-am încercat să-l cert, nu l-am pedepsit. Viitorul lumii nu mă mai privește; nu mă mai străduiesc a socoti, cu teama-n suflet, durata mai mult sau mai puțin lungă a păcii romane; las totul în seama zeilor. Asta nu înseamnă că am dobândit mai multă încredere în justiția lor, care nu-i și-a noastră, ori mai multă credință în înțelepciunea omului; adevărul e invers. Viața e cumplită; știm asta. Dar tocmai fiindcă aștept prea puțin de la condiția umană, perioadele de fericire, de parțial progres, eforturile luării de la început și ale continuității îmi apar tot atâtea minuni care aproape compensează masa imensă a relelor, a eșecurilor, a nepăsării și a erorii. Veni-vor catastrofele și ruinele; dezordinea va triumfa, dar din când în când și ordinea, la rându-i. Pacea se va restabili din nou între două perioade de război; cuvintele libertate, umanism, dreptate își vor

recăpăta ici-colo înțelesul pe care am încercat să li-l dăm. Cărțile noastre nu vor pieri cu toate; statuile sparte ne vor fi reparate; alte cupole și alte frontoane vor lua naștere din frontoanele și cupolele noastre; unii oameni vor medita, vor lucra și vor simți ca noi: îndrăznesc să mă bizui pe acești continuatori presărați la intervale neregulate de-a lungul veacurilor, pe această nemurire intermitentă. Dacă barbarii vor pune vreodată stăpânire pe lume, vor fi obligați să adopte unele dintre metodele noastre: vor sfârși prin a ne semăna. Lui Habrias îi este teamă că într-o zi va vedea pe pastoforul lui Mithras ori pe episcopul lui Hristos instalându-se la Roma și înlocuindu-l pe Marele Pontif. Dacă din nefericire această zi va veni, urmașul meu pe malul vatican va înceta să mai fie șeful unui cerc de credincioși sau al unei bande de sectari, spre a deveni la rândul său una dintre fețele autorității universale. El va moșteni palatele și arhivele noastre și se va deosebi de noi mai puțin decât s-ar putea crede. Consimt cu calm la aceste vicisitudini ale Romei eterne.

Medicamentele nu mai au nici un efect; umflarea picioarelor continuă; somnolez șezând mai degrabă decât culcat. Unul dintre avantajele morții va fi de a mă afla din nou întins pe un pat. E rândul meu să-l consoloz acum pe Antoninus. Îi reamintesc că moartea îmi pare de multă vreme soluția cea mai elegantă a propriei mele probleme; ca întotdeauna, dorințele mi se împlinesc, în fine, dar într-un fel mai zăbavnice și mai ocolite decât crezusem. Mă felicit că boala mi-a îngăduit să fiu lucid până la capăt; mă bucur că n-am să mai trec prin încercarea vârstei înaintate, că nu-mi este dat să cunosc împietrirea, rigidizarea, aviditatea, cumplita lipsă a dorințelor. Dacă socotelile mele sunt corecte, mama a murit aproape la etatea la care mă aflu astăzi; viața mi-a fost deja mai lungă cu jumătate din cea a tatei, decedat la patruzeci de ani. Totul e pregătit: vulturul ce va purta către zei sufletul împăratului este ținut la îndemână pentru ceremonia funebră. Mausoleul meu, în vârful căruia sunt plantați acum chiparoșii, urmând să alcătuiască pe fundalul larg deschis al cerului o neagră piramidă, va fi terminat aproape la timp spre a primi cenușa caldă încă. L-am rugat pe Antoninus să o aducă apoi acolo și pe Sabina; am neglijat să-i decernez la moarte onorurile divine care, din toate considerentele, i se cuvin; n-ar fi rău ca atare scăpare să-și capete împlinirea. Și așa mai dori ca rămășițele lui Aelius Cezar să fie așezate alături de mine.

M-au dus la Baiae; pe căldurile lui iulie, drumul a fost chinuitor, dar pe malul mării respir mai bine. Murmurul valului pe plajă e de mătase șifonată și de mângâiere; mă bucur încă de lungile seri roze. Tabletele acestea nu le mai țin

decât spre a-mi ocupa mâinile ce se zbat fără voia mea. Am trimis să-l caute pe Antoninus. Un călăreț a plecat în galop spre Roma. Zgomotul copitelor lui Boristene, galopul Cavalerului trac... Micul grup de intimi se strânge la căpătâiul meu. Habrias îmi inspiră milă: lacrimile nu se potrivesc cu ridurile bătrânilor. Frumosul chip al lui Celer este calm ca întotdeauna; își dă silința să mă îngrijească fără a lăsa să se vadă nimic din ce ar putea spori neliniștea sau oboseala unui bolnav. Diotimos însă hohotește cu capul înfundat în perne. I-am asigurat viitorul; nu-i place Italia; își va putea împlini visul de a se întoarce la Gadara și de a deschide acolo, împreună cu un prieten, o școală de elocință; nu are nimic de pierdut prin moartea mea. Și totuși, umărul îngust se frământă convulsiv sub pliurile tunicii; simt pe degete lacrimi care mă umplu de fericire. Hadrian a fost până la capăt iubit cu omenească dragoste.

Suflet mic, suflet blând și călător, tovarăș al trupului meu care te-a găzduit, vei coborî pe meleagurile livide, aspre, pustii, unde nu vei mai fi jucăuș precum obișnuiai odinioară. Încă o clipă, să privim împreună tărâmurile familiare, obiectele pe care neîndoielnic nu le vom mai vedea niciodată... Să încercăm să pătrundem în moarte cu ochii deschiși...

DIVINULUI HADRIANUS AUGUSTUS

Fiul lui Traian,
biruitor al pașilor,
nepotul lui Nerva,
Mare Pontif,
încăputit pentru a douăzeci și două oară
cu putere de tribun,
de trei ori consul, de două ori triumfător,
Părinte al Patriei
și divinei sale soții,
Sabina
Antoninus, fiul lor.

Lui Lucius Aelius Caesar,
fiul divinului Hadrianus,
de două ori consul.

Carnetele de note la **Memoriile lui Hadrian**

Lui G.F.

Această carte a fost concepută, apoi scrisă, în întregime sau în parte, sub diverse forme, între 1924 și 1929, între douăzeci și douăzeci și cinci de ani. Toate manuscrisele au fost distruse, și meritau să fie.

*

Am regăsit într-un volum al corespondenței lui Flaubert, foarte citit și subliniat de mine prin 1927, fraza de neuitat: „Nemaexistând zei, iar Cristos neexistând încă, de la Cicero la Marcus Aurelius a fost un răstimp în care, singur, doar omul a existat.“ O mare parte din viața mea avea să se scurgă încercând să definesc, apoi să zugrăvesc pe acest om singur, legat de altminteri de tot ce-l înconjură.

*

Reînceput lucrul în 1934; cercetări îndelungi; cincisprezece pagini scrise și presupuse definitive; proiect reluat și abandonat de mai multe ori între 1934 și 1937.

*

Multă vreme mi-am imaginat opera sub forma unei serii de dialoguri la care ar fi participat toate categoriile umane ale epocii. Dar, orice aș fi făcut, detaliul domina ansamblul; părțile distrugneau echilibrul întregului; glasul lui Hadrian era acoperit de celelalte strigăte. Nu reușeam să organizez acea lume văzută și înțeleasă de un singur om.

*

Singura frază care a rămas din redactarea din 1934; „Încep să-mi întrezăresc conturul morții“. Aidoma pictorului care, așezat în fața orizontului, își

deplasează mereu șevaletul la dreapta, apoi la stânga, găsisem, în fine, punctul de vedere al cărții.

*

Să evoc o viață cunoscută, împlinită, fixată (cât pot ele fi vreodată) de Istorie, în așa fel încât curba ei întregă să fie dintr-odată cuprinsă cu privirea; mai mult, să aleg momentul în care cel ce a trăit această existență o cântărește, o examinează, fiind pentru o clipă capabil să o judece. Să fac astfel ca el să se găsească în fața propriei vieți în aceeași poziție ca și noi.

*

Dimineți la Vila Hadriana; nenumărate seri petrecute în micile cafenele ce înconjoară Olimpeionul; du-te-vino neîncetat pe mărire grecești; drumuri prin Asia Mică. Spre a putea folosi aceste amintiri care îmi aparțin, a trebuit ca ele să devină tot atât de îndepărtate de mine ca secolul al II-lea.

*

Experiențe cu timpul: optsprezece zile, optsprezece luni, optsprezece ani, optsprezece secole. Imobila supraviețuire a statuilor care, precum capul lui Antinous Mondragone de la Luvru, trăiesc încă înălăuntrul acestui *timp mort*. Aceeași problemă examinată în termenii generațiilor omenești; două duzini de perechi de mâini descărnate, vreo douăzeci și cinci de bătrâni ar fi de ajuns spre a stabili un contact neîntrerupt între Hadrian și noi.

*

În 1937, în timpul unei prime șederi în Statele Unite, am făcut, în vederea acestei cărți, câteva lecturi la Biblioteca Universității Yale; am scris vizita la medic și pasajul despre renunțarea la exercițiile corporale. Aceste fragmente există, modificate, în prezenta versiune.

*

În tot cazul, eram prea tânără. Sunt cărți la care nu trebuie să te încumeți înainte de a trece de patruzeci de ani. Până la această vârstă riști să nu cunoști existența marilor frontiere naturale care separă, de la persoană la persoană, de la secol la secol, infinita diversitate a ființelor, ori, dimpotrivă, să acorzi prea multă importanță simplelor împărțiri administrative, punctelor de vamă sau posturilor

de pază armată. Am avut nevoie de acești ani pentru a învăța să calculez exact distanțele dintre împărat și mine.

*

Încetez să mai lucrez la carte (cu excepția câtorva zile, la Paris) între 1937 și 1939.

*

Întâlnirea cu amintirea lui T.E. Lawrence, care se intersectează în Asia Mică cu cea a lui Hadrian. Dar fundalul lui Hadrian nu e deșertul, ci colinele Atenei. Cu cât mă gândeam mai mult la acest lucru, cu atât aventura omului care refuză (refuzându-se la început pe sine) mă făcea să doresc a înfățișa, prin intermediul lui Hadrian, punctul de vedere al omului care nu renunță sau nu renunță aici decât spre a accepta aiurea. De altminteri, este de la sine înțeles că ascetismul și hedonismul acesta sunt în multe privințe interschimbabile.

*

În octombrie 1939, manuscrisul a fost lăsat în Europa împreună cu cea mai mare parte a notelor; am luat totuși în Statele Unite cele câteva rezumate făcute odinioară la Yale, o hartă a imperiului roman la moartea lui Traian, pe care o purtam cu mine de ani de zile, și profilul lui Antinous de la Muzeul Arheologic din Florența, cumpărat la fața locului în 1926 și care e tânăr, grav și dulce.

*

Proiect abandonat din 1939 până în 1948. Mă gândeam câteodată la el, dar cu descurajare, aproape cu indiferență, ca la ceva imposibil. Și cu oarecare rușine pentru a fi îndrăznit vreodată atare lucru.

*

Scufundare în disperarea scriitorului care nu scrie.

*

În ceasurile cele mai grele de descurajare și de lipsă de elan, mă duceam să revăd, în frumosul Muzeu din Hartford (Connecticut), o pânză romană a lui Canaletto, Panteonul întunecat și aurit profilându-se pe cerul albastru al unui sfârșit de după-amiază de vară. De fiecare dată îl păraseam înseninată și plină de un nou avânt.

*

Prin 1941 am descoperit din întâmplare la un negustor de culori din New York patru gravuri de Piranesi pe care G. Și cu mine le-am cumpărat. Una din ele, o vedere a Vilei lui Hadrian care-mi rămăsese până atunci necunoscută, consemnează și capela din Canopus, de unde au fost scoase în sec. al XVII-lea Antinous în stil egiptean și statuile de preotese în bazalt ce pot fi văzute astăzi la Vatican. Structură rotundă, plesnită ca o țeastă, din care mă răcineșuri incerte atârnă ca niște șuvițe de păr. Geniul aproape mediumnic al lui Piranesi a intuit acolo halucinația, îndelungile rutine ale amintirii, arhitectura tragică a unei lumi interioare. Vreme de mai mulți ani am privit această imagine aproape în fiecare zi fără ca gândul să mă ducă la proiectul de odinioară la care credeam că am și renunțat. Așa sunt ciudatele ocolișuri a ceea ce se numește uitare.

*

În primăvara lui 1947, punând ordine în hârtii, am ars însemnările făcute la Yale: ele păreau a fi definitiv inutile.

*

Totuși, numele lui Hadrian figurează într-un eseu despre mitul grecesc, redactat de mine în 1943 și publicat de Caillois în *Les lettres françaises* de la Buenos Aires. În 1945, imaginea lui Antinous înecat, purtat, într-un fel, de acest curent al uitării, urcă din nou la suprafață într-un eseu încă inedit, *Cântarea sufletului liber*, scris în ajunul unei boli grave.

*

Îmi spun neconținut că tot ce povestesc aici e măsluit de ceea ce nu povestesc; aceste note nu acoperă decât o lacună. Nu-i vorba acum de ce făceam în timpul acelor ani grei, nici de gândurile, nici de munca, nici de angoasele, nici de bucuriile, nici de imensa repercusiune a evenimentelor exterioare, nici de neîntrerupta verificare a propriului eu sub piatra de încercare a faptelor. Și tot sub tăcere trec experiențele bolii și altele, mai secrete, pe care acelea le aduceau cu ele, precum și eterna prezență sau căutare a dragostei.

*

N-are importanță: trebuia poate această rupere a continuității, această spărtură, această noapte a sufletului pe care atâția dintre noi au îndurat-o în acea vreme,

fiecare în felul său, și atât de des într-un chip mult mai tragic și mai definitiv decât mine, ca să mă oblighe să încerc a umple nu numai distanța ce mă separa de Hadrian, dar mai ales aceea care mă despărțea de mine însămi.

*

Utilitatea a tot ceea ce faci pentru tine, fără vreun gând de profit. În cursul acestor ani de expatriere am continuat lectura autorilor antici: volumele cu scoarțe roșii sau verzi ale ediției Loeb-Heinemann îmi deveniseră o patrie. Una dintre modalitățile cele mai bune de a recrea gândirea unui om: a-i reconstitui biblioteca. Ani de zile înainte, și fără să știu, lucrasem astfel la reumplerea rafturilor de la Tibur. Nu-mi mai rămânea decât să-mi închipui mâinile umflate ale unui bolnav pe manuscrisele derulate.

*

Să refaci dinlăuntru ceea ce arheologii secolului al XIX-lea au făcut din afară.

*

În decembrie 1948, am primit din Elveția, unde îl depozitasem în timpul războiului, un cutar plin cu hârtii de familie și cu scrisori vechi de zece ani. M-am așezat lângă foc spre a veni de hac acestui gen oribil de inventar după deces; am petrecut astfel singură mai multe seri. Desfăceam pachetele de scrisori; parcurgeam, înainte de a-l distruge, teancul de corespondență cu oameni uitați și care m-au uitat, unii în viață, alții morți. Câteva dintre aceste hârtii datau de pe vremea generației dinaintea mea; chiar numele nu îmi mai spuneau nimic. Aruncam mașinal în foc schimbul de gânduri moarte cu Mariile, cu Franciscii, cu Paulii dispăruți. Am desfăcut patru sau cinci foi dactilografiate; hârtia îngălbenise. Am citit adresa: „Dragul meu Marcus...” Marcus... Despre ce prieten, despre ce iubit, despre ce rudă îndepărtată era vorba? Nu mi-aminteam de acel nume. Mi-au trebuit câteva momente ca să-mi dau seama că Marcus însemna acolo Marcus Aurelius și că aveam sub ochi un fragment al manuscrisului dispărut. Din acea clipă a devenit imperioasă rescrierea cu orice preț a acestei cărți.

*

În noaptea aceea am redeschis două dintre volumele ce-mi fuseseră restituite cu aceeași ocazie, rămășițe ale unei biblioteci împrăștiate. Era vorba de Dio

Cassius în frumoasa ediție a lui Henri Estienne și de un tom al unei ediții oarecare a *Istoriei Auguste*, cele două izvoare principale privitoare la viața lui Hadrian, cumpărate în vremea în care-mi propusesem scrierea acestei cărți. Tot ceea ce lumea și cu mine traversasem în acel interval îmbogățea aceste cronici ale unui timp revolut, proiectând asupra existenței imperiale alte lumini și alte umbre. Odinioară mă gândisem cu precădere la omul cultivat, la călător, la poet, la îndrăgostit; nimic din acestea nu se ștersese, dar pentru prima dată întrevedeam conturându-se cu deosebită claritate, dintre toate ipostazele, pe cea mai oficială și deopotrivă pe cea mai tainică, cea de împărat. Faptul de a fi trăit într-o lume aflată în destrămare mi-a demonstrat însemnătatea Principelui.

*

M-a interesat să fac și să refac portretul unui om aproape înțelept.

*

Doar un singur personaj istoric m-a tentat deopotrivă de insistent: Omar Khayyam, poet astronom. Dar viața lui Khayyam e cea a contemplatorului pur: lumea acțiunii i-a rămas cu totul străină. De altminteri, Persia mi-e necunoscută și nu-i știu limba.

*

Tot atât de imposibil de a alege ca figură centrală un personaj feminin, de a da povestirii mele ca axă pe Plotina, de pildă, în locul lui Hadrian. Viața femeilor e prea limitată, ori prea ascunsă. Dacă o femeie se destăinuie, primul reproș ce i se face e că nu mai e femeie. Și-așa e destul de greu să pui unele adevăruri în gura unui bărbat.

*

Am plecat la Taos în Noul Mexic. Luasem cu mine foile albe pe care să reîncep această carte: înotător care se aruncă în apă fără a ști dacă va atinge celălalt mal. Târziu în noapte, lucram între New York și Chicago, închisă în vagonul de dormit ca într-un hipogeu. Apoi toată ziua următoare în restaurantul unei gări din Chicago, unde așteptam un tren blocat de o furtună de zăpadă. Apoi, din nou, până-n zori, singură în vagonul belvedere al expresului de Santa Fe, înconjurată de crupele negre ale munților Colorado și de eternul desen al stelelor. Pasajele despre hrană, dragoste, somn și cunoașterea omului au fost

astfel scrise dintr-un condei. Nu-mi amintesc de vreo zi mai plină de ardoare, nici de nopți mai lucide.

*

Trec cât mai repede posibil peste cei trei ani de cercetări care nu interesează decât pe specialiști și peste elaborarea unei metode a delirului ce interesează doar pe nebuni. Dar pentru că ultimul cuvânt și-a avut rolul lui destul de important în romantism, să vorbim mai degrabă de o participare constantă și cât mai clarvăzătoare cu puțință la ceea ce a existat.

*

Cu un picior în erudiție, cu celălalt în magie sau, mai exact – și fără a apela la nici o metaforă –, în acea *magie simpatetică* constând în a te transpune în gândul și lăuntru al cuiva.

*

Portretul unei voci. Dacă am ales să scriu aceste *Memorii ale lui Hadrian* la persoana întâi e din motivul de a nu avea câtuși de puțin nevoie de nici un intermediar, nici chiar eu însămi. Hadrian putea vorbi despre viața lui cu mai multă siguranță și subtilitate decât mine.

*

Cei care așază romanul istoric într-o categorie aparte uită că romancierul nu face decât să interpreteze, cu ajutorul procedeelelor vremii sale, un număr de fapte aparținând trecutului, amintiri conștiente sau nu, personale sau nu, țesute din aceeași materie ca și Istoria. La fel ca *Război și pace*, opera lui Proust este reconstituirea unui trecut pierdut. Romanul istoric de la 1830 cade, este adevărat, în melodramă și foileton de capă și spadă; nu mai mult decât sublima *Ducesă de Langeais* sau uimitoarea *Fată cu ochii de aur*. Flaubert reconstituie cu minuție palatul lui Hamilcar cu ajutorul unor mici detalii; în același chip procedează și cu Yonville. În vremea noastră, romanul istoric, sau ceea ce din comoditate s-a admis să fie numit astfel, nu poate fi decât scufundare într-un timp regăsit, luarea în stăpânire a unei lumi interioare.

*

Timpul n-are nimic de-a face. Sunt mereu surprinsă că cei contemporani mie, care cred că au cucerit și au transformat spațiul, ignoră că poți micșora după plac

distanța secolelor.

*

Totul ne scapă, și toți, și noi înșine. Viața tatălui meu mi-e mai necunoscută decât cea a lui Hadrian. Dacă ar trebui să-mi scriu propria existență, aș reconstitui-o din afară, cu dificultate, ca pe a altuia; aș apela la scrisori, la amintirile cuiva ca să fixez atari memorii aflate în stare de suspensie. Ele nu sunt decât ziduri prăbușite, bucăți de umbră. A face astfel încât lacunele textelor pe care le aveam, în ce privește viața lui Hadrian, să coincidă cu ceea ce ar fi uitat el însuși.

*

Asta nu înseamnă, cum se spune în chip abuziv, că adevărul istoric este veșnic și în întregime insesizabil. Cu acest adevăr, ca și cu toate celelalte, se întâmplă același lucru: te poți înșela *mai mult sau mai puțin*.

*

Regulile jocului: să înveți tot, să citești tot, să te informezi despre tot și în același timp să-ți adaptezi scopului *Exercițiile* lui Ignatius de Loyola sau metoda ascetului hindus care ani de-a rândul se străduie să vizualizeze puțin mai exact imaginea pe care și-a creat-o sub pleoape. Să urmărești de-a lungul a mii de fișe realitatea faptelor; să încerci să redai acestor imagini de piatră mobilitatea, suplețea lor vie. Când două texte, două afirmații, două idei se contrazic, să încerci să le conciliezi mai degrabă decât să le anulezi una prin cealaltă; să vezi în ele două fețe diferite, două stări succesive ale aceluiași fapt, o realitate convingătoare prin complexitatea ei, omenească prin aceea că e multiplă. Să ajungi prin muncă să citești un text din secolul al II-lea cu ochii, sufletul și simțurile aceluși secol; să-l lași să se scalde în apa primordială a faptelor contemporane; să îndepărtezi, dacă-i posibil, toate ideile, toate simțămintele acumulate în straturi suprapuse între acei oameni și noi. Să te folosești totuși, dar cu prudență și numai cu titlu de studii premergătoare, de posibilitățile de apropiere și verificare prin alte date, de noile perspective îndelung elaborate de mulțimea veacurilor și evenimentelor ce ne separă de acel text, de acel fapt, de acel om; să le utilizezi ca un fel de repere pe drumul de întoarcere către un anumit punct al timpului. Să respingi cu hotărâre umbrele aruncate de ele; să nu îngădui ca răsufierea să încețoșeze luciul oglinzii; să reții numai ceea ce-i mai

durabil, mai esențial în noi, în emoțiile simțurilor sau în manifestările spiritului, ca tot atâtea puncte de contact cu acei oameni care, ca și noi, ronțăiau măslinile, beau vinul, se umpleau de miere pe degete, luptau împotriva vântului tăios și a ploii ce bătea în față și căutau vara umbra unui platan și se bucurau și gândeau și îmbătrâneau și mureau.

*

Am supus de mai multe ori diagnosticului medicilor scurtele pasaje ale cronicilor care se referă la boala lui Hadrian. Nu se prea deosebeau, una peste alta, de descrierile clinice ale morții lui Balzac.

*

A folosi, pentru a înțelege mai bine, începutul unei boli de inimă.

*

Ce-nseamnă Hecuba pentru el? se întreabă Hamlet în fața actorului ambulant care-o plânge pe Hecuba. Și iată-l pe Hamlet obligat să recunoască faptul că acel comediant care varsă lacrimi adevărate a reușit să creeze cu moartea de trei ori milenară o legătură mai profundă decât el însuși cu tatăl său îngropat în ajun, dar față de care durerea nu-l încearcă atât de puternic încât să-l facă pe loc în stare să-l răzbune.

*

Substanța, structura umană nu se schimbă câtuși de puțin. Nimic mai stabil decât curbura unei glezne, locul unui tendon și forma unui deget de la picior. Dar există epoci în care încălțările sunt mai puțin deformante. În secolul despre care vorbesc suntem încă foarte aproape de adevărul liber al piciorului gol.

*

Atribuindu-i lui Hadrian gânduri despre viitor, m-am menținut în domeniul plauzibilului, cu condiția ca de fiecare dată aceste pronosticuri să rămână vagi. Analistul imparțial al treburilor omenești se înșală de obicei foarte puțin asupra mersului ulterior al evenimentelor; dimpotrivă, acesta trece dintr-o greșeală într-alta dacă e vorba să prevadă modalitățile de realizare, detaliile și complicațiile. Napoleon la Sainte-Hélène prorocea că un veac după moartea lui Europa va fi revoluționară sau cazacă; punea foarte bine cei doi termeni ai problemei; nu și-i putea închipui însă suprapunându-se. În general însă, numai din orgoliu, din

crasă ignoranță, din lașitate refuzăm a vedea sub stratul prezentului profilurile epocilor ce urmează a se naște. Înțelepții liberi ai lumii antice gândeau ca și noi în termenii fizicii sau fiziologiei universale: ei prevedeau sfârșitul omului și moartea globului. Plutarh și Marcus Aurelius știau că zeii și civilizațiile se perimează și mor. Nu suntem singurii care privim în față viitorul inexorabil.

*

Clarviziunea atribuită de mine lui Hadrian nu era de altminteri decât o modalitate de a pune în valoare elementul aproape faustic al personajului, așa cum iese el la lumină, de pildă, în *Cântecele sibiline*, în scrierile lui Aelius Aristide sau în portretul lui Hadrian bătrân schițat de Fronton. Pe drept sau pe nedrept i se atribuia muribundului calități supraomenești.

*

Dacă acest om n-ar fi menținut pacea lumii și n-ar fi refăcut economia imperiului, fericirile și nefericirile sale personale m-ar fi interesat prea puțin.

*

Niciodată nu ajungi să te consacri suficient muncii pasionante a corelării textelor. Poemul despre trofeul de vânătoare de la Tespiai, închinat de Hadrian lui Amor și Venerei cerești „pe colinele Heliconului, pe malul izvorului lui Narcis“, datează din toamna lui 124; cam în aceeași perioadă împăratul a trecut și prin Mantinea, unde, după cum ne informează Pausanias, a poruncit să fie refăcut mormântul lui Epaminonda, dătuind pe el un poem. Inscripția de la Mantinea este astăzi pierdută, dar gestul lui Hadrian capătă, poate, întreaga lui semnificație doar corelat cu un pasaj din *Moralia* lui Plutarh care ne spune că Epaminonda a fost înmormântat în acel loc între doi tineri prieteni uciși alături de el. Dacă în ce privește întâlnirea dintre Antinous și împărat se acceptă data șederii în Asia Mică între 123 și 124, oricum cea mai plauzibilă și mai bine susținută de descoperirile iconografilor, cele două poeme ar face parte din ceea ce s-ar putea numi ciclul lui Antinous, ambele inspirate de aceeași Grecie plină de dragoste și eroism pe care Arrian o va evoca mai târziu, după moartea favoritului, când îl va asemui pe tânăr cu Patrocle.

*

Un număr de personaje ale căror portrete s-ar fi cerut dezvoltate: Plotina, Sabina, Arrian, Suetonius. Dar Hadrian nu le putea vedea decât lăturalnic. Antinous însuși nu poate fi întrezărit decât prin refracția sa în amintirile împăratului, adică doar cu pasională minuție și câteva erori.

*

Tot ce se poate spune despre temperamentul lui Antinous e consemnat de cea mai neînsemnată dintre imaginile sale. *Tandrețe arzătoare și pătimașă, efeminare tristă*: Shelley, cu admirabila candoare a poezilor, spune esențialul în șase cuvinte, în vreme ce criticii de artă și istoricii secolului al XIX-lea nu știau decât să se desfășoare în declamații asupra virtuții sau să idealizeze, înscriindu-se în fals deplin ori în vag absolut.

*

Portretele lui Antinous: sunt din abundență, mergând de la excepțional la mediocru. Toate, în ciuda deosebirilor datorate artei sculptorului sau vârstei modelului, diferenței între cele executate după natură și cele postume, în cinstea decedatului, sunt tulburătoare prin realismul incredibil al acestei figuri totdeauna ușor de recunoscut și totuși atât de divers interpretată prin exemplul, unic în Antichitate, de supraviețuire și multiplicare în piatră a chipului care n-a fost nici al unui om de stat, nici al unui filozof, ci pur și simplu al unei ființe iubite. Dintre toate aceste imagini, cele mai frumoase sunt și cele mai puțin cunoscute, singurele de altfel care ne transmit și numele sculptorului. Una este basorelieful semnat de Antonianus din Afrodisias, descoperit acum o jumătate de veac pe terenul unui institut agronomic, *Fundi Rustici*, în a cărui sală a consiliului de administrație se află astăzi amplasat. Deoarece nici un ghid al Romei nu-i semnaleză existența în acest oraș deja înecat de statui, turiștii îl ignoră. Opera lui Antonianus a fost lucrată în marmură italică; a fost cu siguranță executată în peninsula, neîndoielnic la Roma, de către artistul instalat de mult în Oraș ori adus de Hadrian dintr-una din călătoriile sale. E de o nespūsă delicatețe. Joardele de viță încadrează în cel mai suplu arabesc tânărul cap melancolic și înclinat: gândul te duce fără să vrei la culesul acelei scurte vieți, la atmosfera îmbibată de miros de fructe a unei seri de toamnă. Opera poartă semnele anilor petrecuți într-o pivniță în timpul ultimului război: albeața marmurei a dispărut pentru moment sub petele pământii; trei degete de la mâna stângă au fost sparte. Astfel suferă zeii de nebuniile oamenilor.

[Notă din 1958. Rândurile de mai sus au apărut prima oară acum șase ani; între timp, basorelieful lui Antonianus a fost achiziționat de un bancher roman, Arturo Osio, om ciudat care l-ar fi interesat pe Stendhal ori pe Balzac. Osio poartă frumoasei piese aceeași grijă ca și animalelor aflate în libertate pe o proprietate la doi pași de Roma, precum și arborilor plantați de el cu miile pe domeniul de la Orbetello. Rară însușire: „Italienii detestă copacii“, scria Stendhal în 1828, și ce-ar spune astăzi, când speculanții din Romaucid prin injectare de apă fierbinte pinii parasol, mult prea frumoși, mult prea protejați de dispozițiile municipalității, și care-i stânjenesc în construirea furnicarelor locative? Lux deopotrivă de rar: câți bogătași își populează pădurile și pășunile cu animale în libertate, nu pentru plăcerea vânătorii, ci pentru cea a reconstituirii unui fel de minunat Eden? Dragostea pentru statuile antice, aceste mari obiecte liniștite, tot atât de durabile și fragile, este aproape în mod egal necunoscută colecționarilor epocii noastre agitate și fără viitor. Conform avizului experților, noul posesor al basoreliefului lui Antonianus l-a supus celei mai grijulii curățiri, încredințându-l unei mâini pricepute; îndelunga și ușoara frecare cu vârful degetelor a curățat marmura de depunerile de oxizi și de mucegai, redând pietrei dulcea ei strălucire de alabastru și fildeș.]

A doua capodoperă este vestitul sardoniu cunoscut sub numele de Gema Marlborough, deoarece aparținuse acestei colecții astăzi dispersate; frumoasa intalie părea răătăcită sau reintrată în pământ de mai bine de treizeci de ani. O licitație de la Londra a scos-o la lumină în ianuarie 1952; gustul luminat al marelui colecționar Giorgio Sangiorgi a readus-o la Roma. Grație bunăvoinței acestuia din urmă am putut vedea și atinge această piesă unică. O semnătură incompletă, socotită, fără îndoială că pe bună dreptate, a fi cea a lui Antonianus din Afrodiasias, poate fi citită pe câmpul pietrei. Artistul a plasat cu atâta măiestrie profilul perfect în cadrul strâmt al sardonifului, încât această bucațică de rocă rămâne, în egală măsură cu o statuie sau cu un basorelief, mărturia unei mari arte dispărute. Proporțiile operei fac uitate pe cele ale obiectului material. În epoca bizantină, reversul capodoperei a fost încastrat într-un suport de aur din cel mai pur. A trecut astfel de la un colecționar anonim la altul, până a ajuns la Veneția, unde i se semnalează prezența într-o mare colecție din secolul al XVII-lea; celebrul anticar Gavin Hamilton a cumpărat-o și a adus-o în Anglia, de unde astăzi revine în punctul ei de plecare, la Roma. Dintre toate obiectele existând încă și astăzi pe suprafața pământului este singurul despre care se poate spune cu oarecare certitudine că s-a aflat deseori în mâinile lui Hadrian.

*

Trebuie să te afunzi în ungherele câte unui subiect spre a descoperi lucrurile cele mai simple și de cel mai general interes literar. Numai studiindu-l pe Flegon, secretarul lui Hadrian, am aflat că acestui personaj uitat i se datorează prima și una dintre cele mai frumoase povestiri cu fantome, sumbra și voluptuoasă *Logodnică din Corint* din care s-au inspirat Goethe și Anatole France în *Nunta din Corint*. De altminteri Flegon consemna, în același stil și cu egală curiozitate dezordonată pentru tot ce depășește limitele omenești, povești absurde despre monștri cu două capete și despre hermafrodiți care nasc. În asta constau, cel puțin în unele zile, subiectele conversațiilor de la masa imperială.

*

Cei ce ar fi preferat *Memoriilor lui Hadrian* un *Jurnal al lui Hadrian* uită că omul de acțiune rareori ține un jurnal: aproape întotdeauna, mult mai târziu, după o lungă perioadă de inactivitate, el își amintește, notează și cel mai adesea se miră.

*

În lipsa oricărui alt document, scrisoarea lui Arrian către împăratul Hadrian privitoare la înconjurul Mării Negre este suficientă spre a recrea, în liniile ei mari, personalitatea imperială: exactitatea minuțioasă a șefului care vrea să știe tot; interesul pentru lucrările pașnice și militare; gustul pentru statui asemănătoare și bine executate; pasiunea pentru poemele și legendele trecutului. Și societatea aceea, ivindu-se atât de rar de-a lungul veacurilor și care va dispărea complet după Marcus Aurelius, în care, cu toate nuanțele deferenței și respectului, omul de litere și înaltul funcționar administrativ încă se mai adresează principelui ca unui prieten. Scrisoarea aceea cuprinde totul: întoarcerea nostalgică la idealul Greciei antice; aluzia discretă la amorurile pierdute și la consolările mistice căutate de supraviețuitor; obsesia țărilor necunoscute și a climatelor barbare. Evocarea atât de profund preromantică a regiunilor pustii populate de păsări de mare ne duce cu gândul la superbul vas descoperit la Vila Hadriana și aflat astăzi la Muzeul Termelor; pe ai săi pereți un stol de bătlani își întind aripile și își iau zborul în deplina singurătate a zăpezii marmurei.

*

Notă din 1949. Cu cât încerc să fac un portret asemănător, cu atât mă îndepărtez de cartea și de personajul care ar putea plăcea. Numai câțiva amatori de destine omenești vor înțelege.

*

Romanul devorează astăzi toate formele; ești aproape obligat să treci prin el. Acest studiu asupra destinului unui om care s-a numit Hadrian ar fi fost în secolul al XVII-lea o tragedie; în epoca Renașterii ar fi fost un eseu.

*

Cartea aceasta reprezintă sublimarea unei lucrări enorme elaborate de mine singură. Luasem obișnuința ca în fiecare noapte să scriu aproape în mod automat rezultatul lungilor viziuni provocate, grație cărora mă instalam în intimitatea timpului. Erau notate cuvintele cele mai lipsite de importanță, gesturile cele mai neînsemnate, nuanțele cele mai imperceptibile; scene pe care cartea de față, așa cum e ea, le rezumă în două rânduri, se desfășurau în cel mai mic detaliu, cu încetinitorul. Alăturate unele altora, acest gen de dări de seamă ar fi constituit un volum de câteva mii de pagini. În fiecare dimineață însă, ardeam lucrul de peste noapte. Așternusem astfel un foarte mare număr de meditații deosebit de obscure, precum și câteva descrieri destul de obscene.

*

Cel pasionat de adevăr sau cel puțin de exactitate este adesea în stare să remarce, ca Pilat, că adevărul nu este pur. De aici, amestecate cu afirmațiile cele mai directe, ezitățile, dările înapoi, ocolișurile pe care un spirit mai convențional nu le-ar fi cunoscut. În unele momente, de altminteri puțin numeroase, mi s-a întâmplat chiar să simt că împăratul mințea. Trebuia atunci să-l las să mintă, ca noi toți.

*

Grosolănia celor ce-ți spun: „Hadrian ești tu“. Poate tot atât de mare și grosolănia celor ce se miră că a fost ales un subiect atât de îndepărtat și de străin. Vrăjitorul care-și crestează degetul în momentul în care invocă umbrele știe că ele nu-i vor asculta chemarea decât fiindcă-i ling propriul sânge. Știe de asemenea, sau ar trebui să știe, că vocile ce-i vorbesc sunt mai înțelepte și mai demne de atenție decât propriile lui țipete.

*

Mi-am dat repede seama că scriu viața unui mare om. De aici, mai mult respect pentru adevăr, mai multă atenție și, din parte-mi, mai multă tăcere.

*

Într-un fel, orice viață povestită e exemplară; scrii spre a ataca sau spre a apăra o anumită ordine a lumii, pentru a defini o metodă ce ne e proprie. Nu e mai puțin adevărat că aproape orice biografie se descalifică prin idealizarea ori denigrarea cu orice preț, prin detaliul stăruitor exagerat sau omis cu prudență: personajul construit îl înlocuiește pe cel înțeles. A nu pierde din vedere graficul unei vieți omeneste care, orice s-ar spune, nu se compune dintr-o orizontală și două perpendiculare, ci mai degrabă din trei linii sinuoase, întinse la infinit, mereu apropiindu-se și neîncetat divergente: ceea ce un om a crezut că este, ce a vrut să fie și ce a fost.

*

Orice-ai face, reconstruiești mereu monumentul în felul tău. Dar înseamnă deja mult să nu folosești decât pietrele originale.

*

Orice ființă care a trăit aventura umană este una cu mine.

*

Acest secol al II-lea mă interesează fiindcă a fost, pentru foarte multă vreme, cel al ultimilor oameni liberi. În ce ne privește, suntem poate deja foarte departe de acele timpuri.

*

La 26 decembrie 1950, într-o seară geroasă, pe malul Atlanticului, în tăcerea aproape polară a Insulei Munților Pustii, în Statele Unite, am încercat să retrăiesc căldura, atmosfera sufocantă a unei zile de iulie 59 de grade la Baia, apăsarea cearceafului pe picioarele greoaie și epuizate, zgomotul aproape imperceptibil al mării fără marea ajungând când și când la omul preocupat de murmurele propriei agonii. Am încercat să merg până la ultima sorbitură de apă, ultima senzație neplăcută, ultima imagine. Împăratului nu-i mai rămâne decât să moară.

*

Această carte nu este dedicată nimănui. Ar fi trebuit să-i fie închinată lui G.F. Și ar fi fost, dacă n-ar fi constituit un fel de lipsă de decență plasarea unei dedicații personale la începutul unei lucrări din care tocmai țineam să mă eclipsiez. Dar și cea mai lungă dedicație e tot un fel prea incomplet și prea banal de a cinsti o prietenie atât de puțin obișnuită. Când încerc să definesc binele ce mi-a fost hărăzit de ani de zile, îmi spun că atare privilegiu, oricât ar fi de rar, nu poate fi totuși unic; că trebuie să existe uneori în aventura unei cărți sfârșite cu bine ori într-o viață de scriitor fericit cineva aflat puțin mai în urmă și care nu lasă să treacă fraza inexactă sau slabă pe care vrem s-o păstrăm din oboseală; cineva care va reciti, de douăzeci de ori dacă trebuie, împreună cu noi o pagină nesigură; cineva care ne ia de pe rafturile bibliotecii tomurile voluminoase în care am putea găsi vreo indicație utilă, încăpățânându-se să le consulte și după ce oboseala ne-a făcut să le închidem; cineva care ne sprijină, ne aprobă, câteodată ne combate; cineva care împarte cu noi, cu egală ferveare, bucuriile artei și ale vieții, eforturile întru acestea, niciodată plicticoase și niciodată neglijabile; cineva care nu ne e nici umbră, nici răsfângere, nici măcar completare, ci o persoană care e ea însăși; cineva care ne lasă divin de liberi și totuși ne obligă să fim cu plinătate ceea ce suntem. *Hospes Comesque* – oaspete și tovarăș.

*

Am aflat în decembrie 1951 de moartea, survenită de curând, a istoricului Wilhelm Weber, iar în aprilie 1952, de cea a eruditului Paul Graindor, ale cărui lucrări mi-au fost de mult folos. Am discutat zilele acestea cu două persoane, G.B. și J.F., care l-au cunoscut la Roma pe gravorul Pierre Gusman, în vremea în care acela era preocupat să deseneze cu pasiune priveliști de la Vilă. Sentimentul de a aparține unui fel de *Gens Aelia*, de a face parte din mulțimea de secretari ai marelui om, de a participa la acea schimbare a gărzii imperiale constituită din umaniștii și poeții care se strâng în jurul unei mărețe amintiri. În acest fel (lucrul e valabil și în privința specialiștilor în Napoleon ori a admiratorilor lui Dante) un cerc de spirite animate de aceleași preferințe sau de aceleași probleme se formează de-a lungul vremurilor.

*

Blazii și Vadii există, iar îndesatul lor văr Basile e încă în picioare. Mi s-a întâmplat o dată, doar o singură dată, să mă aflu față în față cu amestecul de insulte și de glume de soldățoi grosolani, cu citate trunchiate ori deformate cu

meșteșug spre a face ca frazele noastre să spună prostia pe care n-o spuneau, cu argumente înșelătoare susținute de afirmații deopotrivă vagi și peremptorii spre a fi crezute ca întemeiate de către cititorul nutrind respect pentru cel cu diplome, cititor care nu are nici timpul, nici dorința de a cerceta el însuși izvoarele. Toate acestea sunt caracteristice unui anumit gen și unei anumite specii, din fericire, foarte rare. Dimpotrivă, câtă bunăvoință la atâția erudiți care ar fi putut foarte bine, în epoca noastră de cumplită specializare, să respingă integral orice efort literar de reconstituire a trecutului care riscă să le încalce domeniile. Mulți dintre ei au avut bunăvoința de a se deranja din proprie inițiativă spre a rectifica o greșeală, a confirma un detaliu, a sprijini o ipoteză, a înlesni o nouă cercetare – fapte pentru care aduc prieteneasca mea mulțumire tuturor acestor colaboratori benevoli. Orice carte republicată datorează câte ceva oamenilor de bine care au citit-o.

*

A face cât poți mai bine. A reface. A retușa imperceptibil retușa însăși. „Pe mine însumi mă corectez, spunea Yeats, corectându-mi operele.“

*

Ieri, la Vilă, m-am gândit la miile de vieți tăcute, furișate aidoma jivinelor, inconștiente asemenea plantelor – țigani din vremea lui Piranesi, jefuitori de ruine, cerșetori, căprari, țărani adăpostiți mai rău sau mai bine într-un colț de piatră –, care și-au urmat unii altora aici, de la Hadrian și până la noi. La marginea unei plantații de măslini, într-un coridor antic pe jumătate degajat, G. Și cu mine ne-am aflat în fața culcușului din trestii al unui păstor, a cuierului improvizat și fixat între două blocuri de ciment roman, a cenușii calde încă a focului său. Sentiment de umilă intimitate aproape asemănător celui încercat la Luvru după închidere, la ceasul când printre statui răsar paturile pliante din chingi ale gardienilor.

*

[Nici o modificare de adus în 1958 rândurilor precedente: cuierul păstorului, dacă nu și patul lui, e încă acolo. G. Și cu mine ne-am oprit din nou pe iarba văii Tempe, printre violete, în acel moment al anului în care totul e reluat de la început, în ciuda amenințărilor pe care omul zilelor noastre le face să apese pretutindeni în lume și peste el însuși. Vila însă a suferit totuși o schimbare

insidioasă. Desigur, nu completă; nu poate fi transformat atât de repede un ansamblu pe care secolele l-au distrus încetul cu încetul, dându-i aspectul de acum. Printr-o greșeală rară în Italia, primejdioase „înfrumusețări“ au venit să se adauge refacerilor și consolidărilor necesare. Măslinii au fost tăiați spre a face loc unui indiscret parcaj auto și unui chioșc de răcoritoare în genul celor de pe terenurile de expoziții, transformând nobila solitudine a Poecilului într-un peisaj de piațetă; o fântână de beton își oferă trecătorilor lichidul printr-un inutil mascaron de ipsos care frizează anticul; un alt mascaron, încă și mai inutil, împodobește peretele marii piscine agrementată astăzi cu o flotilă de rațe. Au fost copiate tot în ipsos destul de banale statui de grădină greco-romane, adunate din săpăturile recente de aici și care nu meritau nici această cinste excesivă, nici atare lipsă de respect; replicile în urâta materie deformantă și friabilă, plasate cam la întâmplare pe pedestale, dau melancolicului Canopus aspectul unui colț de studio pentru reconstituirea cinematografică a vieții cezarilor. Nimic mai fragil ca echilibrul locurilor frumoase. Fanteziile noastre interpretative lasă intacte textele însele, care supraviețuiesc comentariilor; dar cea mai neînsemnată restaurare imprudentă adusă pietrelor, cea mai neglijabilă alee asfaltată tăind un câmp pe care iarba creștea de secole în pace sunt lucruri ce nu mai pot fi nicicând reparate. Frumusețea se îndepărtează; autenticul de asemenea.]

*

Locuri în care ți-ai ales să trăiești, reședințe invizibile pe care ți le-ai construit în afara timpului. Am locuit la Tibur, voi muri poate acolo, ca Hadrian în Insula lui Ahile.

*

Nu. Am revizitat încă o dată Vila, pavilioanele ei făcute pentru intimitate și repaos, vestigiile unui lux lipsit de fast, cât mai puțin imperial posibil, al unui amator bogat ce se străduie să contopească încântările artei cu satisfacțiile câmpenești. Am cercetat în Panteon locul exact în care cădea pata de soare în dimineața lui 21 aprilie; am refăcut, de-a lungul coridoarelor Mausoleului, drumul funebru deseori urmat de Habrias, Celer și Diotimos, prietenii ultimelor zile. Dar nu mai simțeam imediata prezență a acelor ființe, actualitatea acelor întâmplări: ele rămân aproape de mine, însă revoluate, nici mai mult nici mai puțin decât amintirile propriei vieți. Legătura noastră cu altul își are vremea ei și

încetează, odată satisfacția obținută, lecția știută, serviciul făcut, opera încheiată.
Ceea ce am fost în stare să spun, am spus. Ceea ce am putut învăța, am învățat.
Să ne ocupăm, pentru o vreme, de alte lucrări.

Notă

O reconstituire de felul celei abia citite, adică făcută la persoana întâi și pusă în gura omului care urma a fi zugrăvit, ține în unele privințe de roman și în altele de poezie; ea s-ar putea lipsi așadar de argumente justificative; valoarea ei umană este totuși sporită în chip deosebit prin fidelitatea față de fapte. Cititorul va lua mai jos cunoștință de lista principalelor texte pe care ne-am bizuit în construcția acestei cărți. Consolidând astfel o operă beletristică, nu facem de altminteri decât să ne conformăm obiceiului lui Racine, care în prefața tragediilor sale își înșiruie cu grijă izvoarele. Înainte de toate însă, și pentru a răspunde întrebărilor celor mai insistente, să urmărim exemplul aceluiași Racine indicând locurile, destul de puțin numeroase, în care am completat istoria ori am modificat-o cu prudență.

Personajul Marullinus e real, dar caracteristica lui principală, darul divinației, este împrumutată de la un unchi al lui Hadrian; împrejurările morții lui sunt imaginare. O inscripție ne informează că sofistul Isaios a fost unul dintre dascălii tânărului Hadrian, dar nu este sigur că studentul a întreprins, așa cum se afirmă aici, respectiva călătorie la Atena. Gallus este real, dar detaliul privind dezastrul final al acestui personaj figurează în text numai pentru a sublinia una dintre trăsăturile cel mai des amintite a caracterului lui Hadrian: ranchiuna. Episodul inițierii mitriace este inventat – la acea vreme cultul era răspândit în rândurile armatei; este posibil, însă câtuși de puțin dovedit, ca Hadrian, tânăr ofițer, să fi fost ispitit să se inițieze. Același lucru și despre taurobolul (botezul cu sânge de taur) pe care Antinous îl primește la Palmira: Meles Agrippa, Castoras și, în episodul precedent, Turbo sunt desigur personaje reale: participarea acestora la riturile inițiatice este în întregime fictivă. În cele două scene am urmat tradiția conform căreia baia de sânge ar face parte atât din ritualul mitriac, cât și din cel al zeiței siriene căreia unii învățați preferă să i-l atribuie exclusiv, atari împrumuturi de la un cult la altul fiind posibile din punct de vedere psihologic într-o vreme în care religiile de mântuire se „contaminau“ în climatul de curiozitate, de scepticism și de vagă devoțiune care a fost cel al secolului al

doilea. Întâlnirea cu gimnosofistul nu este, în ce-l privește pe Hadrian, atestată de istorie; ne-am folosit de texte din secolele I și II care descriu episoadele de același gen. Toate detaliile referitoare la Attianus sunt exacte, cu excepția uneia sau a două aluzii la viața lui particulară, despre care nu știm nimic. Capitolul despre amante este scos în întregime din două rânduri ale lui Spartianus (XI, 7); ne-am străduit, inventând acolo unde trebuia, să rămânem în limitele generalităților celor mai plauzibile.

Pompeius Proculus a fost guvernator al Bitiniei; nu este sigur că a fost în 123–124, când a trecut împăratul pe acolo. Straton din Sardes, poet erotic a cărui operă ne este cunoscută prin *Antologia palatină*, trăia probabil în timpul lui Hadrian; nimic nu dovedește, nici nu infirmă că împăratul l-ar fi întâlnit într-una dintre călătoriile sale în Asia Mică. Vizita lui Lucius la Alexandria în 130 este dedusă dintr-un text (pe care s-a mai bizuit și Grégorovius) deseori contestat, *Scrisoarea lui Hadrian către Servianus*, unde pasajul referitor la Lucius nu obligă cu nimic la atare interpretare. Informația asupra prezenței lui în Egipt este deci mai mult decât nesigură; dimpotrivă, detaliile referitoare la Lucius în timpul acestei perioade sunt aproape toate extrase din biografia ce i-a fost consacrată de Spartianus, *Viața lui Aelius Cezar*. Povestea cu sacrificiul lui Antinous e tradițională (Dio Cassius, LXIX, 11; Spartianus, XIV, 7); amănuntul procedeeelor vrăjitorești se inspiră din papirusurile magice ale Egiptului, dar întâmplările din seara de la Canopus sunt născocite. Episodul copilului căzut de pe balcon în cursul unei sărbătoriri, plasat aici în vremea escalei lui Hadrian la File, este extras dintr-o dare de seamă a *Papirusurilor de la Oxyrhynchus* și s-a petrecut în realitate aproape cu patruzeci de ani după călătoria lui Hadrian în Egipt. Legarea execuției lui Apollodor de complotul lui Servianus nu este decât o ipoteză, poate argumentabilă.

Habrias, Celer, Diotimos sunt de mai multe ori menționați de Marcus Aurelius, care totuși nu le indică decât numele și pasionata lor credință față de memoria lui Hadrian. Ne-am folosit de ei în evocarea curții de la Tibur în ultimii ani ai domniei: Habrias reprezintă cercul de filozofi platonicieni ori stoici ce-l înconjură pe împărat; Celer (care nu trebuie confundat cu Celer menționat de Filostrat și Aristide, și care a fost secretar *ab epistulis graecis*), elementul militar, iar Diotimos, grupul de *eromeni* imperiali. Deci cele trei nume istorice au servit ca punct de plecare pentru crearea parțială a trei personaje. Dimpotrivă, medicul Iollas este un personaj real al cărui nume istoria nu-l pomenește însă, după cum nu ne spune nici că ar fi fost de obârșie alexandrină. Libertul

Onesimos a existat, dar nu știm dacă deținea pe lângă Hadrian rolul de mijlocitor; Servianus a avut într-adevăr un secretar pe nume Crescens, dar istoria nu ne spune că și-ar fi trădat stăpânul. Negustorul Opramoas e real, însă nimic nu dovedește că l-ar fi însoțit pe Hadrian pe Eufrat. Soția lui Arrian este un personaj istoric: nu știm dacă ea era „fină și mândră“, cum spune aici Hadrian. Numai câțiva figuranți sunt în întregime inventați: sclavul Euforion, actorii Olympos și Batylos, medicul Leotyhides, tânărul tribun britanic și ghidul Assar. Cele două vrăjitoare, cea din Britannia și cea de la Canopus, personaje fictive, simbolizează lumea prezicătorilor de tot felul și a practicanților de științe oculte de care Hadrian s-a înconjurat cu plăcere. Numele Areté provine dintr-un poem autentic al lui Hadrian (*Inscriptiones Graecae*, XIV, 1089), dar el este dat aici în mod arbitrar intendentului Vilei; cel al curierului Menecrates este luat din *Scrisoarea regelui Fermes către împăratul Hadrian* (*Bibliothèque de l'École des Chartes*, vol. 74, 1913), text absolut legendar, de care istoria propriu-zisă nu se poate folosi, dar care totuși a putut împrumuta acest detaliu din alte documente astăzi pierdute. Numele de Benedictus și Teodotos, palide umbre îndrăgostite ce trec prin *Cugetările* lui Marcus Aurelius, au fost transpuse, din rațiuni stilistice, în Veronica și Teodor. În sfârșit, numele grecești și latinești săpate pe baza Colosului lui Memnon, la Teba, sunt în majoritatea lor împrumutate din Letronne, *Recueil des inscriptions grecques et latines de l'Égypte*, 1848; cel imaginar al unui oarecare Eumenes, care a stat în același loc, cu șase secole înaintea lui Hadrian, se justifică prin aceea că măsoară pentru noi și pentru Hadrian însuși timpul scurs între primii vizitatori greci ai Egiptului, contemporani cu Herodot, și acei călători romani dintr-o dimineață a secolului II.

Scurta schiță a mediului familial al lui Antinous nu este istorică, dar ține cont de condițiile sociale caracteristice Bitiniei acelei vremi. În ce privește unele chestiuni controversate, cum ar fi pricinile pensionării lui Suetonius, obârșia liberă sau servilă a lui Antinous, participarea activă a lui Hadrian la războiul din Palestina, data apoteozării Sabine și a înmormântării lui Aelius Cezar în castelul Sant-Angelo, a trebuit să alegem între ipotezele istoricilor; ne-am străduit să nu optăm decât din motive temeinice. În alte cazuri – adoptarea lui Hadrian de către Traian, moartea lui Antinous –, am încercat să lăsăm a plana asupra povestirii o incertitudine care, înainte de a fi cea a istoriei, a fost, în mod cert, a vieții înseși.

Cele două izvoare principale pentru studiul vieții și personajului Hadrian sunt istoricul grec Dio Cassius, care a scris paginile din a sa *Istorie romană* consacrate împăratului la aproximativ patruzeci de ani după moartea acestuia, și

cronicarul latin Spartianus, unul din redactorii *Istoriei Auguste*, care a întocmit la mai bine de un secol a sa *Vita Hadriani*, unul din cele mai bune texte ale acestei culegeri, precum și *Vita Aelii Caesaris*, lucrare mai mică, care oferă despre fiul adoptiv al lui Hadrian o imagine deosebit de plauzibilă, superficială însă, fiindcă în ultimă instanță așa era însuși personajul. Acești doi autori se sprijină pe documente ulterior pierdute, printre altele *Memoriile* publicate de Hadrian sub numele libertului său Flegon și o culegere de scrisori ale împăratului adunate de cel din urmă. Nici Dio și nici Spartianus nu sunt mari istorici, sau mari biografi, dar tocmai datorită scăderilor lor literare și, într-o oarecare măsură, a lipsei lor de sistem, ei se situează în imediata vecinătate a faptului trăit, iar cercetările moderne le-au confirmat cel mai adesea spusele, într-un chip surprinzător. Interpretarea de față se bazează în mare măsură pe acest mănunchi de fapte minore. Trebuie de asemenea menționate, fără a încerca de altminteri să fim exhaustivi, cele câteva detalii spicuite în alte vieți ale *Istoriei Auguste*, ca de pildă cele ale lui Antoninus și Marcus Aurelius, datorate lui Iulius Capitolinus, precum și câteva fraze extrase din Aurelius Victor și din autorul acelor *Epitome*, care au deja despre Hadrian o imagine legendară, dar a căror frumusețe stilistică le așază într-o categorie aparte. Notițele istorice din *Dicționarul Suda* ne-au informat despre două chestiuni puțin cunoscute: *Consolarea* adresată lui Hadrian de către Numenius și cântecele funebre compuse de Mesomedes cu ocazia morții lui Antinous.

De la Hadrian au rămas mai multe opere autentice de care ne-am folosit: corespondență administrativă, fragmente de discursuri ori de rapoarte oficiale, cum ar fi celebra *Adresă de la Lambaesis*, conservate cel mai adesea de inscripții; decizii legislative transmise de jurisconsulți; poeme menționate de autorii timpului, ca vestitul *Animula vagula blandula*, sau găsite pe monumente unde figurează ca inscripții votive, ca poemul către Amor și Venera cerească, gravat pe peretele templului de la Tespiai (Kaibel, *Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta*, 811). Cele trei scrisori ale lui Hadrian privitoare la viața sa personală (*Scrisoarea către Matidia*, *Scrisoarea către Servianus*, *Scrisoarea adresată de împăratul aflat pe moarte lui Antoninus*, ce pot fi găsite respectiv în culegerea de scrisori compilată de gramaticul Dositeos, în *Vita Saturnini* a lui Vopiscus și în Grenfell și Hunt, *Fayum Towns and their Papyri*, 1900) sunt de autenticitate îndoielnică; totuși toate trei poartă în cel mai înalt grad pecetea omului căruia-i sunt atribuite; unele dintre indicațiile oferite de ele au fost folosite în această carte.

Nenumăratele mențiuni despre Hadrian și anturajul său, împrăștiate aproape la toți scriitorii secolelor al II-lea și al III-lea, ajută la completarea informațiilor cronicilor, umplându-le adesea lacunele. Astfel, pentru a nu da decât câteva exemple extrase din *Memoriile lui Hadrian*, menționăm că episodul vânătorilor din Libia provine în întregime dintr-un fragment foarte mutilat al poemului lui Pancrates, *Vânătorile lui Hadrian și Antinous*, găsit în Egipt și publicat în 1911 în colecția *Papirusurile de la Oxyrhynchus* (III, nr. 1085); că Atenaios, Aulus Gellius și Filostrat au dat multe detalii despre sofiștii și poeții de la curtea imperială sau că Plinius cel Tânăr și Marțial adaugă câteva trăsături chipului puțin cam șters al unui Voconius sau unui Licinius Sura. Descrierea suferinței lui Hadrian la moartea lui Antinous se inspiră din istoricii domniei, dar și din unele pasaje ale Părinților Bisericii, neîndoielnic reprobatori, dar uneori mai umani asupra acestui punct și mai ales cu păreri mult mai diverse decât s-ar fi crezut. Părți din *Scrisoarea lui Arrian către împăratul Hadrian cu ocazia periplului Mării Negre*, care conține aluzii la același subiect, au fost încorporate în prezenta lucrare, autoarea alăturându-se părerii învățaților care cred autentic acest text în ansamblul său. *Panegiricul Romei*, al sofistului Aelius Aristide, operă de clar tip hadrianic, a furnizat câteva trăsături schiței statului ideal, întocmită aici de către împărat. Câteva detalii istorice amestecate în Talmud cu un imens material legendar se adaugă, în ce privește războiul din Palestina, relatării din *Istoria eclesiastică* a lui Eusebius. Menționarea exilului lui Favorinus provine dintr-un fragment al celui din urmă, aflat într-un manuscris din Biblioteca Vaticanului, publicat în 1931 (M. Norsa și G. Vitelli, *Il papiro vaticano greco*, II, în *Studi e testi*, LIII); episodul atroce al secretarului chiorât este extras dintr-un tratat al lui Galenus, medicul lui Marcus Aurelius; imaginea lui Hadrian pe moarte se inspiră din portretul tragic al împăratului îmbătrânit, datorat lui Fronton.

Alteori ne-am adresat monumentelor figurative și inscripțiilor în ce privește detaliile faptelor neînregistrate de istoricii antici. Unele considerații generale despre caracterul sălbatic al războaielor dacice și sarmate – prizonieri arși de vii, sfetnici ai regelui Decebal otrăvindându-se în ziua capitulării – au ca sursă basoreliefurile de pe Columna lui Traian (W. Froehner, *La Colonne Trajane*, 1865; I.A. Richmond, „Trajan’s Army on Trajan’s Column“, în *Papers of the British School at Rome*, XIII, 1935); o mare parte a imagisticii călătoriilor este împrumutată de pe reversurile monetare ale emisiunilor domniei. Poemele Iuliei Balbilla săpate pe piciorul Colosului lui Memnon servesc drept punct de plecare al povestirii vizitei la Teba (R. Cagnat, *Inscriptiones graecae ad res romanas*

pertinentes, 1186–1187); precizia cât privește ziua de naștere a lui Antinous se datorează inscripției Colegiului Meșteșugarilor și Sclavilor din Lanuvium, care în 133 l-a luat pe Antinous ca patron protector (*Corpus inscriptionum latinarum*, XIV, 2112), precizare contestată de Mommsen, dar acceptată ulterior de învățați mai puțin hipercritici; cele câteva cuvinte date ca înscrise pe mormântul favoritului sunt luate din marele text hieroglific al obeliscului de pe Pincio care descrie funeraliile și ceremoniile cultului acestuia (A. Erman, *Obelischen Römischer Zeit*, în *Römische Mitteilungen*, XI, 1896; O. Marucchi, *Gli obelischi egiziani di Roma*, 1898). Referitor la onorurile divine aduse lui Antinous, la caracterizarea fizică și psihologică a acestuia, mărturiile inscripțiilor, ale monumentelor figurative și ale monedelor depășesc cu mult pe cele ale istoriei scrise.

Până la această dată nu există o bună biografie modernă a lui Hadrian la care cititorul să poată fi trimis; singura lucrare de acest fel care merită menționată, și totodată cea mai veche, este cea a lui Grégorovius, publicată în 1851 (ediție revizuită în 1884), nu lipsită de viață și culoare, dar slabă din punctul de vedere al administratorului și principelui Hadrian și în mare parte depășită. Deopotrivă au îmbătrânit și scânteietoarele schițe ale unui Gibbon ori Renan. Lucrarea lui B.W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, publicată în 1923; superficială în ciuda mărimii ei, nu oferă decât o imagine incompletă a gândirii lui Hadrian și a problemelor vremii sale, folosind însă cu totul insuficient izvoarele. Dacă o biografie definitivă a lui Hadrian rămâne încă a fi făcută, rezumatele inteligente și studiile solide de detaliu abundă, erudiția modernă înnoind în numeroase privințe istoria domniei și administrației lui Hadrian. Spre a nu cita aici decât lucrările recente, ori aproape recente, mai greu sau mai ușor accesibile, menționăm în franceză capitolele consacrate lui Hadrian în *Le Haut-Empire Romain* de Leon Homo, 1933, și în *L'Empire Romain* a lui E. Albertini, 1936; analiza campaniilor partice ale lui Traian și a politicii pacifiste a lui Hadrian în primul volum din *Histoire de l'Asie* de René Grousset, 1921; studiul asupra operei literare a lui Hadrian în *Les Empereurs et les Lettres latines* de Henri Bardon, 1944; lucrările lui Paul Graindor, *Athènes sous Hadrien*, Cairo, 1934 și Louis Perret, *La Titulature impériale d'Hadrien*, 1929, precum și cea a lui Bernard d'Orgeval, *L'Empereur Hadrien, son œuvre législative et administrative*, 1950, cea din urmă confuză uneori în detaliu. Lucrările cele mai temeinice despre domnia și personalitatea lui Hadrian rămân totuși cele ale școlii germane, J. Dürr, *Die Reisen des Kaisers Hadrian*, Viena, 1881; J. Plew,

Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian, Strasbourg, 1890; E. Kornemann, *Kaiser Hadrian und der Letzte grosse Historiker von Rom*, Leipzig, 1905 și mai ales scurta și admirabila carte a lui Wilhelm Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig, 1907, precum și substanțialul eseu, mai lesne procurabil, publicat de el în 1936 în culegerea *Cambridge Ancient History*, vol. XI, „The Imperial Peace“, pp. 294–324. În engleză, opera lui Arnold Toynbee conține ici-colo aluzii la domnia lui Hadrian; ele au constituit germenele unor pagini ale *Memoriilor lui Hadrian* în care împăratul lămurește el însuși vederile sale politice; a se vedea cu precădere studiul lui Toynbee, „Roman Empire and Modern Europe“, în *Dublin Review*, 1945. A se vedea de asemenea importantul capitol consacrat reformelor sociale și financiare ale lui Hadrian, la M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, 1926; pentru detaliile faptice, studiile lui R.H. Lacey, *The Equestrian Officials of Trajan and Hadrian: Their Career, with Some Notes on Hadrian's Reforms*, 1917, Paul Alexander, *Letters and Speeches of the Emperor Hadrian*, 1938, W.D. Gray, *A Study of the Life of Hadrian Prior to his Accession*, Northampton, Mass., 1919, F. Pringsheim, *The Legal Policy and Reforms of Hadrian*, în *Journal of Roman Studies*, XXIV, 1934. Pentru șederea lui Hadrian în Insulele Britanice și ridicarea zidului pe frontiera cu Scoția, a se consulta lucrarea clasică a lui J.C. Bruce, *The Handbook to the Roman Wall*, ediție revăzută de R.G. Collingwood în 1933, precum și cea a aceluiași Collingwood în colaborare cu J.N.L. Myres, *Roman Britain and the English Settlements*, ediția a doua, 1937. Pentru numismatica domniei (exceptând monedele lui Antinous ce vor fi amintite mai jos), a se vedea lucrările relativ recente ale lui H. Mattingly și E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, II, 1926 și P.L. Strack, *Untersuchungen zur Römische Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, II, 1933.

Despre personalitatea lui Traian și războaiele sale, a se vedea R. Paribeni, *Optimus Princeps*, 1927; R.P. Longden, „Nerva and Trajan“ și „The Wars of Trajan“ în *Cambridge Ancient History*, XI, 1936; M. Durry, „Le Règne de Trajan d'après les Monnaies“, în *Revue Historique*, LVII, 1932 și W. Weber, „Traian und Hadrian“, în *Meister der Politik*, I2, Stuttgart, 1923. Despre Aelius Cezar, A.S.L. Farquaharson, „On the names of Aelius Caesar“, în *Classical Quarterly*, II, 1908 și J. Carcopino, *L'Hérédité dynastique chez les Antoninus*, 1950, ale cărui ipoteze au fost îndepărtate în favoarea unei interpretări mai literale a textelor. În privința chestiunii celor patru consulari, a se vedea A. von

Premmerstein, „Das Attentat der Konsulare auf Hadrian in Jahre 118“, în *Klio*, 1908; J. Carcopino, „Lusius Quiétus, l’homme de Qwrnyn“, în *Istros*, 1934. Despre anturajul grec al lui Hadrian, a se vedea A. von Premmerstein, „C. Iulius Quadratus Bassus“, în *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1934; P. Graindor, *Un Milliardaire Antique, Hérode Atticus et sa famille*, Cairo, 1930; A. Boulanger, *Aelius Aristide et la Sophistique dans la Province d’Asie au II-e siècle de notre ère*, în seria *Bibliothèque des Écoles Françaises d’Athènes et de Rome*, 1923; K. Horna, *Die Hymnen des Mesomedes*, Leipzig, 1928; G. Martellotti, *Mesomede*, în seria *Scuola di Filologia Classica*, Roma, 1929; H.-C. Puech, *Numénius d’Apamée*, în *Mélanges Bidez*, Bruxelles, 1934. Despre războiul iudaic, W.D. Gray, „The Founding of Aelia Capitolina and the Chronology of the Jewish War under Hadrian“, în *American Journal of Semitic Language and Literature*, 1923; A.L. Sachar, *A History of the Jews*, 1950 și S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, 1942. Descoperirile arheologice făcute în Israel în ultimii ani privind revolta lui Bar Kochba au îmbogățit cu anumite amănunte ceea ce știam despre războiul din Palestina; cele mai multe dintre aceste date, survenite după 1951, n-au mai putut fi folosite în cuprinsul prezentei lucrări.

Iconografia lui Antinous și, în chip accidental, istoria personajului n-au încetat să-i intereseze pe arheologi și pe esteticieni, mai ales în țările de limbă germană, după ce în 1764 Winckelmann acordase portretisticii lui Antinous, sau cel puțin principalelor sale portrete cunoscute la acea vreme, un loc important în a sa *Istorie a artei în Antichitate*. Majoritatea acelor studii datând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și chiar din secolul al XIX-lea nu mai prezintă astăzi pentru noi decât un interes bibliofil: lucrarea lui L. Dietrichson, *Antinoüs*, Christiania, 1884, de un idealism destul de confuz, rămâne totuși demnă de atenție prin grija cu care autorul a strâns aproape totalitatea aluziilor antice la favoritul lui Hadrian; partea iconografică însă vădește un punct de vedere și metode astăzi depășite. Mica lucrare a lui F. Laban, *Der Gemütsausdruck des Antinoüs*, Berlin, 1891, înregistrează toate teoriile estetice la modă în Germania acelei vremi, dar nu îmbogățește cu nimic iconografia propriu-zisă a tânărului bitinian. Lungul eseu consacrat lui Antinous în a sa *Sketches in Italy and Greece*, Londra, 1900, de către J.A. Symonds, cu toate că depășit ca ținută și informație, rămâne deosebit de interesant, ca și o notă a aceluiași autor asupra aceluiași subiect în remarcabilul și rarisimul lui studiu despre inversiunea sexuală în Antichitate, *A Problem in Greek Ethics* (zece exemplare nepuse în vânzare, în

1883, retipărit în 100 de exemplare în 1901). Lucrarea lui E. Holm, *Das Bildnis des Antinous*, Leipzig, 1933, trecere în revistă de factură mai academică, nu aduce câtuși de puțin asupra subiectului nici puncte de vedere, nici informații noi. În ce privește monumentele figurative ale lui Antinous, cu excepția numismaticii, cel mai bun text relativ recent este studiul publicat de Pirro Marconi, „Antinoo. Saggio sull’Arte dell’Etá Adrianea“, în volumul XXIX din *Monumenti antichi*, Reale Accademia dei Lincei, Roma, 1923, studiu de altminteri destul de greu accesibil publicului deoarece numeroasele tomuri ale acestei colecții nu se află în întregime decât în foarte puține dintre marile biblioteci⁸.

8. Desigur, aceeași remarcă se poate face și în ce privește multe dintre cărțile aici amintite. Inutil să mai spunem că o carte rară, epuizată, de găsit numai pe rafturile câtorva biblioteci, sau un articol apărut într-un număr vechi al unei publicații savante sunt pentru imensa majoritate a cititorilor absolut inaccesibile. În nouăzeci și nouă la sută din cazuri, cititorul dornic să se cultive, dar nedispunând de timp și de câteva elementare procedee familiare erudiților de profesie, rămâne, de voie, de nevoie, tribut ar operelor de popularizare alese aproape întâmplător și dintre care cele mai bune nefiind ele însele mereu reeditate devin la rândul lor de negăsit. Ceea ce numim cultura noastră este, mai mult decât ne închipuim, o cultură cu ușile închise.

Studiul lui Marconi, mediocru din punctul de vedere al discuției estetice, marchează totuși un însemnat progres iconografic, domeniu până acum neepuizat, punând, prin preciziunea sa, capăt reveriilor vapoaze elaborate de criticii romantici. A se vedea, de asemenea, scurtele studii închinete iconografiei lui Antinous în lucrările generale asupra artei grecești sau greco-romane, ca cele ale lui G. Rodenwaldt, *Propyläen-Kunstgeschichte*, III, 2, 1930; E. Strong, *Art in Ancient Rome*, ediția a doua, Londra, 1929; Robert West, *Römische Porträt-Plastik*, II, München, 1941 și C. Seltman, *Approach to Greek Art*, Londra, 1948. Printre multe alte informații privitoare la portretele lui Antinous, identificate sau descoperite la sfârșitul secolului al XIX-lea și în veacul XX, precum și asupra împrejurărilor descoperirii lor trebuie citate notele lui R. Lanciani și C.L. Visconti din *Bolletino Comunale di Roma*, 1886, eseurile lui G. Rizzo, *Antinoo-Silvano*, în *Ausonia*, 1908; S. Reinach, „Les Têtes des médaillons de l’Arc de Constantin“, în *Revue Archéologique*, seria IV, XV, 1910; P. Gauckler, *Le Sanctuaire syrien du Janicule*, 1912; H. Bulle, „Ein Jagddenkmal des Kaisers

Hadrian“, în *Jahreshefte des deutschen archäologischen Instituts*, XXXIV, 1919 și R. Bartoccini, „Le Terme di Lepcis“, în *Africa Italiana*, 1929.

În ceea ce privește numismatica personajului, cea mai bună lucrare, după părerea numismaților care se ocupă astăzi de acest subiect, rămâne „Numismatique d’Antinoos“, în *Journal International d’Archéologie Numismatique*, XV, pp. 33–70, 1914, datorat lui G. Blum, tânăr învățat ucis în timpul războiului din 1914 și care, de asemenea, a lăsat și câteva studii iconografice despre Antinous. Pentru monedele lui Antinous bătute în Asia Mică, a se consulta mai ales E. Babelon și T. Reinach, *Recueil Général des Monnaies Grecques d’Asie Mineure*, I–IV, 1904–1912 și primul volum, ediția a doua din 1925; pentru monedele bătute la Alexandria, a se vedea J. Vogt, *Die Alexandrinischen Münzen*, 1924, iar pentru unele monede bătute în Grecia, C. Seltman, „Greek Sculpture and Some Festival Coins“, în *Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, XVII, 1948.

Pentru împrejurările atât de obscure ale morții lui Antinous, a se vedea W. Weber, *Drei Untersuchungen zur aegyptisch-griechischen Religion*, Heidelberg, 1911. Cartea lui P. Graindor, deja citată, *Athènes sous Hadrien*, conține (p. 13) o interesantă aluzie la același subiect. Problema exactei amplasări a mormântului lui Antinous nu a fost niciodată rezolvată, în ciuda argumentelor lui C. Hülsen, „Das Grab des Antinous“, în *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, XI, 1896 și în *Berliner Philologische Wochenschriften*, 15 martie 1919 și a vederilor contrarii ale lui H. Kähler asupra acestui subiect, în opera sa menționată mai jos și tratând despre Vila lui Hadrian. Semnalăm în plus că excelentul studiu al lui P. Festugière despre „La Valeur religieuse des Papyrus Magiques“, în *L’idéal religieux des Grecs et l’Évangile*, 1932 și mai ales analiza pe care o face sacrificiului morții prin înecare și divinității conferite astfel victimei, fără vreo referire la istoria lui Antinous, aduce nu mai puțină lumină și asupra practicilor pe care până acum nu le cunoșteam decât printr-o tradiție literară vagă, permițând a scoate legenda autosacrificiului de bunăvoie din magazia accesoriilor tragico-epice spre a o repune în cadrul foarte precis al unei anumite tradiții oculte.

Aproape toate lucrările generale care tratează despre arta greco-romană se ocupă pe larg de cea hadrianică; unele dintre acestea au fost deja menționate în paragraful consacrat imaginilor lui Antinous; pentru iconografia aproape completă a lui Hadrian, Traian, a prințeselor din familia lor, cât și a lui Aelius Cezar, trimitem la lucrarea lui Robert West, deja amintită, *Römische Porträt-*

Plastik, iar, printre multe altele, la cărțile lui P. Graindor, *Bustes et Statues-Portraits de l'Égypte Romaine*, Cairo, fără dată, și F. Poulsen, *Greek and Roman Portraits in English Country Houses*, Londra, 1923, care cuprinde un număr de portrete mai puțin cunoscute și rareori reproduse, reprezentându-l pe Hadrian și anturajul său. În ce privește arta decorativă a epocii lui Hadrian, în general, și mai ales raporturile între motivele folosite de cizelori și gravori, pe de-o parte, și directivele politice și culturale, pe de alta, frumoasa carte a lui Jocelyn Toynbee, *The Hadrianic School, A chapter in the History of Greek Art*, Cambridge, 1934, merită a fi menționată în chip deosebit.

Aluziile la operele de artă comandate de Hadrian sau aparținând colecțiilor sale apar în această narațiune doar pentru că ele adaugă o trăsătură fizionomiei lui de anticar, de amator de artă, ori de îndrăgostit preocupat de imortalizarea unui chip iubit. Descrierea efigiilor lui Antinous comandate de împărat, ca și imaginea însăși a lui în viață, de mai multe ori evocată în decursul acestei lucrări, sunt desigur inspirate de portretele tânărului bitinian, cele mai multe descoperite la Vila Hadriana, portrete care există încă și astăzi, fiindu-ne cunoscute sub numele marilor colecționari italieni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Atribuirea sculptorului Aristeas a micului cap aflat acum la Muzeul Național din Roma este o ipoteză a lui Pirro Marconi, dintr-o lucrare citată mai sus; atribuirea lui Papias, alt sculptor al epocii hadrianice, a lui Antinous Farnese de la Muzeul din Napoli nu este decât o simplă conjectură a autoarei. Ipoteza după care un chip al lui Antinous, astăzi imposibil de identificat cu certitudine, ar fi împodobit basoreliefurile hadrianice ale teatrului lui Dionysos de la Atena a fost împrumutată dintr-o lucrare deja citată a lui P. Graindor. În privința unei chestiuni de detaliu, proveniența celor trei sau patru frumoase statui greco-romane sau elenistice descoperite la Italica, orașul natal al lui Hadrian, autoarea a adoptat părerea după care aceste opere, din care cel puțin una pare a fi ieșit dintr-un atelier alexandrin, ar fi marmure grecești datând de la sfârșitul secolului I ori de la începutul celui următor, datorite de însuși împăratul urbei lui natale.

Aceleași remarci generale se aplică și menționării monumentelor ridicate de Hadrian, a căror descriere mai amănunțită ar fi transformat volumul în manual deghizat, și în special a Vilei Hadriana, unde împăratul, om de gust, nu-și îngăduie a-l obliga pe cititor la turul complet al proprietății. Informațiile noastre asupra marilor construcții ale lui Hadrian, atât la Roma, cât și în diferite părți ale imperiului, ne-au parvenit prin intermediul biografului său Spartianus, prin *Călătorie în Grecia* a lui Pausanias, pentru monumentele construite acolo, sau

prin cronicarii târzii, ca Malalas, care insistă cu precădere asupra monumentelor ridicate ori refăcute de Hadrian în Asia Mică. De la Procopius știm că partea superioară a Mausoleului lui Hadrian era împodobită cu numeroase statui ce au servit drept proiectile romanilor pe vremea asediului lui Alaric; datorită unei scurte descrieri a unui călător german din secolul al VIII-lea, *Anonimul de la Einsiedeln*, ni s-a păstrat imaginea a ceea ce era la începutul Evului Mediu Mausoleul, deja fortificat de pe timpul lui Aurelian, dar încă netransformat în Castelul Sant-Angelo. Acestor aluzii și descrieri arheologice și epigrafiști le-au adăugat apoi descoperirile lor. Spre a nu da decât un singur exemplu din rândul celor din urmă, amintim că, la o dată relativ recentă și grație ștampilelor de pe cărămizile utilizate în construcție, s-a știut că cinstea construirii ori reconstruirii din temelii a Panteonului îi revine lui Hadrian, multă vreme considerat doar restauratorul său. În ce privește arhitectura hadrianică, trimitem pe cititor la majoritatea lucrărilor generale asupra artei greco-romane citate până acum; a se vedea de asemenea C. Schultess, *Bauten des Kaisers Hadrianus*, Hamburg, 1898; G. Beltrani, *Il Panteone*, Roma, 1898; G. Rosi, în *Bollettino della commissione archeologica comunale*, LIX, 1931, p. 227; M. Borgatti, *Castel S. Angelo*, Roma, 1890; S.R. Pierce, „The Mausoleum of Hadrian and Pons Aelius“, în *Journal of Roman Studies*, XV, 1925. Pentru construcțiile lui Hadrian la Atena, lucrarea de mai multe ori citată a lui P. Graindor, *Athènes sous Hadrien*, 1934 și G. Fougères, *Athènes*, 1914, care, cu toate că e depășită, rezumă încă esențialul.

Reamintim cititorului interesat de acea așezare de excepție care este Vila Hadriana că numele diferitelor părți ale acesteia, înșiruite de Hadrian în prezenta lucrare, și încă în folosință astăzi, provin și ele din indicațiile lui Spartianus întărite mai degrabă decât infirmate de săpăturile arheologice efectuate până acum. Cunoașterea noastră asupra stadiilor vechi ale acestei frumoase ruine, de la Hadrian și până la noi, se bazează pe o serie de documente scrise sau gravate începând încă din Renaștere, dintre care poate cele mai prețioase sunt *Raportul* adresat în 1538 de către arhitectul Ligorio cardinalului d'Este, admirabilele planșe consacrate de Piranesi acestei ruine prin 1781 și, în privința unui detaliu, desenele Cetățeanului Ponce (*Arabesques antiques des bains de Livie et de la Villa Adriana*, Paris, 1789), care păstrează imaginea stucaturilor astăzi distruse. Lucrările lui Gaston Boissier, *Promenades Archéologiques*, 1880, H. Winnefeld, *Die Villa des Hadrian bei Tivoli*, Berlin, 1895 și Pierre Gusman, *La Vila Impériale de Tibur*, 1904 sunt încă esențiale, iar, mai aproape de noi, cartea lui

R. Paribeni, *La Villa Dell'Imperatore Adriano*, 1930 și, cea importantă, a lui H. Kähler, *Hadrian und seine Villa bei Tivoli*, 1950. În *Memoriile lui Hadrian* o aluzie la mozaicurile parietale de la Vilă a surprins pe unii cititori: este vorba despre cele ale exedrelor și nimfelor frecvente în vilele campaniene din primul secol și care probabil că au împodobit deopotrivă și pavilioanele de la Tibur, ori cele care, după numeroase mărturii, îmbrăcau obârșiile bolților (știm de la Piranesi că mozaicurile bolților de la Canopus erau albe), sau, în fine, acele *emblemata*, tablouri de mozaic ce se obișnuia a fi încastrate în pereții sălilor. Pentru acest detaliu a se vedea, în afară de de-abia citatul Gusman, articolul lui P. Gauckler în Daremberg și Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, III, 2, *Musivum Opus*.

În ce privește monumentele de la Antinoe, să ne reamintim că ruinele orașului întemeiat de Hadrian în memoria favoritului său erau încă în picioare la începutul secolului al XIX-lea, când Jomard desena planșele grandioasei *Description de l'Égypte*, începută din ordinul lui Napoleon, care cuprinde mișcătoare imagini ale aceluși ansamblu de ruine, astăzi distruse. Către mijlocul secolului trecut, un fabricant egiptean a transformat în var respectivele vestigii, întrebuițându-le la construcția unei fabrici de zahăr din apropiere. Arheologul francez Albert Gayet a lucrat cu pasiune, dar, pare-se, destul de puțin metodic în această așezare părăginită, informațiile cuprinse în articolele sale publicate între 1896 și 1914 rămânând foarte utile. Papirusurile recoltate la Antinoe sau la Oxyrhynchus și publicate de la 1901 încoace nu au adus nici un nou detaliu despre arhitectura orașului hadrianic sau despre cultul favoritului, cu excepția unuia singur conținând lista completă a sectoarelor administrative și religioase ale orașului, evident stabilite de Hadrian însuși, și care dovedește puternica influență a ritualului eleusin asupra spiritului autorului lor. A se vedea lucrarea mai sus citată a lui Wilhelm Weber, *Drei Untersuchungen zur aegyptisch-griechischen Religion*, ca și E. Kühn *Antinoopolis, Ein Beitrag zur Geschichte des Hellenismus in römischen Aegypten*, Göttingen, 1913 și B. Kübler, *Antinoopolis*, Leipzig, 1914. Scurtul articol al lui M.J. de Johnson, „Antinoe and Its Papyri“, în *Journal of Egyptian Archaeology*, I, 1914 cuprinde un bun rezumat al topografiei orașului lui Hadrian.

Cunoaștem existența unui drum creat de Hadrian între Antinoe și Marea Roșie dintr-o inscripție antică descoperită la fața locului (*Inscriptiones Graecae and Res Romanas Pertinentes*, I, 1142), dar traseul său exact pare să nu fi fost încă identificat, iar cifra distanțelor dată de Hadrian în prezenta lucrare nu reprezintă

decât o aproximare. În fine, o frază din descrierea Antinoei, împrumutată aici împăratului însuși, este luată din relatarea lui Sieur Lucas, călător francez care a vizitat Antinoe la începutul secolului al XVIII-lea.